

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

M.A. Rasuleva, A.X.Rasulev

**HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGINING MADANIYATINI
SHAKLLANTIRISH ASOSLARI**

O‘QUV QO‘LLANMA

**⚡ EHTIYOT BO‘LING!
KUCHLANISH**

Toshkent-2019

UO‘K: 331.45+614.84

Rasuleva M.A., Rasulev A.X.

Hayot faoliyati xavfsizligining madaniyatini shakllantirish asoslari. O‘quv qo‘llanma.

Rasuleva M.A., Rasulev A.X.-T.: «.....», 2019.-183 b.

Taqrizchilar: I. Ahmedov - TQXMII, «Hayot faoliyati xavfsizligi» kafedrasida dotsenti
SH.T. Adilov - “TA’MINOTCHI-PAXTA” AJ, rahbar maslahatchisi

O‘quv qo‘llanmada ilk bora “hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati” kategoriyasini tizimiy anglashga harakat qilindi. Ushbu tushunchani semantik tashhizi keltirilgan bo‘lib, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini bizning mamlakatimizda va chet ellardagi rivojlanish holatiga baho berildi. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati(HFXM)ning obektlarini shakllanishining individual, korporativ, davlat-jamiyat darajalaridagi klassifikatsiyalari keltirildi, HFXM obektlarining qanday sifat va xossalarga ega bo‘lishi, hamda bu sifat va xossalarga ta’sir etuvchi uslub va vositalar aniqlandi.

В учебном пособии впервые выполнена попытка системно осмыслит категорию «культура безопасности жизнедеятельности». Проведен семантический анализ этого понятия, выполнена оценка состояния развития культуры безопасности жизнедеятельности (КБЖ) в стране и за рубежом. Приведена классификация объектов формирования культуры на индивидуальном, корпоративном и общественно-государственном уровнях, определены качества и свойства, которыми должны обладать объекты формирования КБЖ.

In scholastical allowance is for the first time executed attempt system to comprehend the category "culture to safety to vital activity". It Is Organized semantic analysis of this notion, is executed estimation of the condition of the development of the culture to safety to vital activity in country and overseas. The Brought categorization object shaping the culture on the individual, corporative and public state level is determined quality and characteristic, which must possess the objects of the shaping Culture to Safety to Vital activity, as well as methods and facility of the influence on these quality and characteristic.

Mundarija	bet
KIRISH	9
I-bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini hozirgi paytdagi xolati	17
Nazorat savollari	26
II-bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)ning umumiy tavsifi	27
2.1. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)ning tarixiy, falsafiy, ijtimoiy, diniy manbai	27
2.2. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati tushunchasining mazmuni	39
Nazorat savollari	51
III- bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish obyektlari	52
3.1. HFXMning obyektlarini shakllantirish klassifikatsiyasini kriteriyalari	52
3.2. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obyektlarini shakllantirish klassifikatsiyasi	56
Nazorat savollari	62
IV-bob. Hayot faoliyati madaniyatini shakllantirishning uslubiy asoslari	63
4.1. Hayot faoliyati madaniyatini shakllantirishning uslubiy asoslarining individual bosqichi.	63
4.2. Hayot faoliyatning xavfsizligi sohasida eng yuksak maqsad va qadriyatlarni shakllantirish	64
4.3. Shaxsning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga ta'sir etuvchi sifatlarini rivojlanishi	69
4.4. Xavfsiz hayot faoliyatining asoslash dalillari	88
4.5. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning korporativ bosqichi	92
4.6. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini jamiyat -davlat darajasida shakllantirishning uslubiy asoslari	100
4.7. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish yo'nalishlari	122
4.8. Hayot faoliyati xavfsizligimadaniyatini shakllantirish prinsiplari	125
Nazorat savollari	132
V-bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlantirish darajasini baholashga uslubiy yondashish	133
5.1. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanishni individual darajasini baholashga uslubiy yondashish	136
5.2. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanishni korporativ darajasini baholashga uslubiy yondashish	140
5.3. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanishini jamiyat davlat darajasini baholashga uslubiy yondashish.	145
5.4. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining obektlarini individual, korporativ va jamiyat davlat darajalarini shakllantirishning yuksak	147

maqsadli modellari.	
Nazorat savollari	155
VI - bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish perspektivalari	156
6.1. Umumiy chora-tadbirlar	156
6.2. Individual darajada hayot faoliyati xavfsizligining madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlari	157
6.3. Korporativ darajada hayot faoliyati xavfsizligining madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlari	160
6.4. Jamiyat -davlat darajasida hayot faoliyati xavfsizligining madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlari	162
Nazorat savollari	165
VII-bob. Hayot faoliyatining xavfsizligini rivojlantirishni ijtimoiy iqtisodiy samarasi	166
7.1. Hayot faoliyatining xavfsizligi madaniyatini rivojlanishidan bo‘ladigan ijtimoiy iqtisodiy samarani taxminiy baholanishi	167
7.2. Zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalarining ta’sirida (Umumrespublikaviy aholiga xabar berish va ma’lumotlashning kompleks tizimi (UAXBKT) misolida) ijtimoiy iqtisodiy samarani baholash	169
7.3 Axborotlashtirish funksiyasi uchun UAXBKT samaradorligini baholash xususiyatlari	171
7.4. Tayyorlash funksiyasi uchun UAXBKTning samaradorligini baholash xususiyatlari	172
Nazorat savollari	174
XULOSA	175
GLOSSARIY	178
FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR	182

Оглавление	стр
ВВЕДЕНИЕ	9
Глава I. Современное состояние культуры безопасности жизнедеятельности.	17
Контрольные вопросы	26
Глава II. Общая характеристика культуры безопасности жизнедеятельности (КБЖД)	27
2.1. Исторический, философский, социальный и религиозный источник культуры безопасности жизнедеятельности (КБЖД)	27
2.2. Содержание концепции культуры БЖД	39
Контрольные вопросы	51
Глава III Объекты формирования культуры БЖД	52
3.1. Критерии классификации объектов культуры БЖД	52
3.2. Классификация объектов культуры БЖД	56
Контрольные вопросы	62
Глава IV. Методологические основы формирования культуры БЖД	63
4.1. Индивидуальный этап методологических основ формирования культуры БЖД	63
4.2. Формирование высших целей и ценностей в области БЖД	64
4.3. Развитие качества жизни и безопасности человека	69
4.4. Доказательства оснований БЖД	88
4.5. Корпоративный этап построения культуры БЖД	92
4.6. Методологические основы формирования культуры БЖД на общественно-государственном уровне	100
4.7. Области культуры безопасности жизнедеятельности	122
4.8. Принципы формирования культуры БЖД	125
Контрольные вопросы	132
Глава V. Методологический подход к оценке уровня развития культуры БЖД	133
5.1. Методологический подход к оценке индивидуального уровня развития культуры безопасности жизнедеятельности	136
5.2. Развитие и методологический подход к оценке корпоративного уровня культуры БЖД	140
5.3. Методологический подход к оценке общественно-государственного уровня развития культуры БЖД	145
5.4. Идеальные модели объектов формирования культуры безопасности жизнедеятельности на индивидуальном, корпоративном и общественно-государственном уровнях	147
Контрольные вопросы	155
Глава VI. Перспективы развития культуры БЖД	156
6.1. Общие мероприятия	156
6.2. Меры формирования культуры БЖД на индивидуальном уровне	157

6.3. Мероприятия по формированию культуры БЖД на корпоративном уровне	160
6.4. Меры по формированию культуры БЖД на уровне общества-государства	162
Контрольные вопросы по VI главе	165
VII. Глава. Социально-экономический эффект развития БЖД	166
7.1. Оценка социально-экономического эффекта от формирования культуры БЖД	167
7.2. Оценка социально-экономического влияния современных средств массовой информации	169
7.3 Особенности оценки эффективности СМИ по информационной функции	171
7.4. Особенности оценки эффективности СМИ для функции подготовки	172
Контрольные вопросы	174
ВЫВОДЫ	175
ГЛОССАРИЙ	178
ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА	182

Table of contents	page
INTRODUCTION	9
Chapter I. Current state of life safety culture	17
Control questions	26
Chapter II General Description of Life Safety Culture	27
2.1. Historical, philosophical, social and religious source of life safety culture	27
2.2. The content of the concept of the Life Safety Culture	39
Control questions	51
Chapter III Objects of the formation of the culture	52
3.1. Classification criteria for cultural objects	52
3.2. Classification of objects of culture	56
Control questions	62
Chapter IV. Methodological foundations of the formation of Life Safety Culture	63
4.1. The individual stage of the methodological foundations of the formation of Life Safety culture	63
4.2. Formation of the highest goals and values in the field Life Safety	64
4.3. Development of quality of life and human security	69
4.4. Evidence Life Safety	88
4.5. Corporate stage of building a culture Life Safety	92
4.6. Methodological foundations of the formation of culture Life Safety at the state level	100
4.7. Health Culture Areas Life Safety	122
4.8. Principles of creating a culture of life safety	125
Control questions	132
Chapter V. Methodological approach to assessing the level of cultural development Life Safety	133
5.1. Methodological approach to assessing the individual level of development of life safety culture	136
5.2. Development and methodological approach to assessing the corporate level	140
5.3. Methodological approach to assessing the state level of development	145
5.4. Ideal models of objects of forming a culture of life safety at the individual, corporate and public-state levels	147
Control questions	155
Chapter VI. Prospects for the development	156
6.1. General events	156
6.2. Measures to form a culture an individual level	157
6.3. Events for the formation of a culture the corporate level	160
6.4. Measures to form a culture the level of society-state	162
Control questions	165

Chapter VII. Socio-economic effect of the development	166
7.1. Assessment of the socio-economic effect of culture	167
7.2. Assessment of the socio-economic impact of modern media	169
7.3 Features of evaluating the effectiveness of the media by information function	171
7.4. Features of evaluating the effectiveness of the media for the training function	172
Control questions	174
CONCLUSIONS	175
GLOSSARY	178
REFERENCES	182

KIRISH

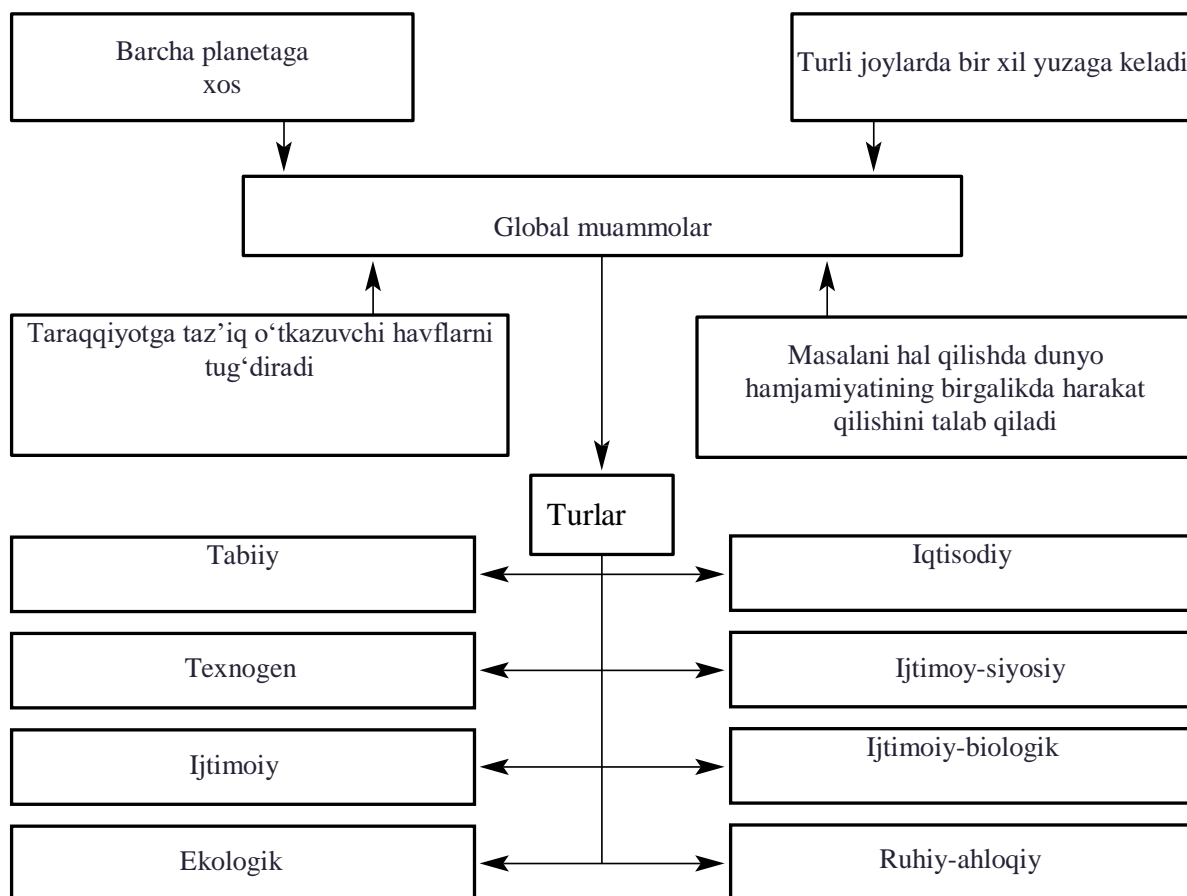
Ko'pgina mutaxassislarning fikricha, XXI asrning birinchi yarmida biologik tur sifatida insoniyat tarixida evolyusion tanglik yuz berishi kutilmoqda. Asosiy sabablardan biri, ishlab chiqarishi rivojlangan davlatlarning tabiiy resurslardan foydalanish darajasini, ko'pgina rivojlanayotgan davlatlarning esa aholisini ko'payish sur'atini kamaytirishni xoxlamasliklaridir.

Hozirgi paytda aholini yashash tarzida ko'pgina tabiiy boyliklarning va atrof-muxitni ifloslovchi tashlamalarning yo'l qo'yib bo'lmaydigan darajada sarflanishi natijasida Yer resurslarining hayolga kelmaydigan darajada yo'qolib ketishiga, antropogen yuklamaning keskin oshib ketishiga olib kelishi natijasidagi inson faoliyatini butun dunyo miqyosida faqatgina meyoriy, huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlar bilan chegaralab qolish mumkin emas. Shuning uchun, atrof-muxitning havfsizligini ta'minlash inson, jamiyat va madaniy taraqqiyotining asosiy maqsadi bo'lib, insonlarning yangi dunyoqarashini, moddiy boyliklar tizimini, natijada, dunyo miqyosidagi sifatli va xavfsiz turdagi shaxsni shakllantirish zarurdir.

Dunyo rivojlanishining muhim yo'nalishlari sifatida global energetik havfsizlik, yuqumli kasaliklar bilan kurashish va bilim olish qayd qilingan. Bularning hammasi global tazyiqni, diniy va milliy ekstremizmni oldini olishga va yo'qotishga yo'naltirilgan. Bu yerda bilim olish nafaqat bilim va tarbiya jarayonlarining yig'indisi bo'lmay, ijtimoiy o'zini anglash, ahloqiy qadriyatlar va ideallarni shakllantirish tizimidan iborat. Bularning hammasi madaniyatning ajralmas elementlari hisoblanadi.

Zamonaviy taraqqiyotning rivojlanishi dunyodagi muhim jarayonlarni va hodisalarni kuchayishi bilan xarakterlanadi.

Eng samarali vositalardan biri bo'lib, bu soxada bilimlarni rivojlantirish va madaniyatni shakllantirish hisoblanadi.

1-rasm. Insoniyatning global muammolarini harakterli chizgilari

Dunyo siyosati va halqaro munosabatlarning roli, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotda o‘zaro aloqadorlik, keng ko‘lamlilik va yer yuzidagi ko‘plab aholining munosabatlarini o‘sishi ayni vaqtda butun dunyo miqyosida obektiv shart-sharoitlarni yuzaga keltiradi.

Bu muammolarni shartli ravishda ikki blokka bo‘lish mumkin. Birinchi blokka insonlarning asosiy ijtimoiy munosabatlari (rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar orasidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajalarining keskin farqlanishi) bilan bog‘liq muammolar kiradi.

Ikkinchi blokka insonlarni atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlariga (ekologik, energetik, xom ashyoviy, oziq-ovqat, tabiiy ofatlar va x.k.) bog‘liq muammolar kiradi.

2-rasm. Insonlarni atrof-muhit bilan o‘zaro munosabatlari.

Ushbu muammolarga quyidagi insoniyatga xarakterli xususiyatlar tegishlidir:

- bir yoki bir gurux davlatlar miqyosidan chiquvchi namoyon bo‘lishlarning ko‘lamlari;
- namoyon bo‘lishlarni o‘tkirliigi;
- kompleks xarakterli, ya’ni barcha muammolar bir-biri bilan zich bog‘langan;
- barcha davlatlar va xalqlarga tushunarli va dolzarb bo‘luvchi umuminsoniy mohiyatlar;
- u yoki bu aspektlarda insoniyatning tarix yo‘llarini oldindan aytib berish;
- butun dunyoning tirishqoqligi natijasidagina ularning yechimi mavjudligi.

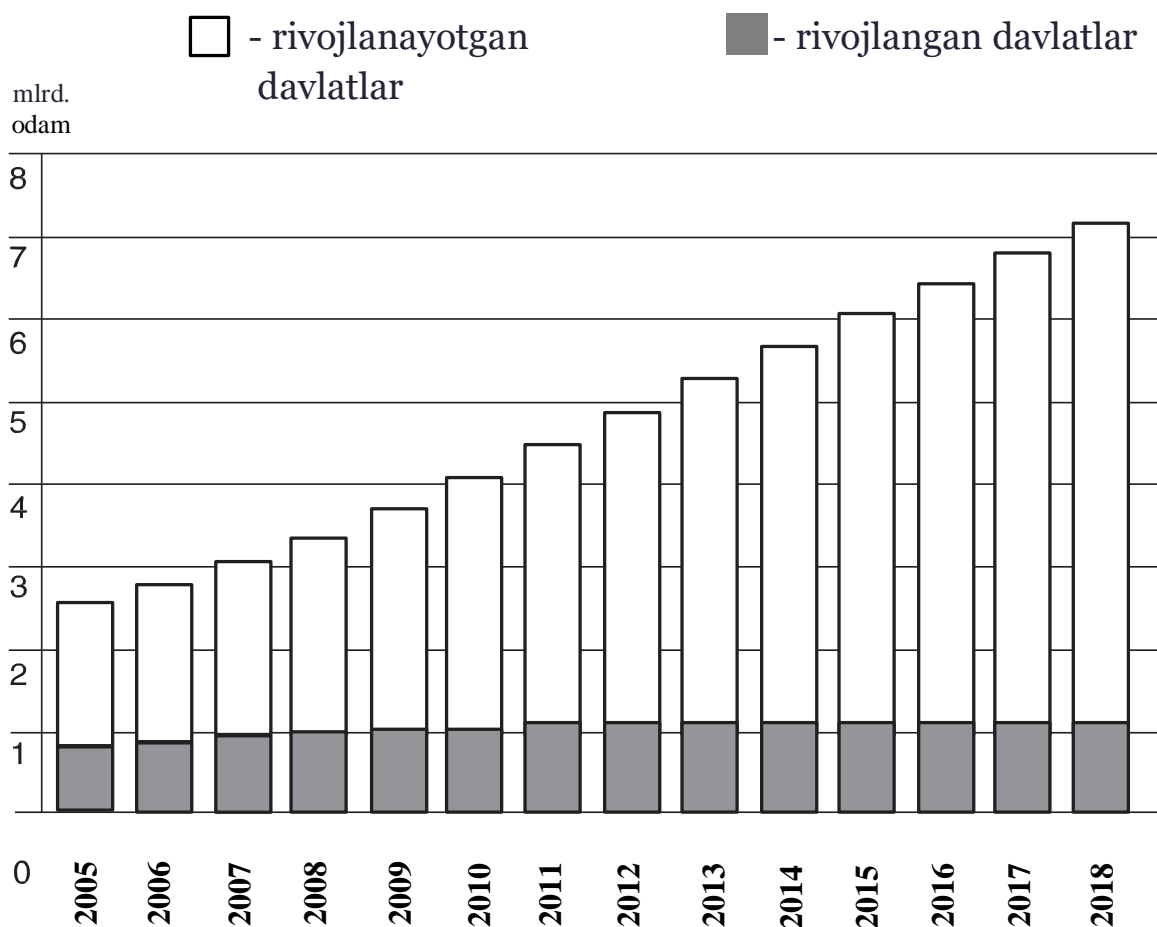
Global muammolarni yuzaga kelishiga yordam beruvchi asosiy faktorlar quyidagilardir:

1. XX asr dunyoda xayratomuz o‘zgarishlar, ko‘plab ilmiy yangiliklarni amalga oshirish, prinsipial yangi texnologiyalarni o‘zlashtirish asri bo‘lib, dunyo iqtisodiyotini o‘sishiga shak-shubhasiz yordam berdi. Hozirgi paytda dunyodagi bir kunda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning va xizmatlarning soni butun 1900 yilidagisiga tengdir.

2. XX asrda yana ulkan demagrafik siljishlar ham bo‘ldi. Agar 1900 yili Yer aholisi 1,6 mlrd.ga yetgan bo‘lsa, XX asr oxiriga kelib, 6 mlrd. aholi yashar edi, aholi soni 4 barobarga oshgan edi. 1990 yillarda eng katta aholini o‘sishi, 90 mln. tug‘ilishi kuzatilgan, 2006 yilning fevraliga kelib, 6,5 mlrd. ga yetdi,

undan 95% dan ortig'i, rivojlanayotgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikaning aholisi tashkil etadi.

Hozirgi vaqtda yer yuzidagi barcha yashashga yaroqli joylardan unumli foydalaniladi. Shu bilan birga Yer yuzining 7–8% gina dunyo aholisining $\frac{3}{4}$ qismi jamlangan bo'lib, uning $\frac{4}{5}$ qismi past tekisliklarda va dengiz sathidan 500 m balandlikda bir necha asrlardan beri o'z faoliyatini olib boradilar. Shu bilan birga aholi sonining o'sishi rivojlangan davlatlarda oddiy aholini qayta ta'minlanishidan ancha pastdir. (3-rasm)

3-rasm. Dunyo aholisini o'sishi

3. Yer kurrasi aholisini o'sishi, butun dunyo hamjamiyat ining sa'i-harakatiga qaramay, nochorlikning o'sishi bilan birga borayapti. Hozirgi vaqtda yer yuzidagi barcha aholining 20% nochorlikda yashamoqda. 1990–2004 yillarda nochorlik 270 mln. odamni o'limiga sabab bo'ldi, bu ko'rsatkich ikki Vatan urushidagi halok bo'lganlardan 4 barobar ko'pdir. BMT ma'lumotlarga qaraganda, qashshoqlashgan davlatlar soni 10 yil avvalgidan ko'ra 54 taga oshgan.

4. Ekologik muammo sezilarli o'tkirlashdi. Uning asl mohiyati insoniyatni mahsulot ishlab chiqarishi bilan tabiiy muxitning stabilligi orasidagi ziddiyatlarni yanada chuqurlashishi natijasida yaqqol kuzatilmoqda. Biosferaga antropogen faktorlarning o'sib borayotgan bosimi biologik resurslarni, suvlarni, yer qatlamini, atmosferani o'zini tozalash, tabiiy qayta ishlab chiqarish siklini uzilishiga olib kelishi mumkin. Bu xolat ekologik vaziyatni keskin va tezkor yomonlashuviga, ya'ni «kollaps»ni tug'diradi.

Biologlar shuni qayd qilishadiki, inson faoliyati natijasida har yili dunyo 150 turdagi hayvonlarning va o'simliklarni yo'qolib ketishiga olib kelayapti.

XXI asrdagi yangi asosiy ekologik xarakterdagi muammolarga parnik gazlaridan iqlimni o'zgarishi, ichimlik suvining yetishmasligi va uning ifloslanishi, o'rmonlarning yo'qolishi va cho'lga aylanishi, biologik turlarning kamayishi, aholini ko'payishi, nazoratsiz chiqindilarni o'sishi, kasalliklarni tarqalishi va x.k. kiradi.

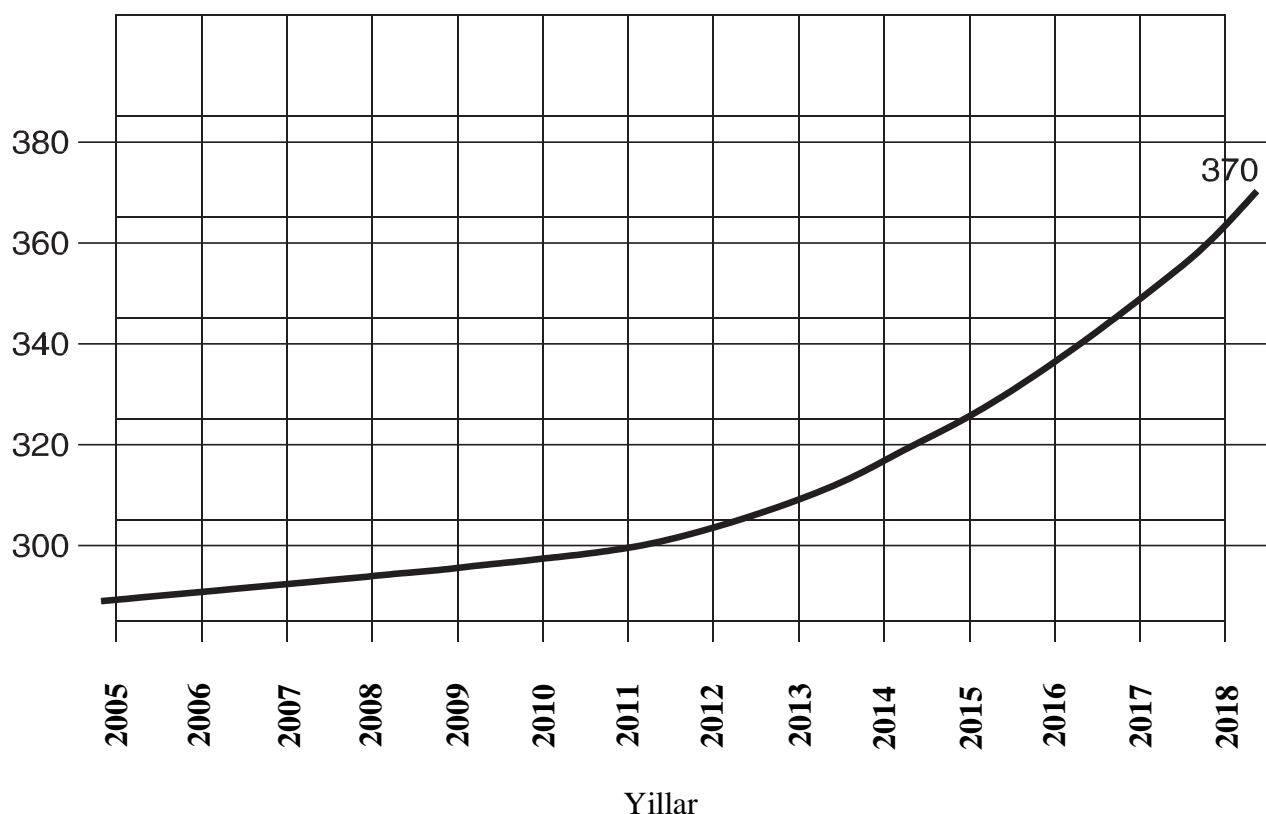
Ushbu ekologik muammolarning deyarli har biri insoniyatlarni va biosferani halokatiga sabab bo'ladi.

Insonlarning faol faoliyati shunga olib keldiki, yer kurrasidagi hayotni ushlab turuvchi asosiy ekologik manbalarining uchdan ikki qismi oxirgi yarim asr davomida juda kamayib ketdi. Uning natijasida yaqin orada insoniyatning yashash darajasi sezilarli yomonlashdi.

5. Inson faoliyatini intensivlashishi biosfera ekotizimini buzulishiga olib keladi. Quruqlikning 150 mln. km² maydonidan inson o'z nazoratini faqat 28% o'rnatgan. Aholini keskin o'sishi natijasida yer yuzida oziq-ovqatga talab oxirgi 50 yilda 4 barobarga o'sdi. Bu xolat zich aholi joylashgan yerga nisbatan ortiqcha bosimni yuzaga keltiradi.

6. Oxirgi o'n yillikda ichimlik suvining zahirasi muammosi keskin ko'tarildi. Xatto geografik jihatdan suvi serob davlatlarda ham ichimlik suvi muammosi yaqqol ko'rindi, ishlab chiqarishda suv sarfi keskin ko'tarildi. Bunga nafaqat sanoatni keskin o'sishi, balki ishlab chiqarishni suvga extiyoji ko'paygani ham sabab bo'ldi.

Kimyo sanoati eng ko‘p suvga talabgor soxadir. Masalan, 1 tonna sun‘iy kauchuk tolasini ishlab chiqarish uchun 2500–5000 kubometr suv sarflanadi. Rangli metallurgiya ham suvni ko‘p ishlatadigan soxa bo‘lib, 1 tonna nikelni eritib olish uchun 4000 kubometr suv saflanadi. Eng ko‘p suvga talabgor soxa - bu qishloq xo‘jaligi bo‘lib, butun dunyodagi suv zaxirasining 70% sarflanadi. Bundan tashqari, 1,1 mlrd. aholi suvdan xavfsiz foydalana olmaydi, 2,4 mlrd. esa sanitar nazoratidan o‘tmaydigan suvdan foydalanadi. XX asr mobaynida suvdan foydalanish 7 barobar ko‘paygan. (4-rasm.)

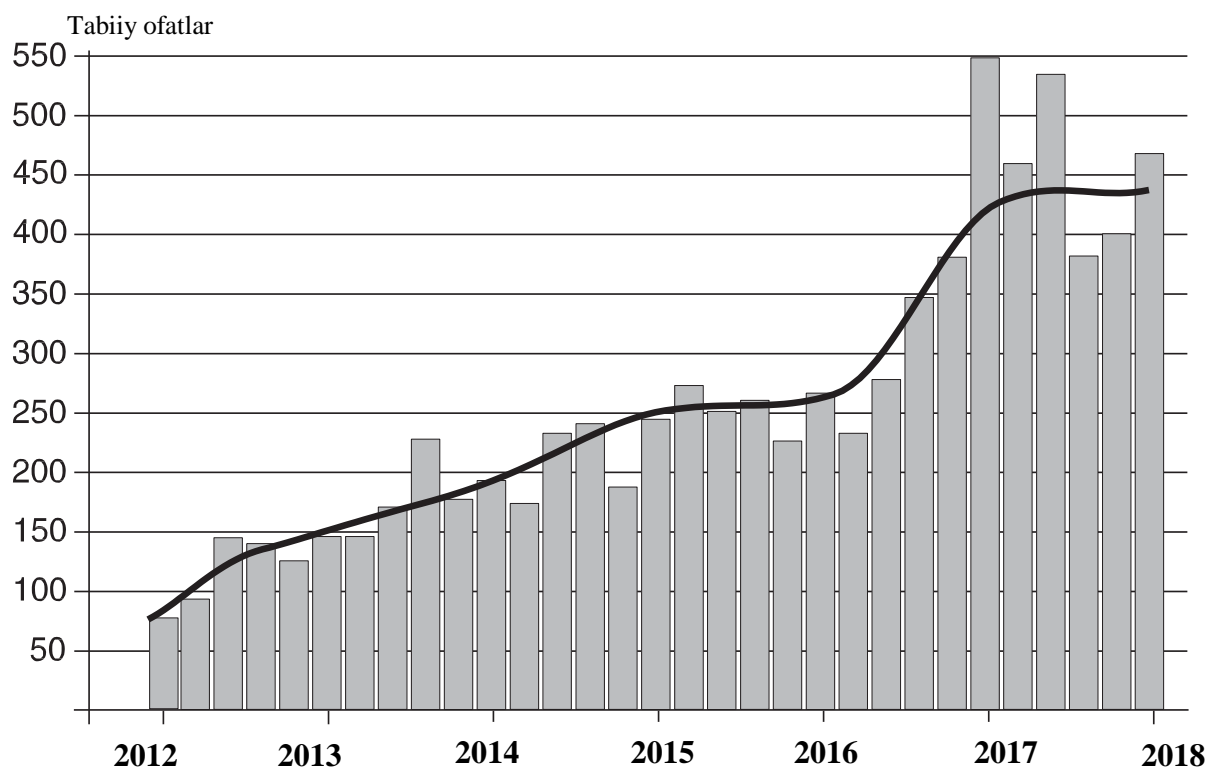

4-rasm. Yer yuzidagi is gazining konsentratsiyasini o‘sishi

7. Zamonaviy sivilizatsiyani yuzaga kelishi natijasida katta shaharlar muammosi ham paydo bo‘ladi. Hozirgi paytda shaharlarda yer yuzi aholisini 47% yashasa, 1972 yili bu ko‘rsatkich 32%ni tashkil qilgan edi. Extimollarga qaraganda, yaqin o‘n yillik orasida shaharlarning maydoni ikki barobar o‘sishi kutilmoqda, ya‘ni 500 dan ortiq ulkan shaharlar paydo bo‘lish ehtimoli bor. Shu bilan birga, hozirning o‘zida 1,1 mlrd.dan ortiq aholi havoning ifloslanishi oqibatida yuzaga keladigan kasalliklardan jabrlanmoqda.

Ifloslangan havodan har yili 3 mln. odam kasallanadi, bundan taxminan

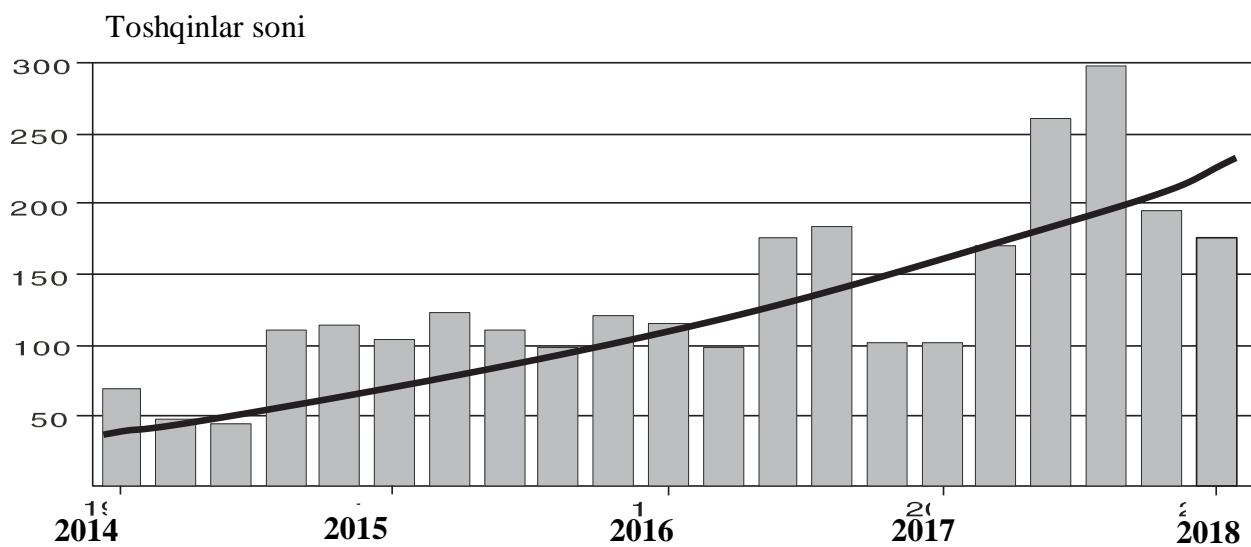
700 mingtasi avtomobilning gazlaridan halok bo'lsa, 5 mln.dan 12 mln.gachasi esa sifatsiz ichimlik suvidan foydalanish natijasida nobud bo'lmoqda. Jinoyatlar sodir bo'lish darajasi shaharlarda qishloqlarga nisbatan 8 barobarga oshgan bo'lsa, bunga yana qashshoqlanish ham qo'shiladi. Tez o'sadigan, aholisi 750 ming kishidan ortiq bo'lgan shaharlarning 2%gina sanoati rivojlangan davlatlarda, 40% o'rtacha va 58% kambag'al davlatlarga to'g'ri keladi. Bunday shaharlarning 60% Osiyoda, 25% Afrika, 15% Lotin Amerikasi davlatlariga to'g'ri keladi.

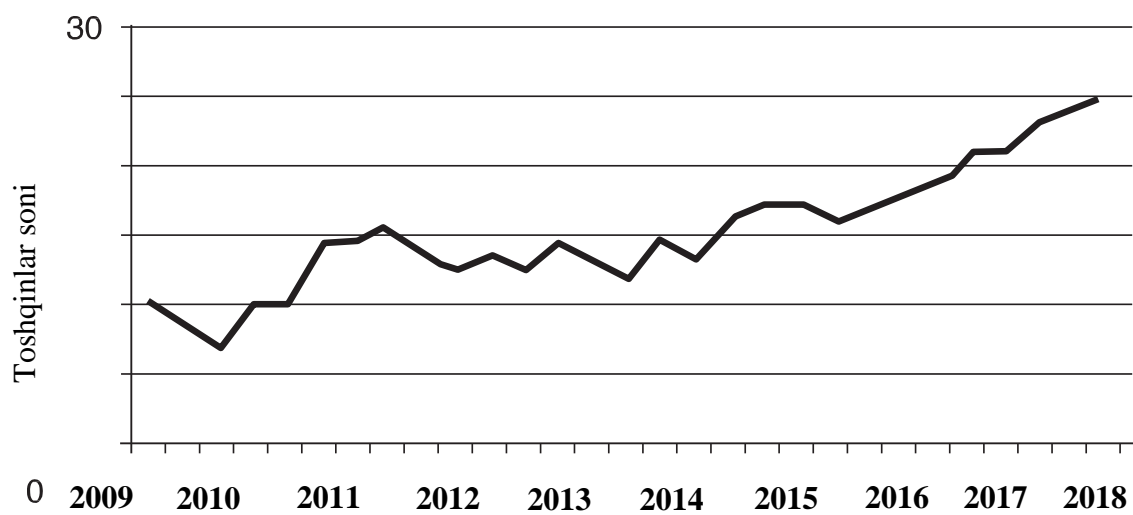
5-rasm. Yirik tabiiy ofatlar soni

8. Tabiiy va texnogen xarakterli halokatlarni jiddiy xavf solish xarakteri keyingi paytda o'zining chastotasi, masshtabliligi va vayron qilish xususiyatiga ega bo'lishi keskin oshdi. Bu holatlar sanoatga, qishloq xo'jaligiga, atrof-muxitgagina zarar keltirmay, balki ko'pincha o'zining aholi punktlariga va insonlarning halokatiga sabab bo'luvchi xususiyatiga ham egadirlar. (Rasm 4)

Falokatlar tavakkali borgan sari global xarakterga ega bo'lib, bir regiondagi falokatlar boshqa regiondagi xolatga ta'sir qiladi. Bular esa oxir oqibatda butun dunyo iqtisodiyotiga katta xavf tug'diradi. (5, 6-rasmlar)

6-rasm. Dunyodagi yirik toshqinlar dinamikasi

7-Rasm. Maksimal quvvatli (4 va 5 kategoriyali) toshqinlar dinamikasi

I-bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini hozirga paytdagi xolati.

Hozirgi paytda davlatimiz oldidagi eng asosiy muammolardan biri xavfsizlikni ta'minlashdir. Shuning uchun barcha o'quv yurtlaridagi birinchi dars mustaqillik va tinchlik darsidir. Muammoning dolzarbligini tushunish millat va davlat miqyosida shakllanadi. Zamonaviy O'zbekistonimiz yashash darajasining yuqoriligini ko'rsatkichlaridan biri aholini xavfsizligini ta'minlashdir. Mavjud amaliyotga yondashilsa, ko'pgina insonlarning o'z hayoti natijalaridan qoniqmaslik va ixlosi qaytishi kuzatilmoqda. Ularning asabiylashuvini asosiy faktorlaridan biri "zaiflik va xavfsizlikni yo'qligi", zaruriy moddiy va madaniy talablarini qondirish, o'z qobiliyatlarini namoyish qilishni imkoni yo'qligidir. Odamlar tabiiyki, bu xolatni o'zgartirishni davlatdan kutishmoqda. Xavfsizlik fenomenini paydo bo'lishini insonlarga, ularning oilasiga, jamiyat ga, davlatga, butun sivilizatsiyaga xavflarni, tazyiq va tavakkalni anglash va yuzaga kelish faktlarini tushunib yetishi bilan bog'lash mumkin.

Insonlarni atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlaridagi xavflarga reaksiyasi hayvonlarning instinktiv harakatlaridan farqli o'laroq, o'zining fahm-farosati natijasida voqealarni avvaldan rivojlanishini baholay olishi bilan farqlanadi. Bu fazilati xavfsizlikni oldini olish chora-tadbirlarini va samarali qo'llash variantlarini topishga imkon beradi. Insonlar tomonidan xavfsizlikni oldini olish chora-tadbirlari nafaqat mavjud xolatda muxofazalanishni va tazyiqning ma'lum qismini bartaraf etishni, balki ularni yuzaga kelish sabablarini yo'qotish orqali potensial xavfni yuzaga kelishini oldini olishga imkon beradi.

Yangi ustuvor dunyoqarash insonlarning hayot faoliyatini maqsadi va ma'naviy, moddiy boyliklar tizimiga, moddiy extiyojlarining cheksiz o'sishidan qoniqish hosil qilishi va ma'naviy talablarga o'zgartirish kirishini taqozo etmoqda. Shuning uchun insoniyat oldida biosferaning rivojlanish qonuniyatlari natijasida yuzaga keladigan turli cheklanish va taqiqlashlarni o'z xoxishi bilan qabul qilishi va ifodalash kabi qiyin masala turibdi.

Odamlarning atrof-muxitga bog‘liq bo‘lmay yashash davri tugadi. Hozir shu narsa aniq bo‘ldiki, insoniyat biosferaning qonunlarini e‘tiborga olgan xolda rivojlanishi mumkin. Buning uchun nafaqat ma‘naviy, moddiy boyliklarni, balki madaniyatimizni ham o‘zgartirish kerak.

Xavfsizlik madaniyati - madaniyatning tarkibiy qismi bo‘lib, u mehnat mahsulotlarining tarkibida, vositalarida aks etadi, insonlarning o‘zaro munosabatlarining rivojlanishi va moddiy dunyoni o‘zgarishiga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Talabalarni mehnat subektiga aylanishi atrofda dunyoni o‘zgartirishga tayyor bo‘lishga, shu bilan birga tashqi xavflarni bartaraf etishga, inson va jamiyat ning hayot faoliyati xavfsiz sharoitini ta‘minlashga, xavfsizlik vositalarini yaratish va foydalanishga da‘vat etadi.

Madaniyat inson faoliyatining natijasi bo‘lgan maxsulotlarnigina emas, balki muloqot shakli va uslubi bo‘lgan ilm, tajriba va bilimning maxsulini, intellektual, ma‘naviy va estetik dunyoqarashini ham o‘z ichiga oladi.

Xavfsizlik madaniyati ilm, tajriba va bilimdan tashqari dunyoqarash fikrlarni, ma‘naviy va estetik boyliklarni, xavfsizlik muammolarini xal etishning intellektual tajribasini, birgalikda yashash jarayonidagi o‘zaro muloqot va aloqa xavfsizligini ham tushuntiradi.

Madaniyat avlodlar o‘zgarishi jarayonida insonlarning hayot faoliyatini tashkil etishi va rivojlanishi, ta‘minlanishini usulidir. Madaniyat xavfsizligining mavjudligini shakllari turli xizmatlarning faoliyatida mujassamlanadi, bular yong‘in xavfsizligi, FVVning qutqaruv xizmati, sanepidnazorat, DAN, tez yordam xizmati va b.

Madaniyat odamlarning hayoti va faoliyatini turi va shaklida, ularning o‘zaro munosabatlarida ifodalanadi. Xavfsizlik madaniyatining shakli ma‘naviy qadriyatlar (inson hayotining bahosi, shaxsni iqtisodiy qiziqishi, sog‘lig‘ini qadrlashi va yo‘lovchilar xavfsiligini tan olish) bo‘lib, inson faoliyati, aloxida odamlarning, jamoa va butun jamiyat ning yashashini tashkil etish (aloxida odam, jamoaning ish tartibi, avariya-qutqaruv, qurolli kuchlar, iqtisodiy va

boshqa strukturalarning o‘zaro munosabati shaxs va jamiyat qonuniyatlarini singdirgan xolda) har kungi faoliyatida va ekstremal xolatdagi o‘zaro munosabatlari e’tiborni qamrab oladi.

Madaniyat – turli xil namoyon qilinishi bo‘yicha – ko‘pgina konkret fanlarning obekti va predmeti bo‘lib, har biri o‘z tasavvuriga qarab alohida talqin qiladi.

Madaniyatni mazmuniy elementlari jamiyat ning ma’naviy hayoti hisoblanadigan odatlar, meyorlar, boyliklar, ma’no va mazmunlardir. Shuning uchun xavfsizlik madaniyatida nafaqat bilim va ko‘nikmalar, balki odatlar, meyorlar, boyliklar, ma’no va mazmunlar ham bo‘lishi kerak. Madaniyatning o‘zagini umuminsoniy maqsad va qadriyatlar, hamda tarixan mavjud usullar orqali ularni zehn va yutuqlari tashkil etadi.

Xavfsizlik madaniyatida bunday maqsad va qadriyatlarga hayotiy (sog‘liq, xavfsizlik, farovonlik, to‘qlik, komfort va b), ijtimoiy (tavakkalga moillik, xususiy mustaqillik, hayotiy muvaffaqiyatlar va b), siyosiy (ozodlik, qonunchilik va b), ma’naviy (ezgulik, xaqqoniylik, o‘zaro yordam va b), diniy (xudoiy qonunlar, najot, farovonlik va b), estetik (ideal, uyg‘unlik, mukammallik, ya’ni xavfsiz odam yuksak qadriyatga, uyg‘unlik, mukammallikka nisbatan xashaki odamga ko‘ra yaqin) xossalar kiradi.

Madaniyat- insonning ma’lum ijodiy kuch va qobiliyatning rivojlanish darajasidir. Demak, xavfsizlik madaniyati - insonning ma’lum ijodiy kuch va qobiliyatning rivojlanish darajasida, zararni oldini olish va kamaytirish (hayot faoliyatidagi ta’sir etuvchi xavfli va zararli faktorlar) insonni shaxsan o‘ziga, boshqa odamlarga, umuman jamiyat ga zarar kelishining tavakkal profilaktikasiga qaratilgan.

“Xavfsizlik madaniyati” va “hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati” tushunchalari hodisa va jarayonlarni o‘zaro bog‘liqligini namoyon qiladi. Xavfsizlik madaniyati ilmda ijtimoiy voqea bo‘lib, (inson va jamiyat xavfsizligi haqidagi ilmiy bilimlarni), madaniyatni, mifologiya, ideologiya, din, sportni aks ettiradi. Hayot faoliyati xavfsizligi ilmiy fan sifatida turli fanlardagi

ma'lumotlarni tizimlashtiradi va umumlashtiradi, inson va jamiyat qonunlarini tushunarli tarzda aks ettiradi.

Hayot faoliyati xavfsizligini shaxsiyat darajasi – insonning tavsifini va hayot faoliyatini, uning xavfsizlik madaniyatini ijodiy o'zlashtirishining asosiy shart-sharoitidir. Lekin, xavfsizlik madaniyatini shaxsiyat darajasida gavdalanishi va hayot faoliyatini xavfsizligi inson va uning faoliyatining tavsifi sifatida namoyon bo'lishi bir narsa emas.

Hayot faoliyatining xavfsizligi – bu hayot faoliyatini xavfsizlik qonunlari (profilaktika, minimizatsiya, xavfli va zararli faktorlarni yengib o'tish va bartaraf etish) orqali olib borishdir.

8-rasm. Insonning tavsifi va hayot faoliyatining umumiy shart-sharoitlari.

Shaxsning xavfsizligi madaniyati eng kamida bir qator qo'shimcha komponentalarni o'z ichiga oladi - hayot faoliyatini xavfsizligina bo'lib qolmay, balki shaxsiy sabablar, o'z-o'zining tajribasini takomillashtirish orqali hayot faoliyatini xavfsizligiga tayyorligini ko'rsatishdir. Bundan shu narsa ko'rinadiki, (shaxsni) "xavfsizlik madaniyati" tushunchasi (insonning) "hayot faoliyatini xavfsizligi" tushunchasidan kengroqdir.

Demak, insonning hayot faoliyatini xavfsizligi - xavfsizlik madaniyatining shaxsda gavdalanishini asosiy tarkibi hisoblanadi.

Yevropa Hamjamiyatida mehnatni muxofaza qilishga katta e'tibor bilan qaralyapti. Texnik modernizatsiyasini yangilanishiga qarab, faoliyat bilimini yangilash va rivojlantirish, jarohatlanishning oldini olish madaniyatini

tarbiyalash bo'yicha ishlar to'xtovsiz olib borilmoqda.

Strasburgdagi (noyabr 2017y.) Konferensiyada mehnatni muxofaza qilish bo'yicha o'qitishni nafaqat korxonalarda va professional o'quv markazlarida, balki bevosita maktablarda ham olib borish masalasi ko'rilgan edi.

«Yevropa Hamjamiyatining mehnatni muxofaza qilish bo'yicha 2015–2016 y mo'ljallangan Strategiyasi» xujjatida mehnat jarayonida ishtirok etuvchilar tavakkalning oldini olish asl madaniyatni barpo etish uchun kerakli darajada bilimga ega bo'lishlari kerak deb qayd etilgan. Bunday qarashni amalga oshirish uch elementni: mehnatni muxofaza qilish bo'yicha bilim olish, har qanday xolatda tavakkalni yuzaga kelishi mumkinligini anglab yetish, texnikaning yangilanishi yoki ijtimoiy o'zgarishlar oqibatida yangi tavakkalni paydo bo'lishini avvaldan ko'ra bilishni uddalash birgalikda olib borish ko'zda tutiladi.

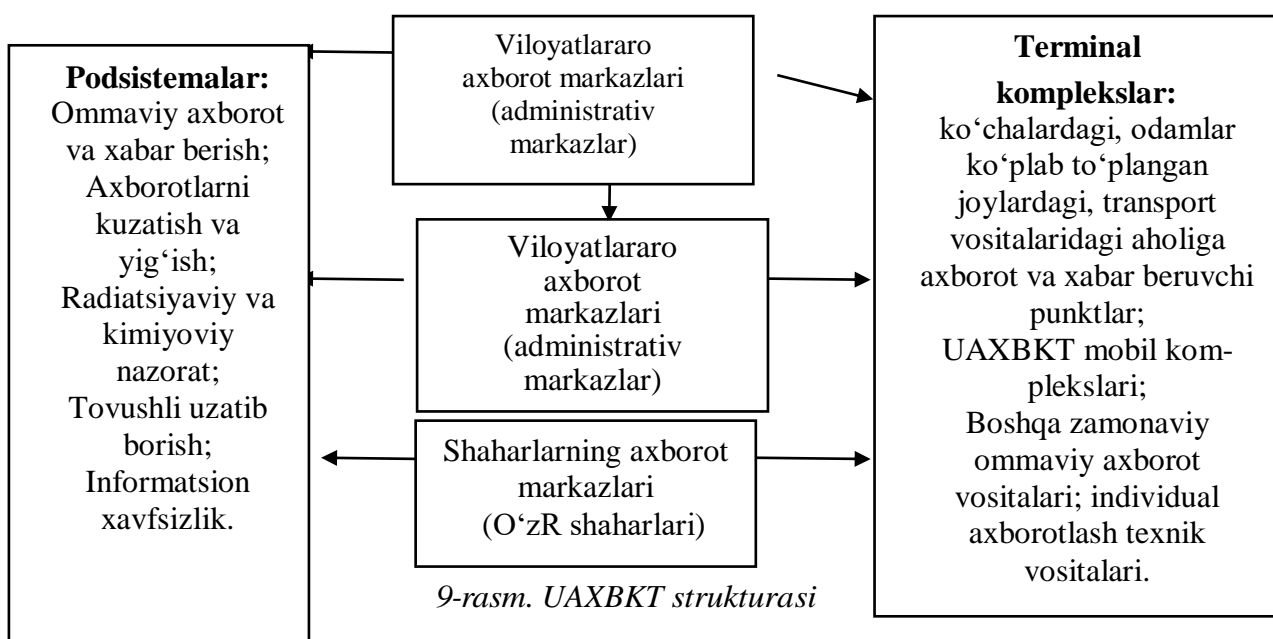
Respublikamiz Prezidenti SH.M. Mirziyoyevning 2016 yil dekabr oyida olimlar bilan bo'lgan uchrashuvida ta'lim tizimi raqobatbardosh bo'lishi, aks holda ta'lim sifati zamonaviy talablardan uzilib qolishi kuzatilishi mumkinligini aytdi. Bu tizimning asosiy funksiyalardan biri keltirilgan muammolarni yechishda madaniy intellektual ta'minot bo'lishi, tazyiq va xavflarga qarshi tura olishi kerak. Bu masalani hal qilishda O'zbekiston Respublikasi FVV o'z faoliyatini boshlaganidan buyon jamiyat da hayot faoliyati xavfsizligining madaniyatini shakllantirishga yo'naltirgan bo'lib, jamiyat da hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish jarayonida aholini barcha guruhlarida fuqaro muxofazasi, FVlardan muxofazalanish, yong'in xavfsizligi va suv obektlarida xavfsizlik sohasida bilimlarni berishga adolatli urg'u berilishi zarurdir.

Bu tizimning faoliyat ko'rsatishidan asosiy maqsad Respublika aholisini tabiiy, texnogen va harbiy favqulodda vaziyatlar yuzaga kelganda xavflardan muxofazalanish usullarini o'rgatishdan iborat.

Zamonaviy informatsion-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishga asoslangan respublikamizda yaratilayotgan odamlarning

ommaviy yig‘ilgan joylarda Umumrespublikaviy aholiga xabar berish va ma’lumotlashning kompleks tizimi (UAXBKT) hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish katta ahamiyatga egadir. (9-rasm).

(UAXBKT)—tashkiliy-texnikaviy tizim bo‘lib, aholini fuqaro muxofazasi borasida tayyorlash, favqulotda vaziyatlarda muhofazalanish, yong‘in havfsizligini ta’minlash, jamoa tartibini ta’minlash, o‘z vaqtida aholini terroristik aktlarning tazyiqidan xabardor qilish, joylardagi tartib-qoidalar ahvolini va zamonaviy texnik vositalar va texnologiyalar asosida monitoringini o‘z ichiga qamrab oladi.

(UAXBKT)—tashkiliy-texnikaviy tizim bo‘lib, aholini fuqaro muxofazasi borasida tayyorlash, favqulotda vaziyatlarda muhofazalanish, yong‘in havfsizligini ta’minlash, jamoa tartibini ta’minlash, o‘z vaqtida aholini terroristik aktlarning tazyiqidan xabardor qilish, joylardagi tartib-qoidalar ahvolini va zamonaviy texnik vositalar va texnologiyalar asosida monitoringini o‘z ichiga qamrab oladi.

UAXBKTning asosiy vazifalari quyidagilardir: hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining darajasini oshirish, aholini FV haqida operativ axborotlash, FV haqida kafolatlangan xabar berish muddatlarni qisqartirish, hayot faoliyati xavfsizligi borasida aholi tayyorlanganligining saviyasini oshirish, odamlarning ommaviy yig‘ilgan joylarda tartib-qoidalar holatini va shart-sharoitni

kuzatishni tashkil etish va jarohatlangan aholini tezda rehabilitatsiya qilish maqsadida informatsion ta'sirning faolligini kuchaytirish.

(UAXBKT) tarkiban respublika, viloyatlararo, tumanlararo axborot markazlari va terminal komplekslarni o'z ichiga olib, aholini ommaviy xabar berish va axborotlash, kuzatish va ma'lumotlarni yig'ish, radiatsiyaviy va kimyoviy nazorat qilish, tovushli eshittirish va axborotlar xavfsizligini taminlashni qamrab oladi. (10-rasm.).

10-rasm. UAXBKT axborot markazining operatorlar zalining ko'rinishi

Aholini favqulotda vaziyatlarga tayyorlash O'z.R o'quv yurtlarida, malaka oshirish tashkilotlarida, fuqaro muxofazasi bo'yicha o'quv-uslubiy markazlarda, ish joylarida, yashash joylarida amalga oshiriladi. Bundan tashqari aholini xabardor qilish va ma'lumotlar berish uchun:

- ma'lumotlarni tasvirlovchi texnik vositalar- ko'chada o'rnatilgan svetodiod ekranlar, bino ichidagi plazmali panellar, transport vositalarida, bino qoshidagi "yuguruvchi" matnlar, mobil telefonlar, Internet va b. orqali axborotlarni aholiga roliklar, elektron plakatlar tarzida, tazyiq va FV ro'y berishi sharoitida o'zini tutish xavfsizligi qoidalari haqida informatsion bildirishlar;

- kuzatuv va ma'lumotlar to'plash uchun kuzatuv kameralari yordamida xavfli vaziyatlar bo'layotgan joy, odamlarning ko'plab to'plangan yerlaridagi ahvolni ko'rish, ovoz panellari orqali informatsion markazlaridagi operatorlar bilan aloqa o'rnatish;

- radiatsion va kimyoviy nazorat vositalari bo'lgan avtomatlashtirilgan

komplekslar, datchiklar, odamlarning ko‘plab to‘plangan yerlaridagi radiatsion va kimyoviy xolati haqidagi ma’lumotlarni yig‘ish va saqlash;

- tovushli kuzatuv vositalari: tovushni kuchaytirish qurilmasi, aholini tovushli xabar berish dinamiklari va boshqa uskunalari;

- informatsion xavfsizlik ta’minoti- kompyuter viruslaridan, «xakerlar»ning xujumidan muxofazalovchi dasturiy vositalar va b. dan foydalaniladi.

11-rasm. Tashqi svetodiod yoritilishi

Bulardan foydalanish natijasida aholini FM soxasidagi FVdan muxofazalanishga tayyorlash, tazyiq va xavflar haqida kafolatlangan xabar berish va ma’lumotlarini yetkazish, umumiy tartibni saqlash monitoringini kuchaytirish, ijtimoiy xavfli odamlarni aniqlash va identifikatsiya qilishni oshiradi.

Chet el tajribasini tashxizi (eng avval AQShning ob-havo radiosi) FV orqali tazyiq va xavflar yuzaga kelish haqida axborot berish uchun butun mamlakatni qamrab olgan ul’traqisqa to‘lqinli raqamli maxsus radiouzatish tarmoq tuzilmasi yordamida o‘ta yuqori sifatli axborot uzatish imkoniyatiga egaligi va zarurat tug‘ilganda radiouzatish qurilmalarini majburan shu to‘lqinga moslashish tizimini mamlakatimizda ham shunday tarmoq yaratish masalasi turibdi.

1- BOB BO‘YICHA XULOSALAR

1. Hozirgi paytda shu narsa ma'lum bo'ldiki, xavfli tavakkalning va favqulodda vaziyatlarning kamayishini tizimli tashkil etuvchilaridan biri hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatidir. Uning shakllanish doirasida xavfsiz nuxxadagi shaxsning sifati, hayot faoliyati xavfsizligi sabablari rivojlanadi, muxofazalovchi chora-tadbirlarni zaruriyati, ta'sirchanligiga ishonchni muhabbat tug'diradi, salbiy ta'sirlar sharoitida fizikaviy va asabiy turg'unlik shakllanadi, o'zini xavfsiz xatti-harakati bo'yicha zaruriy bilim va ko'nikmalarini oladi.

2. Chet ellarda hayot faoliyatig xavfsizligi madaniyatini shakllanish juda tor doirada mehnat xavfsizligini meyor va qoidalarini singdirishga yo'naltirilgan bo'lib, mehnat madaniyatning elementi sifatida ko'riladi.

3. Respublika FVV hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXMg masalalarini rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda, chunonchi:

- hayot faoliyati xavfsizligi borasida bilim berish;

- maktablarda, litsey va kollejlarda, oliy o'quv yurtlarining kafedralari qoshida "Yosh qutqaruvchi", "Yosh parashyutchi", "Yosh o't o'chiruvchi" to'garaklarida yoshlarni tayyorlash;

- potensial xavfli o'ta muxim obektlarda barcha xavfsizlik, yong'in xavfsizligi qoidalarini va suv xavzalarida insonlar xavfsizligi meyorlarini ishlab chiqish va nazorat qilish, ishlovchi aholini, iqtisodiyot obektining qutqaruv xizmatini, korxonalar va tashkilotlarini, shtatda bo'lmagan avariya-qutqaruv xizmatchilarini o'qitish;

- fuqaro muxofazasi borasidagi davlat siyosatini, favqulodda vaziyatlarda muxofazalanish, suv xavzalarida insonlarni yong'in xavfsizligini ta'minlashni shakllantirish;

- hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi umummilliy ideologiyani rivojlantirish, zaruriy meyoriy-xuquqiy bazani tuzish va rivojlantirish, tavakkalni boshqarish soxasida ilmiy-texnikaviy faoliyatni, , xavfsizlikni ijtimoiy reklamasini amalga oshiradi;

- Umumrespublika aholini ko'p yig'ilgan joylarda hayot faoliyati xavfsizligi borasida aholini tayyorlashga qaratilgan axborotlashtirish va xabar berish kompleks tizimini yaratish va rivojlantirish, aholini favqulodda vaziyatlar va terroristik aksiyalar xavfi haqida o'z vaqtida va tezkor axborotni yetkazish, aholini ko'p yig'ilgan joylarda jamoat tartibini saqlash uchun zamonaviy texnik vositalar va texnologiyalardan foydalanish.

5. Hozirgi paytda "hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)" kategoriyasi ma'nosiga tushunish, asosiy shakllarini, uslub va rivojlanish vositalarini o'rganish bosqichi o'tmoqda. Shuning uchun hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)ni shakllanishining asosiy maqsad va vazifalarini aniqlash, madaniyat obektlarini shakllanish klassifikatsiyasini berish, XFXM obektlarini shakllantirish uchun zarur sifat va xossalarni aniqlash hamda hayot faoliyatig xavfsizligi madaniyati (HFXM)ning rivojlanishini umumiy uslubiy yondoshishini ishlab chiqish kerak.

Nazorat savollari

1. Hozirgi paytda mamlakatimiz olidagm eng asosiy muammolardan biri nima?
2. Havfsizlik madaniyatini ta'riflang.
3. Madaniyat nimalarda ifodalanadi?
4. Respublikamiz miqyosidagi axoliga xabar berish va axborotlarni kompleks tizimining faoliyatini ta'riflab bering.
5. Ma'lumotlarni tavsiflovchi texnik vositalar nimalardan iborat?
6. UAXIKT ning tarkibiy strukturasi tushuntirib bering.

II-bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)ning umumiy tavsifi

2.1. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)ning tarixiy, falsafiy, ijtimoiy, diniy manbai

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM) tushunchasi yangi bo'lishiga qaramay, uning o'zini tarixidan avvalgi davri mavjud. Bu ko'rilyotgan kategoriyaning oyoqqa turishiga va rivojlanishiga o'ziga yaqin fanlarga xos ko'rinishlar, dunyoqarashning ta'siri sezilarli darajada ahamiyatga egadir.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)ning manbaini tavsiflash uchun tarixan transformatsiyalangan "xavf", "tazyiq", "xavfsizlik" tushunchalariga insoniyat tarixi davomida ma'no beruvchi konsepsiyalarini tashxizlash maqsadga muvofiqdir.

Buni turli tarixiy davrlarda yashagan odamlarning ongida falokatlar, ularning oqibatlarini alohida xususiyatlarini tafsiflash orqali amalga oshirish mumkin. Birinchisi ommaviy qo'rquv va xavotirlarning jamlanmasini, hamda ularni yengib o'tishning chora-tadbirlarini o'z ichiga olsa, ikkinchisi tabiiy muhitning o'zgarmas elementi sifatida bo'lgan insonning dunyoqarashi, o'zaro uzilmas va tig'iz aloqani tushunishi, tabiiy muxofazalash harakatlarini o'tkazish zaruriyatini anglash darajasidir. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati (HFXM)ning tushunchasini vujudga kelishiga va sezilarli ta'sir etishiga xavfsizlik, shu bilan birga atrof-muhit muammosini aks ettiruvchi turli falsafiy va ijtimoiy ta'limotlari, nazariyalar, konsepsiyalar sabab bo'ldi.

Nihoyat, sivilizatsiya, etnoslar, xalqlar, alohida odamlar, ilm, madaniyat, turli inson faoliyati soxalarining rivojlanishiga, turli jamoat formatsiyalarining ijtimoiy tuzilishiga va funksiyalariga sezilarli faktorlardan biri - diniy dunyoqarashdir. Shu sababli, dunyo dinlarining mavq'i, aqidasi, meyorlari va odatlari hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash muammolari bilan jipslikda olib borish alohida qiziqish yuzaga keltiradi .

Qadimiy dunyo uchun "falokatli anglash"ni shakllantirishga ta'sir etuvchi asosiy faktori bo'lib, atrofda ro'y berayotgan tabiiy va antropogen hodisalar (yil

faslining o'zgarishi, insonlarning tug'ilishi va vafoti, davlatlarning gurkirashi va vayron bo'lishi)ning davriyligi va bu anglashni tashqi dunyoga (tabiiy ofatlar, dushmanlarni bostirib kelishi va x.k.) yo'naltirishlari hisoblangan.

Qadimgi odamlarning o'ziga, yaqinlariga, oilasiga, qabilasiga, davlatiga nisbatan havfsizlik xolatini baholash uchun ishlab chiqilgan tushuntirish chizmalari, ya'ni avvaldan xis etish va oldini olish funksiyasiga ham ega bo'lgan. Bu chizmalar asosan falokatlar va ofatlarning sababidan qochish bo'lsa, eng kam darajadagina – bunday jarayonlarni va hodisalarning vayron qiluvchi ta'sirini yumshatish chora-tadbirlarini yumshatish bo'lgan. Agar, ro'y bergan yoki berishi mumkin bo'lgan falokat sababchisi “xudoning qahri” deb tan olinsa, bunda aqlli strategiyasi sifatida xudoni qahriga uchramaslikka harakat qilingan.

Insonlarning dunyoqarashini o'zgarishiga shu davrda o'zini tabiatga bog'liqligini, u bilan o'zaro aloqada ekanligini his qilish muhim rol o'ynagan. Bular afsonalarda, miflarda o'z aksini topgan. Haqiqatni bilish vositalari va usullari mukammal bo'lmaganligidan odamlarni fikricha, mavjud dunyo bilan insonlar o'rtasida vositachi sifatida maxsus, tushunib bo'lmaydigan, kelajakni bashoratlaydigan g'ayritabiiy kuchlar dunyoni yaratishi turtki bo'ldi. Aslini olganda, g'ayritabiiy kuchlar o'zini bevosita tashuvchi o'simliklar, hayvonlar, jonsiz predmetlardan bilan birga, insonlar xarakterini bilish, o'zini tuta olish xususiyatlariga ham ega edilar. Bularning barchasi qadimgi dunyo odamlarining atrofdagi tabiat bilan qondoshlarcha kechinmalarini asoslar edi. Tabiatni bilish jarayonini ilmiy asosga qo'yishning ilk harakatlarini tartibga solish Misr, Xitoy, Osiyo davlatlari, Arabistonning erta sivilizatsiyasi davriga to'g'ri keladi. Turli tabiiy jarayonlarining kechishi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ilishi bir tomondan sanoq tizimini rivojlanishiga va mukammalashiga, ikkinchi tomondan u yoki bu tabiiy kataklizmalarni (quyosh, oy tutilishi, vulqonni otilishi, suv toshqinlari, qurg'oqchilik va b) bostirib kelishini yuqori aniqlikda aytib berish, qishloq xo'jaligining jarayonini rejali asosga qo'yish imkonini berdi.

Bunday hodisalardan yolg'iz xabardor bo'lgan xukmdorlar, odamlarni o'ziga bo'ysundirish xolatida ushlab turishga, tabiatning tushuntirib

bo‘lmaydigan, bexabar kuchlarini “boshqarish” imkonini bergan.

Ulug‘ Sharq olimi Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ning merosi bilan faqat Sharq, jumladan O‘rta Osiyo olimlarga emas, balki Yer yuzini juda ko‘p mamlakatlari olimlari shug‘ulanadi. Bizning diyorimiz farzandi Abu Rayhon Beruniy o‘z madaniy va ilmiy merosining jahonshumul ahamiyati bilan o‘zbek elining yoxud O‘rta Osiyo ellarininggina emas, balki jahon xalqlarining butun Yer yuzining manaviy boyligiga aylandi. O‘rta asr Sharq olimlari ichida Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi alohida o‘rin tutadi. U tarixchi, lingvist, astronom faylasuf sifatida talay ilmiy meros qoldirgan allomadir. Uning geografiya, mineralogiya va farmakalogiya bo‘yicha qoldirgan merosi bu fanlar tarkibidan ajib bir durdona sifatida o‘rin oldi. Olimning matematika va astronomiya sohasidagi ishlari esa jahon tabiatshunosligining rivojiga ulkan hissa bo‘lib qo‘shiladi. Bu davrda Beruniy metallar va qimmatbaho minerallar bilan bog‘liq talay qiziqarli ilmiy tajribalarni amalga oshiradi. Uning bu tajribalari natijalari olimning solishtirma ogirliklar haqidagi "Metallar va qimmatbaho ma'danlarning hajmlari bo‘yicha nisbatlar haqida kitob" risolasidan o‘rin olgan. Shuningdek, bu davrda Beruniy qator astronomik kuzatishlarni, jumladan, Urganchda ekliptikaning osmon ekvatoriga og‘maligini o‘lchashga doir talay kuzatish ishlarini bajaradi. 1016 yili bizgacha yetib kelmagan «Quyosh harakatini aniqlash usuliga doir ko‘rsatma» degan risolasini yozdi.

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini O‘rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan buyuk mutafakkirlardan biri — Abu Ali ibn Sino (980-1037) bo‘lib, u Yevropada Avitsenna nomi bilan mashhurdir. Ibn Sino iste’dodli, xotirasi kuchli, zehri o‘tkir bo‘lganligidan o‘z davrida ma’lum bo‘lgan ilmlarni tezdan egallay boshladi. 10 yoshidayoq Qu’oni karimni boshdan-oyoq yod o‘qir edi. 13 yoshlaridan boshlang‘ich matematika, mantiq, fiqh, falsafa ilmlari bilan shug‘ullana boshlaydi. Ibn Sino yosh bo‘lishiga qaramay, Abu Abdulloh Notiliy rahbarligida falsafani, Hasan ibn Nuh al-qumriydan tibbiyot ilmini har tomonlama o‘rganadi, asta-sekin tabiblik bilan ham shug‘ullanadi. U o‘zidan avval o‘tgan Sharq mutafakkirlar asarlarini chuqur

o'rganish bilan birga, Qadimgi yunon tabiiy-ilmiy, falsafiy merosini, xususan Aristotel, Yevklid, Ptolemey, Galen, Gippokrat, Pifagor, Porfiriy asarlarini ham qunt bilan o'rgandi. Real hodisalarni chuqur bilish, fan bilan shug'ullanish insongagina xosdir. Ibn Sino «Risolatun fi taqsim al-mavjudot» asaida butun borliqni tarkibiy qismlarga bo'lib, birma-bir sanaydi va ularga ta'rif berib o'tadi. Vujudi vojib, vujudi mumkin, substansiya, aksidensiya, materiya, shakl, aql, unsur, jism, quvvat, sezish, mineral, hayvon, nutq, lison kabi kategoriyalar bu risolada qisqacha ta'riflanadi.

Atrofdagi tabiiy haqqoniyatni ilmiy rivojlanish taraqqiyoti (eradan avvalgi VIII asr – V asr) antik davrga to'g'ri keldi. Shundan boshlab, tabiatga ko'r-ko'rona bo'ysunishdan voz kechish boshlandi. Bu xolat uni o'rganishning bevosita moddiy foyda ko'rishga mo'ljallanmagan yangi yo'nalishlarini paydo bo'lishida aks etdi. Birinchi o'ringa insonlarni qarama-qarshisiz dunyoni qayta yaratishga intilishi va o'z o'rnini his etish qo'yildi. Qadimiy mutafakkirlar aqlini egallagan asosiy muammolardan biri, insonlarni tabiat bilan o'zaro munosabatlarining muammolaridir. Qadimiy grek tarixchisi Gerodot (484–425 e.a y) insonlarning xarakterini shakllanishi va u yoki bu siyosiy tuzumni o'rnatilish jarayoni tabiiy faktorlarning (ob-havoni o'zgarishi, yer tuzulishining xususiyatlari va x.k) ta'siri bilan bog'langan. Qadimiy grek tabibi Gippokrat (460–377 yy) kasalni davolashda organizmni individual xususiyati, tabiat bilan o'zaro munosabati e'tiborga olinib, davolash kerakligini uqtirgan edi. Uning fikricha, tashqi muxitning faktorlari (ob-havoni o'zgarishi, suv va yer tuzulishining xususiyatlari, davlat qonunlari va x.k) insonlarning tanasi va ruxiy xossalarning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Iqlim Gippokratning fikricha, asosan milliy xarakterning xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadi.

XI asrning mashhur shoiri, faylasufi, matematigi va astronomi Umar Xayyom (1048-1124) dunyoga mashhur ruboyilar muallifi olim sifatida astronomiya sohasidagi faoliyati diqqatga sazovor bo'lib, u mazkur sohadagi yutuqlarni Marv va Isfaxon rasadxonalarida ishlab yurgan paytlarida qo'lga

kirtdi. Olim o'z astronomik kuzatishlari asosida "Malikshohning astronomik jadvallari" ("Malikshoh ziji") ni yozdi. "Malikshoh ziji"ning bir nusxasi Parij Milliy kutubxonasi saqlanmoqda. Bu "ziji" da Quyosh, Oy va boshqa sayyoralarning harakatiga hamda ularga tegishli ma'lumotlaridan tashqari, yana yuzga yaqin ravshan yulduzlarning koordinatalari keltirilgan.

Sharq allomalarini ichida qadimgi Xitoy faylaso'fi Konfusiy aloxida o'rin tutadi. Faylaso'f ilmini asosiy shavqi odamlar oqimini ta'na qilishdan, jamiyat va davlatning ideal (shu jumladan xavfsiz) parametrlarini izlashdan iborat bo'lgan. Uning fikricha, sotsiumni ratsional tuzilmasining asosi bo'lib, quyidagi ahloqiy kategoriyalar va boyliklar bo'lishi kerak: boshqalarni xuddi o'zini hurmat qilgandek hurmat qilishi uchun ishlash kerak, bizlarga qanday muomala qilishlarini xoxlasak, ularga shunday muomala qilish kerak – ana shu hayotning to'g'ri yo'li, haqiqiy ahloqi hisoblanadi. Bu kategoriyalar va boyliklar o'z navbatida jamiyat da va davlatda hamohanglik topishda umumiy ahloqiy marosimlarga birlashadi. "Qachonki istaklar toza va sevgi bilan sug'orilgan bo'lsa, yuragimiz haqqoniy va to'g'ri bo'ladi. Qachonki yuragimiz haqqoniy va to'g'ri bo'lsagina, odam to'g'rilanadi va yaxshi bo'la boshlaydi. Qachonki , odam to'g'rilansa va yaxshi bo'la boshlasa, oilada tartib o'rnatiladi. Qachonki oilada tartib o'rnatilsa, unda davlat obodonlashadi. Qachonki davlat obodonlashsa, butun bashariyatda tinchlik va totuvlik bo'ladi".

Konfusiy kerakli darajada tabiat bilan o'zaro munosabatlarni qayta ishlab chiqqan. Uning aytishicha, insoniyat uzoq vaqt mavjud bo'lishi uchun tiriq mavjudodlarga, tabiatga, tabiiy boyliklarga jamiyat ratsional munosabatda bo'lishi kerak. O'sha davridayoq insoniyatni tabiiy boyliklardan xaddan ziyod foydalanishdan chegaralanishga ogohlantirgan.

O'rta asrdagi insonlarning "falokatli ongi"ni shakllantiruvchi umrining qisqaligi (ko'p miqdorda epidemiyalar, bolalar o'limining kattaligi, qaxatchilik, ocharchilik, qonto'kar urushlar oqibatida), o'sha davridagi diniy aqidaparastlik (qiyomat qoyim yaqinligi,) asosiy faktorlar bo'lib hisoblangan. O'sha davr mobaynida ekologik nazariya deyarli rivojlanmadi. Jamiyat bilan tabiatdagi

o‘zaro munosabat yolg‘iz Quryoni Karim va Injil tomonidan talqin qilinib, unda xudo barcha yerlarni undagi mavjudotlar bilan birga odamlarga to‘liq va tanho egalik qilishga berganligi aytilgan edi.

Vaziyat qayta yaratilish davrida o‘zgardi, bu xolat o‘rta asr olimlari Buyuk Albert va Rodjer Bekonlarning asarlarida yozib ko‘rsatilagan. Nemis olimi Buyuk Albert (1206–1280) qalamiga tabiiy ilmiy traktatlar mansubdir. “Alkimyo”, “Metallar va minerallar” haqidagi asarlarida iqlimni joylarning geografik kengligiga, dengiz sathidan qanday balandlikda joylashganiga, tog‘ va vodiylarni yer qimirlashi va toshqinlar natijasida yuzaga kelishi bilan bog‘liqligi haqida fikrlar keltirgan.

Ingliz faylaso‘fi va tabiatshunos olimi Rodjer Bekon (1214–1294) organizmni yashashida quyoshning rolini ta’kidladi, konkret yashash joylaridagi iqlimiy shartlarni va organik jismlarning xolatini o‘zaro bog‘liqligiga e’tiborini qaratdi, shu bilan birga inson ham barcha mavjudotlar singari iqlim ta’siriga moilligini, ya’ni iqlimning o‘zgarishi inson tanasini va xarakterini o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidladi.

Mirzo Ulug‘bek (1394-1449)ning yulduzlar harakatiga oid hisob-kitoblari shunchalik aniq va ilmiy isbotlanganki, u asrlar osha astronomiya ilmida dasturilamal vazifasini o‘tab keldi. Mirzo Ulug‘bek asarlarida ilm inson ma’naviyatining asosi ekani ta’kidladi.

12-rasm. Mirzo Ulug‘bek me‘moriy obidasi.

Darhaqiqat, ilm-jaholat kushandasi, u insonning fikrini teranlashtirib, tafakkurini o‘tkirlashtiradi. Shu ma’noda, Ulug‘bekning ilmiy va falsafiy qarashlari, umuman, ma’naviy merosini qancha o‘rgansak, shuncha foydali. Ta’kidlash joiz, Mirzo Ulug‘bek nomi G‘arb mamlakatlarida buyuk bobosi Amir

Temurning shuhratidan ancha ilgari ma'lum bo'lgandi. «Vaqlar va unga taalluqlik nimarsalar» deb nomlangan maqola 22 bobdan iborat. U asosan matematika va sferik astronomiya masalalariga bag'ishlangan. Ikkinchi va uchinchi boblarda o'rta asrlar uchun eng aniq bo'lgan sinuslar va tangenslar jadvallari keltiriladi. Maqolaning to'rtinchi bobida Ulug'bek ekliptikaning (falak ul-burj) osmon ekvatoriga (muaddal unnahor) og'ish burchagining miqdorini keltiradi. Bu haqda u bunday deydi: «Bizning kuzatishimizcha, eng katta og'ish (ya'ni ekliptikaning osmon ekvatoriga og'ishi) burchagini yigirma uch daraja o'ttiz daqiqa o'n yetti soniyaligini topdik». Ulug'bek topgan bu miqdor o'rta asrlar davri uchun ancha aniq edi. Shuni ham aytish kerakki, bu burchakning miqdori barcha davr astronomlari uchun katta ahamiyatga ega edi, chunki yoritgichlar va yashash joylarining aniq koordinatlarini topish shu burchak miqdoriga bog'liq edi.

Uyg'onish davri (15-16 asr) italyan olimi, rassomi, haykaltaroshi va muxandisi Leonardo da Vinchi (1452–1519) nomi bilan uzviy bog'langan. U ilmning asosiy vazifasi tabiiy hodisalarni ularning sabablaridan, zaruriy aloqalaridan kelib chiqqan xolda qonuniyatlarni o'rnatishdan iborat deb fikrladi. Yerdagi hayotni o'rganish uni Yer va Koinot qismatining aloqasi mavjudligi, bizning planetamiz quyosh tizimida markaziy emas, balki arzimas maydonga egaligi to'g'risidagi xulosaga olib keldi. Tabiiy muhitda insonning rolini bilish, tirik mavjudodlar tarkibini, hayvonlar va o'simliklarni o'zgarish sabablarini tushunishga o'zlarining salmoqli ulushlarini quyidagi olimlar kiritdi: Robert Guk (1635–1703), Antoni van Levenguk (1632–1723), Jorj Byuffon (1707–1788), Karl Linney (1707–1778), Jan Batist Lamark (1744–1829), Charlz Darvin (1809–1882) va b. Ularning asarlarida kreasionistik (hamma narsani xudo yaratishi) qarashlar inkor etiladi, tabiiy va ijtimoiy hodisalarni tashxiziga evolyusion tarixiy yondashish keltirilgan. Bu xolat atrof muhitdan faqat foydalanuvchi sifatida ishlatishni sezilarli darajada ta'kidlaydi.

Zamondoshlar ekologik taassurotlarini rivojlanishiga ingliz ruxoniysi,

iqtisodchisi va demografi Tomas Robert Maltus (1766–1834) g‘oyalari ta’sir ko‘rsatdi. Uning tomonidan “aholini joylashish qonuni” deb atalmish g‘oyaga asosan aholini o‘sishi geometrik progressiya shaklida bo‘lsa, yashash vositalari (eng avvalo oziq-ovqatlar) faqat arifmetik progressiyada bo‘lishi aytilgan. Aholining shu tarzda ko‘payishiga qarshi Maltus nikoxni reglamentlash va tug‘ilishni cheklash orqali kurashishini taklif qildi.

Ko‘rilayotgan davrda O‘zbekistonda “xavfsizlik” tushunchasining boshqa xolga o‘tish xolati sezilarli qiziqishga egadir. XIII asrgacha xavfsizlikni shakllanish munosabatiga islom dini madaniyati katta rol o‘ynadi. Bu xolat xavf tushunchasini insonlar ongida gavdalanishini yumshatadi, ularni birorta ko‘ngilsizlik yuz berishini oldindan ko‘ra olishga e’tibor berish, extiyotkor bo‘lish, xavotir olishdan iborat. Yuz berishi mumkin bo‘lgan xavf ma’lum bir korxonaga taalluqliligini juda tor, umumlashmagan xolda tasavvur qilingan.

Bunday xavfni tushunish o‘tib ketuvchi, doimiy bo‘lmagan xolat deb tushunilgan. Ma’lum sharoitda inson mol-mulkini, shaharlarda yonib ketgan imoratlarni, xonliklarda o‘zaro mojarolar natijasida o‘ziga tegishli yerlarni saqlab qolish emas, balki yo‘qotish xavfli edi. Xavfni xuddi shunday, manbai asosan tashqi ta’sirlarni tushunishdan iborat bo‘lmay, balki predmetning o‘zida, uning ichki tarkibida ekanligini xis etish shu davr davlatlariga xos edi. XIII asrdan boshlab, “xavf” tushunchasining ma’nosiga o‘zgarish kirishi boshlandi.

O‘zbek tilida “bunyodkor” tushunchasi “barpo qilmoq”, “yaratmoq” tushunchalariga sinonim sifatida qo‘llaniladi hamda o‘z xalqining farovonligi, Vatani ozodligi va obodligi yo‘lida kurashgan, yaratuvchanlik ishlarini olib borgan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladi. Amir Temur (1336-1405) bunyodkorligi bilan xalqimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan inson. Sohibqiron o‘z sa’i-harakatlari mamlakat yaxlitligini ta’minladi, yurtning ozodligi uchun kurashdi, xalqning farovon hayot kechirishiga o‘z hissasini qo‘shdi. U Chingizxon bostirib kirganidan keyin vayronaga aylangan shaharlarni qayta tikladi, obod qildi. Natijada Samarqand, Buxoro, Shosh kabilar jahonga ko‘z-ko‘z qilsa arzigulik shaharlarga aylandi. Movarounnahr o‘lkasi bog‘-rog‘larga burkandi. Shahar

devorlari baland qilib ko'tarilib, oltita mustahkam darvoza – Ohanin, Feruza, So'zangaron, Gozurgoh, Buxoro va Chorraha darvozalari tiklangan. Ilgari shaharga olib kelingan mol va matolarni bir yerda tartib bilan joylashtirib sotadigan joy yo'q edi. Podshohning amri bilan shaharda ikki tarafida qator do'konlar qo'yilgan shoh ko'cha, bozorlarda rastalar qurildi.

Davlatning parokandaligi, har bir xonlikning faqat o'z mol-mulkini saqlab qolishga intilishi, o'zidan kuchsizlarga doimo tazyiq qilishi, atrofdagi davlatlarning xavf solishi oqibatida eng asosiy geografik jihatdan xavfsizlikni ta'minlash, xonliklarni birlashtirib, kuchli davlat bunyod etishni his qilishga, yangi yerlarni bosib olishga undadi.

Faqat kuchli davlatgina xavfni oldindan ko'ra olish, potensial xavflarning manbaiga mansub bilimlarni o'rganishni taqozo etadi.

12 yoshli Bobur Mirzo (1483-1530) Farg'ona ulusining hukmdori sifatida taxtga o'tirishidan boshlab temuriylar shahzodasining bu vakili o'zaro janglar, qirg'inlar iskanjasida, vaziyat taqozosi bilan harbiy yurishlarini Afg'oniston va Hindiston hududiga ko'chirgan bo'lsa ham, umrining oxiriga qadar ona Vataniga qaytish fikri bilan yashadi.

Bobur 1504 yilda, 21 yoshida Qobulni egallab, shu yerda qaror topadi. U Afg'onistonda o'z saltanatini mustahkamlaydi, obodonchilik va ijod bilan shug'ullanadi. Shimoliy Hindistonda o'z hukmronligini o'rnatadi. Shu bilan birga ularni bartaraf etish uchun ma'lum chora-tadbirlarni ishlab chiqdi, bular chegara xududlarini mustahkamlash, suv to'g'onlari qurish, savdo-sotiqni yaxshilash va x.k.

XVI asrdan boshlab "xavfsizlik" tushunchasi keng ishlatila boshladi. Bu ko'pgina adabiyotlarda uchraydi, xavfni his etish uzoq va keng ko'lamda davom etadigan xolat bo'lib, berilgan tavsiflarga qaramay, uning bartaraf etish yoki oqibatlarini yumshatish mumkinligi aytilgan. Bu tushunchaning predmet xududi ham kengaya boshladi. XVII asrdan boshlab yozma manbalarda xavfsizlik nafaqat insonga, balki butun davlat, jamiyat ga qaratildi. Asta-sekin O'zbekistonda xavfsizlik barcha yashash soxalarini qamrovchi, ichki va tashqi

siyosat faktori sifatida bir butunlikni tashkil etilishi sezildi. Shaxsiy va jamoa xavfsizligini ta'minlash, tabiiy ofatlardan, epidemiyalardan, tashqi dushmanlardan bo'layotgan tazyiqdan ogohlantirish nafaqat odamlarda, balki davlat izmida bo'lishi aniq bo'ldi.

Jamiyatni xavfsiz rivojlanishi, O'zbekistondagi hayotni ijtimoiy inqirozini sabablari nazariyasini ko'rsatishda asosiy konseptual yadro sifatida birdamlik tushunchasi turadi. Birdamlik- bu insonlarning o'zini odatlari, qiziqishlari, hayajonlari, qarashlari bilan birligidir. Birdamlikning uch turini (ongsiz, umumiy hayajonli, tarixiy) ajratish va ularning rivojlanishini ko'rib chiqilganda, olimlar tomonidan madaniyat, sivilizatsiya, fikrlash kabi muhim kategoriyalar kiritishdi. Ijtimoiy rivojlanish va xavfsizlik ijtimoiy birdamlikni o'sishi bilan borishi ta'kidlandi. Jamiyatning tub mohiyati, uning birdamligida ham bo'lib, jonzodlarning to'planishidan farqli o'laroq, shaxsning yangi tipi, nafaqat yuqori ahloqli, jamiyatning ideal, boadab qadriyatlar asosidagi tasavvurga ega, balki ushbu qadriyatlarni hayotda yuzaga chiqaruvchi, doimo jamiyat hayotidagi barcha yo'nalishlardagi qoloqliklariga qarshi kurashuvchi odamlardan iborat bo'lishidir.

Ushbu nazariya kontekstida shunday xulosani keltirish mumkin: mamlakatimizni xavfsiz rivojlanishining obektiv alomati bo'lib, jamiyatdagi birdamlikning o'sishi va mustahkamlanishi, shaxsning ahloqiy asoslarini kuchayishidir.

XX asrdan boshlab to hozirgacha davom etayotgan inson va tabiatning o'zaro munosabati umuman olganda insonning tabiatni ekspansiya qilishini kengayishi, barcha yashashga qulay yerlarni egallashi, sanoat va qishloq xo'jaligini intensiv rivojlanishi, energiya ishlab chiqarishni yangi usullarini ko'llash, yeroldi kosmik fazoni va butun Quyosh tizimini o'zlashtirish, hamda ko'z ko'rmagan miqdorda aholini o'sishi bilan tavsiflanadi.

Shu vaqtdan boshlab falsafa va sotsiologiyada "falokatli anglash" vektorida insonni tashqariga qaratilgan qo'rquvi umuman insoniyatning o'z oldidagi qo'rqishga aralashtirib yuborish ro'y berdi.

Bosh xavflarni endi nafaqat bo‘ron va epidemiyalar tashkil etdi, balki insonni ichida chuqur yashiringan vayron qiluvchi asos ekanligini bildi. Bu tendensiya o‘z aksini falsafiy fikrda, psixologiyada yangicha dunyoqarash sifatida, inson atrof-muhit oldidagi o‘zining aybini xis qildi va vayron qiluvchi faolligidan qo‘rqa boshladi.

Ko‘rilayotgan davrda ijtimoiy hayot faoliyati xavfsizligini paydo bo‘lishi va rivojlanishi amalga oshdi. “Shaxsiy xavfsizlik” nazariyasi ham ma’lum rivojlanishni amalga oshirdi. Ular dunyo tizimini transformatsiyasiga reaksiyasi bo‘lib, odamlarni xalqaro hayotga ko‘proq tortishdan iborat. Buning asl mohiyati shundan iboratki, himoya obekti bo‘lib nafaqat institutlar, xududlar yoki davlat suverenitetigina bo‘lib qolmay, balki alohida individ yoki xalq bo‘lishi kerak.

Ushbu nazariyalarga amal qilgan xolda, umumiy ko‘rinishda xususiy xavfsizlik bir vaqtni o‘zida insonning erkin rivojlanishida, xuquq va imkoniyatlarini qo‘llash orqali jamiyat (milliy va global darajada) hayotida ishtirok etishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Diqqat markaziga xamma muammolari bilan inson qo‘yilib, davlat xavfsizligi alohida olingan insonlar xavfsizligi orqali erishiladi. Bunda, xavfni asosiy manbai sifatida ichki taxdidlar, ya’ni terrorizm, korrupsiya, narkotiklar sotish, epidemiyalar, atrof-muhitning xolati va x.k. oldinga chiqadi.

Xavfsizlikni ta’minlashning muammolarini zamonaviy tushunishini rivojlanishiga diniy konsepsiyalar sezilarli ta’sir ko‘rsatar edi va ko‘rsatishda davom etmoqda, ularning ba’zi xolatlari inson, jamiyat va tabiatning majburiy bo‘lmagan o‘zaro munosabatlarini belgilaydi.

Majburiy bo‘lmagan o‘zaro munosabatlarini yaqqol muammolari ilk bor qadimiy Sharq dinlarida, xususan Hindistonda qo‘yilgan. Sharq dinlarida dunyo to‘g‘risidagi tushuncha bir butun tizim shaklida bo‘lib, uning barcha elementlari ma’lum birdamlikda bo‘lib, u yerda insonga aniq joy ajratilgan. Ularning ko‘pchiligida markaziy elementi sifatida inson ruhining yangicha shaklga o‘tish fikri ustun turadi, unga ko‘ra insonning umri birin-ketin yangicha shaklga, bir

tana qoplamasidan ikkinchisiga o'tish tizimi hisoblanadi.

Yangicha shaklga o'tish fikri peshonaga yozilganini ko'rishi aslida insonni qilmishlarini, taqdirini shart qilishini asosiy sabab qilib ko'rsatadi.

Bunday tasavvur qilishning mazmuni shundan iboratki, insonga peshonaga yozilganini ko'rish tobe'ligidan qutilish vazifasi, ruhining mukammal xolatga erishishi, absolyut borliqni to'liq bo'lishi, o'z-o'ziga yetarliligi yuklatiladi.

Shunday qilib, "xavf", "taxdid", "xavfsizlik" konsepsiyalarining tarixiy falsafiy va ijtimoiy bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishi shuni ko'rsatadiki, insoniyat tarixi davomida insonlarga ta'sir etuvchi tashqariga qaratilgan xavflar (tabiiy ofatlar, epidemiyalar, bosqinchilarning yurishlari va b)ni "falokatli anglash" vektorini yo'nalishi insonlarning qurquviga, jamiyat dagilarning bir-birini oldidagi qurquvini o'zgartirdi.

Shak-shubxasiz, insonning o'z ichida yashiringan vayron qiluvchi boshlanishni yengishning asosiy usuli sifatida, uning shaxs sifatida teranligi hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatida ko'rish mumkin.

Turli tarixiy davrlarda (qadimgi dunyo, o'rta asr, Yangi davr) insonning ongi tebranma o'zgarishlar tarzida aniq ifodalangan foyda olishga intiluvchidan to tabiatdan faqat foydalanuvchi sifatida emas, balki qarama-qarshi bo'lmagan dunyo tasavvurini qayta yaratish va unda inson o'z o'rnini his eta olishgacha intilgan.

XIX asr boshidan to XX – asrlarda sotsiolog olimlarning xavfsizlik muammolarini anglashga bag'ishlangan asarlarida asosiylari bo'lib odamlarning birdamligi, ijtimoiy rivojlanish va xavfsizlik yo'lida manfaatlarining birligi turgan. Bular tug'ma shaxsiyatparastlikdan insonning aqliy, ahloqiy va jamoat rivojlanishi yo'lidagi faol harakati hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning zaruriy shartlari hisoblanadi.

Yirik diniy dunyoqarashlar asosida tazyiq o'tkazmay inson, jamiyat, tabiatning o'zaro munosabatlarining hayot faoliyati ahloqiy fundamenti sifatida barcha soxalarida postulati (haqiqatligi ayon bo'lmasa ham, isbotsiz qabul qilinadigan qoida) yotadi.

2.2. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati tushunchasini mazmuni

Hayot faoliyatining xavfsizligi madaniyati (HFXM) tushunchasining asosiy mazmunini aniqlash uchun alohida tashkil etuvchilari bo'lgan "madaniyat", "xavfsizlik", "hayot faoliyati" ni semantik tashxiz qilish va bularni bir-biriga zid bo'lmaydigan xolatda birlashtirish zarur.

Tashxiz shuni ko'rsatadiki, "madaniyat"- extimol bir xil bo'lmagan tushunchalardan biri bo'lsa kerak. Keng ko'lamda "texnomadaniyat", "ommaviy madaniyat", "madaniy hayot", "madaniyatli inson", "odob-axloq madaniyati", "qadimiy dunyo madaniyati" va b. tushunchalar o'zining mantiqiy yuklamasi bilan bir-biridan farqlanadi.

Ilmiy - falsafiy adabiyotlarda "madaniyat" – bu insonning ruxiy, jismoniy, diniy layoqatlarini parvarishlash, yaxshilash va fazilatli qilishdir; shu bilan birga keng ma'noda madaniyat xalqning yoki bir gurux xalqlarning hayotni, yutuqlarni, ijodiyotini namoyon qilishni jamlanmasidan iborat.

Tarbiyachiik lug'atda "madaniyat" terminiga quyidagicha ta'rif beriladi: "Madaniyat" (lotincha cultura- haydamoq, ishlamoq, tarbiyalamoq, rivojlantirmoq, qadriga yetmoq) –tarixan ma'lum darajada jamiyat ning, insonning ijod kuchlari va layoqatini rivojlanishi bo'lib, u odamlar hayotini va faoliyatini tashkil etish shakllari va turlarida, o'zaro munosabatlarida, hamda ular tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarida gavdalanadi.

Umumlashtirilgan xolda madaniyat terminining kutiladigan natijalaridan va madaniy faoliyati parametrlari nuqtai nazaridan quyidagicha yondoshishlarni ajratish mumkin:

1- yondashish – funksional bo'lib, unga ko'ra madaniyat jamiyat faoliyatini usuli, inson faoliyatini ro'yobga chiqarish vositasi, insonlar va tabiat orasidagi o'zaro munosabati, insoniyatning talablarini, qiziqishlarini, fikrlarini, dasturlarini amalga chiqaruvchi sifatida ko'rib chiqiladi.

2- yondashish – sifatli bo'lib, madaniyat jamiyat ning sifatli xolatini tavsiflaydi, ya'ni insonlarning tabiat va ijtimoiy munosabatlar ustidan xukmronlik darajasi, tabiatni odamiylashuvini o'lchovi sifatida ko'rib chiqiladi.

Bundan odatiy soʻz birikmalari boʻlgan ishlab chiqarish madaniyati, maishiy, muloqot, his-tuygʻu madaniyati va b. mavjud.

3- yondashish- qadriyatli boʻlib, madaniyat moddiy va maʼnaviy qadriyatlarning jamlanmasi sifatida ishtirok etadi. Bunday yondashish nima madaniyatga tegishli va nima aksimadaniyatga (johillik, vahshiylik, yovvoyilik, oʻzini qoʻlda tuta olmaslik, fashizm, millatchilik, qon toʻkishga olib keluvchi shovinizm) taalluqligini chegalashdan iborat.

4- yondashish - kreativ boʻlib, madaniyat asarlari insonlarning ijodiy faoliyatini, u tomonidan yaratilgan texnika, muloqot vositasi, ilm, sanat natijasi sifatida ishtirok etadi. Bu yerda nafaqat inson faoliyatini natijasigina emas, balki insonning oʻzini qobiliyatlari, ulardan maxsulotlarni yaratishda foydalanish usullari ham kiradi. Bunday xolda madaniyatga professional ilmiy, badiiy, texnikaviy ijodiyotdan tashqari, xalq ommasining ijodi, havaskorlik ijodi kiradi.

5- yondashish- meyoriy boʻlib, bunga asosan madaniyat insonlarning ahloqiy meyorlari, oʻzini tutish qoidalarini urf-odatlar va anʼanalarga bogʻliq xolda qaraladi, axborotlarni ramz va belgilar tizimi yordamida yigʻish va uzatish usuli kiradi. Bunga faqat zamonaviy, madaniylashgan jamiyat ning oldinga harakatlanishga yordam beruvchi oʻzini tutish qoidalarini urf-odatlar va anʼanalar kiradi.

6- yondashish- maʼnaviy- shaxsiy boʻlib, insonlarning qobiliyatini rivojlantirishni, ularning maʼlum darajadagi yuqori madaniylik sifatidagi oʻqimishlilikini, tarbiyaviyligini, maʼnaviyligi, madaniyatligi oʻz ichiga oladi.

Bir qancha tushunchalarni oʻziga qamrab olgan bitta universal qoida maʼlum shikastlanish (keng koʻlamda umumlashganligi, baʼzi bir tomonlarini yoritilmaganligi, amaliy maqsadlarda qoʻllashning yetarlicha boʻlmaganligi) xususiyatiga ega boʻlganligidan, yuqorida keltirilgan yondashishlarning yagona maʼnoga birlashgan eng qulay va muhim elementlarini ajratish maqsadga muvofiqdir, bular:

- dunyoqarashli asosga, qadriyatlar tizimi ikkinchi, uchinchi, oltinchi yondashishga xosdir;

- an'analar, jamiyat a'zolarining turg'un o'zini tutish qoidalari, ijtimoiy meros – beshinchi va qisman birinchi yondashishlarga;

- inson faoliyatining ma'naviy, intellektual va moddiy natijalari, artefaktlar (vosita va usullar, obektlar) – uchinchi, to'rtinchi va qisman beshinchi yondashishlarda aks etgan.

Dinamika nuqtai-nazaridan madaniyatni xolat (daraja) sifatida ham, jarayon sifatida ham qarash mumkin. Xolat sifatida “madaniyat” kategoriyasi o'tmishga qaratilgan ko'rinishda (ma'lum etapdagi yutuqlarning jamlanmasi, ijtimoiy meros), hamda borliqni baholashda (rivojlanish darajasi, o'rnatilgan axloq modeli) qaraladi.

Madaniyatni jarayon sifatida tavsiflashda tubdan o'zgartirish kuchi, ularga ta'sir etish mumkinligi, faoliyat vektorini tartibga solish haqida gapiriladi. Ushbu jarayon oqimi o'zining tarixiga (muayyan vaqt ichida avvalgi avlodlarning tajribasi) va ularni tatbiq etilishi (ishlab chiqilgan, individual va ijtimoiy ahloqning turg'un modellari)ga bog'liq .

Albatta, kechayotgan jarayonni dinamik, uzluksiz tashxiz o'tkazish ma'lum vaqt ichidagi, uning “kesmasi” hisoblangan aloxida xolatdan, ancha murakkabdir. Shuning uchun tizimiy texnikada, operatsiyalarni tekshirish jarayonida ushbu tashxizlarni soddalashtirish uchun turli vaqtlar, shu jumladan, tasodifiy lahzada jarayonni bir xolatdan boshqasiga o'tish, shakllanish jarayoni esa – parametrlar yig'indisi shaklida tavsiflanadigan keyingi xolatiga yetishishi sifatida qarash qabul qilingan.

Bu ko'rsatilgan jarayonga tashxiz qo'yishni soddalashtirishga, kriteriylarni asoslashga va alohida olingan odamlarni, ijtimoiy guruhlarni, mehnat kollektivlarini, jamiyat ni hayot faoliyati soxasida rivojlanish darajasini baholashga imkon beradi, davlat aholisining madaniy saviyasini oshirish yo'nalishlarini aniqlaydi.

Ko'rilayotgan tushunchaning keyingi komponentasi bo'lgan “xavfsizlik” -falsafiy nuqtai –nazardan “xavf- xavfsizlik” kategoriyasini izohlash ma'lum qiziqish uyg'otadi.

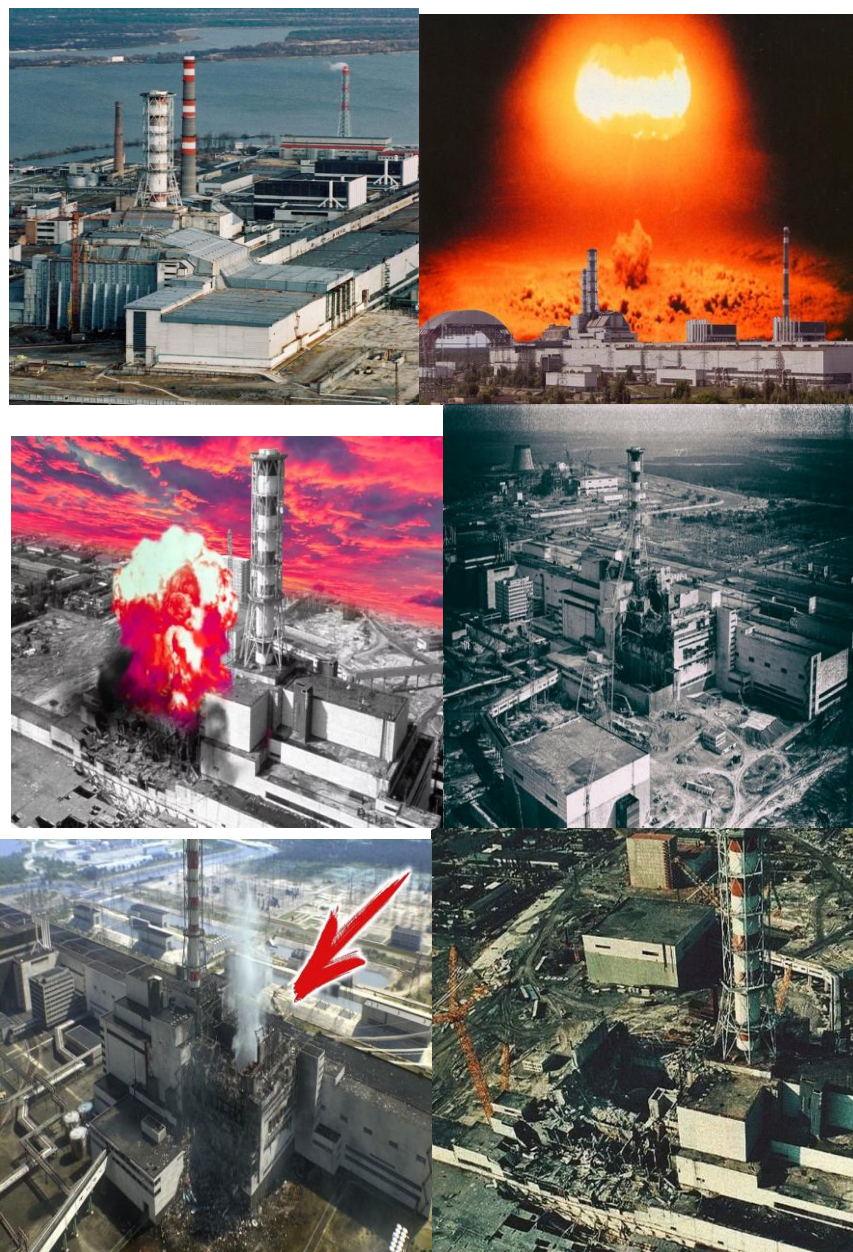
Ba'zi mualliflarning fikricha, nodir hodisa bo'lmish "xavf" asosida inkor qiluvchini inkor qilish yo'li bilan o'zining mavjudligini mustahkamlaydi. Tabiatning yuksak maqsadi o'z-o'zining hayotini saqlash ekanligini e'tiborga olsak, xavfsizlikni borliqning zararlanmagan tabiiy muqarrarligi kabi aniqlash mumkin.

Ko'p xolatlarda "xavfsizlik" tagida intuitiv yoki ilmiy xolda xavflarni yo'qligi tushuniladi. Shuning uchun xavfsizlik sifatida muxofaza obektining muxofazalanganlik xolatini tushunish maqsadga muvofiqdir, bunda barcha tavakkallarning miqdori ularning yo'l qo'yilganidan oshmaydi. Bu ta'rifda xavflar nomenklaturasi sifatida ularning analoglari – tavakkallar, ta'sir etishning mumkin bo'lish masshtabi sifatida- tavakkalning yo'l qo'yilgan qiymatlari ilgari suriladi.

So'z birikmasi bo'lgan "barcha tavakkallar"ni – individual (alohida inson uchun), ijtimoiy (insonlarning yig'indisi uchun) va global (shu jumladan alohida olingan davlat uchun) tavakkal deb qarash mumkin.

"Madaniyat" va "xavfsizlik" tushunchasini ilk bor atom energiyasi bo'yicha Halqaro agentligi tomonidan 1986 yili Chernobil atom elektrostansiyasidagi yuz bergan avariyaning sabab va oqibatlarini tashxizi paytida birlashtirish amalga oldi. Yuz bergan avariyaning sabablaridan biri hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini yo'qligi deb e'tirof etildi.

MAGATE bosh direktori qoshidagi yadro xavfsizligi bo'yicha Halqaro konsultativ guruhning ta'rifiga qo'ra, xavfsizlik madaniyati – bu korxonalar va tashkilotlar faoliyati va aloxida odamlar hatti-harakati xususiyatining tashxizini shunday jamlanmasiki, unda atom stansiyalarining (AS) havfsizligi muammolari yuqori ahamiyatliligi e'tiborga olinadi. Yana shu narsa qayd etiladiki, xavfsizlik madaniyati – bu barcha odamlarning malakaviy va ruhiy tayyorlanganligidir, AS xavfsizligini ta'minlash birlamchi maqsadi va ichki zaruriyati hisoblanib, xavfsizlikka ta'sir etuvchi barcha ishlarni bajarganda javobgarlikni va nazoratni his etishiga olib keladi.

13-rasm. Atom stansiyalarining xavfsizligi muammolari.

Shu davrdan boshlab xavfsizlik madaniyati fundamental boshqaruvning asosi hisoblanadi va O‘zbekistonning zararli korxonalarini meyoriy tartibga solish mumkin bo‘ldi.

Insonlarning qadriyatlarini o‘rnatishidan, o‘zlarini tutishidan, shaxsiy va professional fazilatlarini va qobiliyatlaridan hayot faoliyati xavfsizligini ta‘minlashning chora-tadbirlarini ma‘lum darajada samarasi aniqlanadi, individual, ijtimoiy va global tavakkalni kamayishi ta‘minlanadi.

Shu paytdayoq xavfsizlik madaniyatining tushunchasini kengayishi kuzatiladi. Umuman olganda hayot faoliyati xavfsizligini madaniyati ta‘rifini

o‘rnatishdagi shart-sharoitlar quyidagichadir:

1. Madaniyat alohida individuumlar singari, jamoalar tomonidan yaratilishi va idrok etishi sababli, ushbu tushunchani nafaqat individual, balki kollektiv, jamoat darajasida ko‘rilishi zarurdir.

2. Haqli ravishda xavfsiz hayot faoliyatini madaniyati emas, balki hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati iborasidan foydalanish to‘g‘ridir. Bu shu bilan bog‘liqki, bunday madaniyatning tizimiy tashkil etuvchi alomati hayot faoliyati emas, balki bu hodisaning ko‘pspektrli xavfsizlikning barcha ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati iborasi ko‘p darajada amaliy tusga ega bo‘ladi va faqat xavfsiz sharoitlar yaratish nuqtai nazaridan hayot faoliyati jarayonida maksimal foydali bo‘lishligi uchun izohlanadi.

3. Ushbu tushunchaning boshqarma, tarmoqqa tegishli torliligini yengish, unga ijtimoiy tus berish, alohida odam, kollektiv, insonlarning uyushmasi bo‘lishi mumkin barcha vaziyatlarni ko‘rib chiqish uchun bu tushunchaning komponentasi sifatida faqatgina “xavfsizlik”ni emas, balki “hayot faoliyati xavfsizligi”ni, ya’ni xavfsiz hayot kechirish va faoliyat qilishni ko‘rib chiqish zarur.

4. An’anaviy madaniyat xolisona, lekin tarqoq xolda boshqa odamlarning muomalasiga javoban alohida individlarning harakatlari ostida vujudga keladi. Yig‘ma ommaviy harakatlarning o‘ziyoq an’analarni, ahloqiy meyorlarni, afsonalarni (masalan, qadimiy yunon, hind va boshqa madaniyatlar), sanaddagi oqimlar va yo‘nalishlarni shakllantiradi.

Shunday qilib, “madaniyat” tushunchasining ko‘plab aniqliklarini va “xavfsizlik”, “hayot faoliyati” birikmalarini umumlashtirib quyidagicha ta’rif berish mumkin: **“Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati” (HFXM)- insonni ijtimoiy uyushmasining xolati bo‘lib, hayot faoliyati jarayonida ma’lum darajada uning xavfsizligini ta’minlovchisidir.**

Madaniyatni shakllantirish deganda shunday jarayon tushuniladiki, uning tashkil etuvchilari bo‘lib, maqsad va vazifalarni o‘rnatish va to‘g‘rilash,

HFXMning asosiy usul va yo‘nalishlarini shakllantirish, HFXMning meyoriy huquqiy va o‘quv-uslubiy asoslarini ishlab chiqish, madaniy- informatsion ta’sirning samarali uslublarini uchratish va takomillashtirish va b. tushuniladi.

HFXMning uslubiy asoslarini ishlab chiqish uchun hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini shakllantirish va ularni tashuvchilari bo‘lishi kerak bo‘lgan obektlarni tanlab, ular HFXMning tashuvchilari bo‘lishi kerak, hamda xoxlagan sifat va xossalarga erishish maqsadida ushbu obektlarga ta’sir etish usullari aniqlanadi.

HFXMning boshlang‘ich darajasini shakllantirish obekti sifatida sotsiumdagi shaxsga rivojlanish jarayonida va hayot faoliyatini borishida yuzaga chiqadigan sifatlarni yig‘indisi shaklida qarash maqsadga muvofiqligi muqarrardir.

Shuni ta’kidlash lozimki, bu sifatlarning asosiy bo‘g‘ini hisoblangan oila jamiyat ning faqat hayot faoliyati jarayonidagina yuzaga chiqadi. Shuning uchun individual daraja to‘g‘risida gapirilganda nafaqat yakka odam, balki uning oilaviy ahvoli, atrofdagilari, oilaviy sharoiti nazarda tutiladi. Inson asosiy vaqtini xuddi shu sharoitda o‘tkazadi.

Har kuni yashash tarzida va havflar ta’sir qilganda insonlarning sifatini namoyon bo‘lishi xavflarni va favqulodda vaziyatlarni rivojlanishiga yo‘l qo‘ymaslik, ularning oqibatlarini minimallashtirish nuqtai nazaridan hal qiluvchi faktorlar hisoblanadi. Bundan tashqari, so‘zsiz fakt bo‘lib, insonlar kollektivi, ijtimoiy guruh va butun jamiyat ning xavfsiz hatti-harakatlarini asosiy alomati uning tarkibi bo‘lgan odamlarning xususiyatlari va sifatiga kerakli darajada bog‘liqdir.

Inson o‘zini sifatlari va xususiyatlari, professional potentsiali, ma’lum kollektiv bilan munosabatlari yanada to‘laqonli amalga oshiradigan joyi bo‘lib ishlab chiqarish muhiti hisoblanadi. Statistika ko‘rsatadiki, aynan ishlab chiqarish muhiti katta miqdordagi masshtabli tazyiq va xavflarg manbai hisoblanadi. Shunda ilgari haqli deb topilgan va hozirda dolzarbligi ta’kidlagan “ishchilarning tashqi moslashuvi va ichki integratsiyasining muammolarini

yechishning yo‘llari va qoidalari” ishlab chiqildi, ular korporativ madaniyatni tashkil etdi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi va boshqaruv tizimi bilan birgalikda korporativ madaniyat korxonasi, tashkilot, muassasalarning samarali faoliyat ko‘rsatishiga ta‘sir ko‘rsatuvchi asosiy faktor hisoblanadi. Shuning uchun xavfsizlik korxonasi, tashkilot, muassasalarning samarali faoliyat ko‘rsatishida zaruriy tarkibidan biri bo‘lganligi uchun, turgan gapki korporativ madaniyat tizimining muhim elementlaridan biri HFXM bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari, faqatgina mehnat kollektivida, ishlab chiqarishda, odamlar professional faoliyat ko‘rsatish joylarida sezilarli vaqtini o‘tkazadi.

Shuning uchun HFXMning yuqori darajada shakllanishini obekti sifatida mehnat kollektivlarini (korporatsiyalarni) ko‘rish zarurdir. Va nihoyat, ijtimoiy va davlat qadriyatlari, birlamchilik huquqi (ya‘ni jamiyatning ko‘pchilik a‘zosini fikricha ko‘proq ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan shaxsiy va jamoa farovonligi nuqtai nazaridan, stabil kun kechirish, ijtimoiy munosabatlarni uzoq muddatli rivojlanishi va mukammallashishi, davlatning ichki va tashqi siyosati kabilar) shubhasiz hayot faoliyati xavfsizligini ta‘minlashning asosiy tizimli tashkil etuvchisi hisoblanadi.

Shunday qilib, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllanishining asosiy darajasi bo‘lib, individual, korporativ va jamoaviy davlat tuzumi hisoblanadi. Bunda ko‘rsatilgan darajada hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllanishi bizning fikrimizcha, absolyut xavfsizlikning qotib qolgan ideal xolati bo‘lib qolmasligi kerak. Takomillashtirish chegarasi bo‘lmaganligi sababli buni amalga oshirib bo‘lmaydi. Agar bu xolatga taxminan erishish imkoni bo‘lsa ham, ko‘zda tutilmagan yangi xavf-xatarlar va tazyiqlar yuzaga kelib, xavfsizligi kam bo‘lgan yangi xolat yuzaga kelishi mumkin.

Shuning uchun hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllanishining asosiy maqsadi insonlar, mehnat kollektivlari, butun jamiyatning shunday xolatiga erishishi kuzatiladiki, unda hayot faoliyati xavfsizligini ta‘minlash

asosiy ichki ehtiyoji bo‘ladi va ushbu ehtiyojlarni qoniqtirish uchun zaruriy shart-sharoitlar mavjud bo‘ladi.

Bularni tarbiyachiik bilimlar taqqoslash maqsadi bo‘lib, oliy mutaxassislik ta’limi doirasida – bilim va ko‘nikmalar jamlanmasinigina berish emas, balki o‘qishni o‘qitish kerakdir. Bu maqsadlarga erishish uchun HFXM ni shakllantirishda quyidagi masalalarini yechish kerak bo‘ladi:

- HFXMni obektlarini shunday sifat va xolatlarini rivojlantirish kerakki, unda hayot faoliyati xavfsizligini ichki maqsadli o‘rnatishni shakllantirishga imkonini bersin. Bu shaxsiy va jamoat ideallari va qadriyatlarini, sabablarga ko‘ra harakatlaridir;

- xavfsiz kun kechirish to‘g‘risidagi bilimlarga muhabbat tug‘dirmoq, atrofdagi dunyo, sotsium bilan hamjixatlikda rivojlanish;

- hayot faoliyati xavfsizligi soxasida turg‘un individual va ijtimoiy, ahloqiy xossalari bo‘lgan an’analar, ahloq meyorlarini shakllantirish;

- alohida olingan odamlar, ularning kollektivlari va birlashmalari uchun HFXM ni shakllantirish borasida sharoit yaratish. Ushbu masalani hal qilish uchun birinchi navbatda HFXM ni shakllantirishda huquqiy, meyoriy, qonuniy va o‘quv- dasturiy asosini yaratish kerak.

Hozirgi paytda bunday boshlang‘ich asos yaratilgan. U respublika miqyosidagi qonunlar, O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti va Vazirlar Mahkamasini meyoriy huquqiy aktlari, FVV va boshqa muassasalarning hayot faoliyati xavfsizligi soxasidagi meyoriy huquqiy aktlari, FM borasidagi ma’lumotlar, meyoriy- uslubiy materiallar, ularni oldini olish va bartaraf etish, yong‘in xavfsizligi va suv havzalarida insonlar havfsizligini ta’minlash, tavakkalni kamaytirishga qaratilgan ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi.

HFXM ni shakllantirishning o‘quv-uslubiy asosi o‘z ichiga davlat o‘quv standartlari, asosiy fanlar, hayot faoliyati xavfsizligi asoslari, hayot faoliyati xavfsizligi fanlari, hamda hayot faoliyati xavfsizligi sohasida bilim olayotgan turli aholi guruhlari uchun taxminiy o‘quv rejalarini oladi.

Bu hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishga qo‘yiladigan

maqsad va vazifalarini bajarish uchun boshlang'ich asos bo'ladi.

II-BOB BO'YICHA XULOSALAR

1. "Xavf", "xavfsizlik", "tazyiq" konseptlarning tarixiy, falsafiy va ijtimoiy transformatsiyasini tashxizi ko'rsatadiki, insoniyat tarixi davomida tashqariga qaratilgan qo'rquvlarning "fojiaviy anglash" vektorining tashqi faktorlari (tabiiy ofatlar, epidemiyalar, bosqinchilarning hujumlari va b.) odamlarga nisbatan ichkariga qarab, ya'ni insonning xavflari va insoniyatlarning o'zi oldidagi xavflarini o'zgarishi ro'y beradi. Bu hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini insonning o'zida, ichki dunyosida yashiringan dastlabki vayron qilishni yengishidan rivojlanishi dalolat beradi.

2. Insoniyatning rivojlanuvchan ongi turli tarixiy davrlarda aniq ifodalangan foydanigina ko'zda tutishga yo'naltirilgan (ibtidoiy dunyo, o'rta asrlar va Yangi davr) to tabiatga nisbatan iste'mol qiluvchidan qaytish, qarama-qarshiliklarsiz dunyo ko'rinishini yaratishga va unda inson o'z o'rnini bilishi (qadimgi dunyo, hozirgi payt) tebranma harakatini boshdan kechiradi.

3. O'zbek sotsiologlar o'z asarlarida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish zaruratini oldindan fikrlay bilganlar. Uning shakllanishini asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilar keltiriladi: birdamlikni o'rnatish, sotsial progress va xavfsizlik yo'lida insonlarning birligi, tug'ma xudbinlikni va agressiyaga moillikni yengish, oqilona ilm olishni va bilimdon insonlarning sonini oshishini payvand qilish, boshqalarda insoniy fazilatlarini barcha odamlarning aqliy, ahloqiy va ijtimoiy manfaatlari yo'lida faol rivojlanishni amalga oshirish.

4. Yirik diniy dunyoqarashlarning asosida inson, jamiyat va tabiatning barcha soxalarida xavfsizlikni ta'minlashning axloqiy fundamenti kabi o'zaro zo'raki bo'lmagan munosabatlarining postulati yotadi.

5. Hozirgi paytda "madaniyat" tushunchasining ko'plab ta'riflari ularning izlanishiga, fan tarmog'ining xususiyatiga, ilmiy maktablarning o'ziga xosligiga qarab, maqsad va vazifalari mavjuddir:

- dunyoqarashlik asosi, qadriyatlar tizimi;
- an'analar, jamiyat a'zolarining turg'un ahloq-odobi qoidalari, ijtimoiy meros;

- insonlarning ruhiy, intellektual va moddiy faoliyatini natijasi, , artefaktlar (vosita, usullar va b).

6. Rivojlanish nuqtai nazaridan madaniyatni ham xolat va ham jarayon deb qarash mumkin. Madaniyatni jarayon deb diagnostika qilishni soddalashtirish, alohida odamlarning, mehnat kollektivlarining, butun jamiyatni hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi rivojlanish darajasini baholash kriteriyalarini asoslash, mamlakat aholisini hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati darajasini keyingi rivojlanishi yo'nalishlarini aniqlash uchun madaniyatni xolat deb, uning shakllanish, rivojlanish jarayonini esa - parametrlar yig'indisi bilan tavsiflovchi keyingi xolatiga erishishni tasavvur qilish maqsadga muvofiq.

7. Ilk bor "madaniyat" va "xavfsizlik" tushunchalarini birlashtirish atom energetikasi bo'yicha Halqaro agentlik tomonidan 1986 yil Chernobl atom elektrostansiyasidagi avariyaning sabab va oqibatlarini tashxiz qilish jarayonida amalga oshdi. Shu vaqtdan boshlab boshqarishning fundamental prinsiplaridan biri xavfsizlik madaniyatini shakllanishi va mavjudligi bo'lib, atom energetikasida meyoriy tartibga solindi.

8 ASning xavfsizlik madaniyati deganda, ASni xavfsizligini ta'minlash birinchi navbatdagi vazifasi va ichki extiyoji hisoblangan, xavfsizlikka moil barcha ishlarni bajarganda o'zini javobgarligini anglashi va nazorat qila olishiga barcha insonlarning malakaviy va asabiy tayyorgarligi tushuniladi.

Hozirgi vaqtda shunday tushuncha paydo bo'ldiki, ushbu kategoriya nafaqat potensial xavfli obektda tayyorlangan ishlovchilarga, balki har bir olamga, butun jamiyat ga taalluqlidir.

9. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini o'rnatishning zaruriy asosini dastlabki shartlari, farazlari va chegaralari quyidagilardir:

- ushbu tushunchani nafaqat individual, balki kollektiv, jamoat darajada

ko'rish zarurdir;

- bu tushunchaning komponentasi sifatida faqatgina "xavfsizlik" iborasini emas, balki "hayot faoliyati xavfsizligi", ya'ni yashash va faoliyat ko'rsatish xavfsizligini ko'rish kerak ;

- bu tushuncha absolyut (ideal, namunaviy) emas, balki nisbiy tavsifga ega bo'lishi kerak;

- turli qarashlarni umumlashtirgan xolda "madaniyat" tushunchasini dunyoqarashlarning (qadriyatlar tizimini), an'analar (jamiyat a'zolarining turg'un odob qoidalari, ijtimoiy meroslari), hamda insonlar faoliyatini amaliy natijalari (chora-tadbirlar, vosita va usullar, obektlari) asos qilib olish zarurdir. Shu sababli quyidagi tushunchani berish mumkin:

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati – bu shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlar tizimidagi hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlovchi masalalarning ahamiyatliligini, har kungi hayotda va xavfli hamda favqulodda vaziyatlarda xavfsiz ahloq stereotiplarini tarqalganligini, muxofazalanganlikni tavsiflovchi inson va jamiyat ning rivojlanish darajasidir.

10. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish zarur bo'lgan asosiy obektlari va uni tashuvchilari shaxs, mehnat kollektivlari va jamiyat bo'ladi. Shu sababli hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning asosiy darajalari sifatida individual, korporativ va ommaviy jamiyat bo'ladi.

11. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning asosiy maqsadi shaxs, mehnat kollektivlari va butun jamiyat ni shunday xolatga erishishi bo'ladiki, bunda hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash asosiy ichki zarurati bo'lib, uni amalga oshirishga zarur shartlar mavjuddir.

12. Ko'rsatilgan hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish maqsadlariga quyidagi masalalarni yechish yo'li bilan erishiladi:

- hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash uchun ichki maqsadli qurilmani shakllantirishga ko'maklashuvchi hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obektlarini sifat va xossalarini rivojlantirish;

- havfsiz mavjud bo'lish to'g'risidagi bilimlarni payvandlash, atrof-muhit,

sotsium bilan birgalikda rivojlanish;

- hayot faoliyati xavfsizligi soxasida turg'un individual va ijtimoiy hamkorlikni, ya'ni an'analarni, stereotiplarni, ahloqiy meyorlarni shakllantirish;

- ushbu masalalarni hal qilish uchun odamlar, ularning kollektivlari va hamjamiyat lari zarur sharoitlarni yaratishi;

13. Hozirgi vaqtda hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning boshlang'ich meyoriy- huquqiy va o'quv- dasturiy asosi yaratildi.

14. Individual, korporativ va davlat miqyosida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishni eng muhim tavsiflariga ko'ra obektlariga adresli ta'sir ko'rsatishni amalga oshirish uchun ushbu obektlarni klassifikatsiya qilish zarur.

Nazorat savollari

1. HFXMning manbaining ma'no beruvchi konsepsiyalari nimalardan iborat.
2. Ulug' Sharq allomalarining HFXMni shakllantirishga asos bo'luvchi qanday asarlarin bilasiz?
3. Yevropa davlatlarining mutafakkirlarini milliy xarakterning xususiyatlarini nimalar ta'sir ko'rsatishini ta'kidlagan edilar?
4. Jamiyatni xavfsiz rivojlanishini asosiy konseptual yadrosi nima?
5. HFXMni tushunchasining mazmunmni tushuntirib bering.
6. Madaniyat termining kutiladigan natijalaridan qanday yondashishlar va elementlarini ajratish mumkin?
7. HFXMning ta'rifini o'rnatishdagi shartg'sharoitlar nimadan iborat?
8. HFXMni bilim va ko'nimalariga erish masalalari nimalar?

III-bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish obektlari

Ma'lumki, har qanday obektga, uning o'ziga xos fazilatlarini, tarkibi va funksiyalarining xususiyatlarini e'tiborga olib adresli (shu jumladan, boshqaruvli) ta'sir ko'rsatish universal ta'sirdan ancha samaralidir.

Shuning uchun, aloxida insonlarga, kollektivlarga, jamiyat ga natijaviy madaniy infonmatsion ta'sir ko'rsatish uchun ularning eng muhim tavsiflarini, yashash xususiyatlarini, hayot faoliyatini va b. hisobga olish kerak. Bularni hisobga olish uchun HFXMning obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasini bajarish zarur, ya'ni barcha obektlar majmuasini yaqin umumiy xususiyatlariga ko'ra alohida sinflarga taqsimlanish (bo'lnish) kerak. Klassifiqatsiyaning boshlang'ich etapi bo'lib, uning kriteriyalarini (asoslarini)ni o'rnatish kerak.

14-rasm. HFXMning obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasi

3.1. HFXMning obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasi kriteriyalari

Klassifikatsiya kriteriyalari deb obektlarni o'zaro taqqoslash uchun ajratib turadigan alomatlarini tushuniladi.

Individual pog'onada HFXMning obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasini muqarrar kriteriyasi sifatida havfsizlik sohasidagi o'qimishlilik darajasi, bilimlarning hajmi va chuqurligi, bilim va ko'nikmalari hisoblanadi.

Shubhasiz, qanchalik insonlar ko'rsatilgan sohada bilimi past bo'lsa, unga madaniy informatsion ta'sir ko'rsatish shunchalik intensiv (tez va kuchli) bo'ladi.

Ma'lumki, bir jamiyat sinfga, guruhga tegishli insonlarning asosiy ahloqiy parametrlari bir-biriga yaqin, o'xshash bo'ladi. Shuning uchun boshqa kriteriy klassifikatsiyasi sifatida inson, odamlar jamoasini ma'lum jamiyat sinf,

guruhga tegishliligi hisoblanadi. Bunda ijtimoiy sinf deb iyerarxik tartibda, bir jamiyat doirasida uning a'zolaridagi o'xshash qadriyatlar, qiziqish va ahloqqa ega bo'lgan, nisbatan turg'un jamlanma tushuniladi.

Ijtimoiy guruh quyidagicha ta'riflanadi: bu bir ijtimoiy sinfga mansub bo'lgan, lekin ishlab chiqarish vositalariga, kasbiga, inson turiga munosabati bilan ajralib turadigan guruh bo'lib, bu mansublik ijtimoiy ishlarda umumiy xossalari ko'ra jamoat, harbiy va davlat xizmatlarda qatnashishning xarakteri va darajasini belgilaydi. Bu yana madaniy- informatsion ta'sir ko'rsatish xarakteri va intensivligiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Har qanday jamiyat da ko'pchilik insonlarning faoliyati jamiyatning ommaviy harakati bilan kelishilgan bo'lishi kerak, bunda faoliyatining turlicha bo'lishidan qat'iy nazar, nafaqat davlat tomonidan o'rnatilgan qonuniy meyorlarga, balki ma'lum umuahloqiy qoidalarga, diniy negizlarga, odatlarga bo'ysunishi kerak.

Bunday harakatlarning noformal kelishilganini, insonlar ahloqini tartibga solish funksiyasini odob-ahloq bajaradi. Aftidan, uni ham qayd qilish madaniy informatsion ta'sir ko'rsatishni loyixalash vaqtida zarurdir.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini darajasi nafaqat xavfsizlik masalalariga munosabati bilan, balki tavakkallarni pasaytirish bo'yicha amaliy faoliyati bilan ham hal qilinishi sababli, hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi bilim va ko'nikmalarini e'tiborga olish zarurdir. Bilim va ko'nikmalar (bilimdonlik darajasi, tayyorgarligidan tashqari)ga ta'sir ko'rsatuvchi muhim faktorlardan biri, odamning yoshi va sog'ligiga ko'ra jismoniy holati hisoblanadi.

Inson madaniyatini shakllantirishda ularni alohida etnoslarga, xalqlarga mansubligi ham katta ahamiyatga ega. Bular insonlarning madaniy va maishiy xususiyatini aniqlaydi, geografik va boshqa joylashish sharoitini, madaniy tarixiy munosabatlarini, diniy va konfessional mansubligini belgilaydi. Bu faktorlar loyihalash va madaniy informatsion ta'sirni amalga oshirish vaqtida qayd etilishi hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish samarasini

sezilarli oshirishga imkon beradi.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish obektlarining individual darajadagi so'nggi sezilarli kriteriyasi bo'lib insonlarning asosiy ishlash va yashash maskanlari hisoblanadi.

Potensial xavflar, ulardan muxofazalanish imkoniyatlarini tizimi nuqtai nazaridan megapolis, shahar va qishloqlarning xususiyatlari, zamonaviy ommaviy axborot vositalarining mavjudligi va boshqa faktorlar madaniy informatsion ta'sir ko'rsatishda shubhasiz, e'tiborga olinishi kerak.

Shu sababli, obektlarni hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish klassifikatsiyasi individual darajadagi asosiy kriteriyalari bilim olish, ijtimoiy, ahloqiy, jismoniy, etnik, yashash joylarining kriteriyalari hisoblanadi.

Bu kriteriyalar o'zaro qarama-qarshi emas, balki sezilmas darajada bir-birini to'ldiradi (masalan, ahloq ma'lum sotsiumga, etnosga taaluqliligi), ular bo'yicha sinflarga bo'lish madaniy- informatsion differensiallash samarasini oshirish imkonini beradi.

Korporativ darajada asosiy kriteriyalardan biri obekt (korxonalar, ishlab chiqarish, muassasalar)da bo'lishi mumkin bo'lgan avariya yoki falokatlar oqibatida ko'p miqdordagi aholi va moddiy yo'qotishlarni mavjudligi hisoblanadi. Turgan gapki, HFXMning obektlarini shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlarni o'tkazish xarakteri va intensivligi obektlarda ko'rsatilgan xavflarning mavjudligini sezilarli darajada nazarda tutishni taqozo etadi.

Havfli obektlar o'z navbatida ularga mansub xavflarning ta'sir qilish vaqti bo'yicha bo'linadi. Agar obekt faoliyati jarayonida avariya yoki falokatlar yuz berisa, ishlovchilarga, yaqin atrofdagi aholiga va atrof-muhitga odatda qisqi muddatda salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, bir qator obektlarda keng ko'lamli shikastlantiruvchi faktorlar yuzaga kelishi uchun yetarlicha uzun davr (yillar- o'nlab yillar) ketadi. Bunday obektlarga, masalan, faoliyati atrof-muhitni ifloslanishiga va ekologik falokatga olib keluvchi korxonalar kiradi.

Bundan tashqari, korporativ darajada HFXMning obektlarini

shakllantirishda ularning davlat iqtisodiyoti uchun muhimligi nuqtai nazaridan, administrativ-territorial birlik sifatida normal faoliyat ko'rsatishiga ko'ra klassifikatsiyalanadi.

Shubxasiz, keltirilgan xolatdagi obektlarga madaniy informatsion ta'sir yanada kuchliroq o'tkazilishi kerak. Bundan tashqari, bunday obektlarning korporativ madaniyatini shakllantirishni loyixalashtirish vaqtida ular faoliyatining xususiyatlarini ham e'tiborga olish kerak.

Shunday qilib, korporativ darajada HFXMning obektlarini shakllantirishni klassifikatsiyalash quyidagi kriteriyalar bilan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- keng ko'lamda aholi va moddiy yo'qotishlarni xavfi mavjudligi;
- obektlarga taalluqli xavflarni ta'sir etish vaqti;
- mamlakat iqtisodiyoti uchun obektni muhimligi;
- obektlar faoliyatini o'ziga xosligi.

HFXMning obektlarini korporativ darajada shakllantirish yuqorida zikr etilgan sinflar o'zaro kesiluvchanligiga qaramay, ushbu xossalari bo'yicha taksonomiyani birinchi yaqinlashuvda madaniy informatsion ta'sirini differensiallashtirish imkonini beradi.

Jamiyat va davlat darajasida klassifikatsion kriteriy bo'lgan dunyo sivilizatsiyasiga munosabatni olish maqsadga muvofiq bo'lib, ularning ajralib turadigan xossalari hammasi "sovuq urush" davri tugashidan so'ng butun borlig'i bilan namoyon bo'ldi.

Taklif etilgan yuqori sivilizatsion model ikki qutb "G'arb" va "G'arbemas", "sotsialistik" va "postsotsialistik" modelni ko'rib chiqish maqbul qo'pollashuv bo'lgan hodisadek, ko'rib chiqish imkonini beradi. Ushbu yondashuv o'ta detalizatsiyalashni yengib o'tishga yordam beradi. Unda 180 mustaqil davlat mavjudligini yoki yana uni tashkil etuvchi etnoslar, halqlar, etnik guruhlar va qabilalar borligini e'tiborga olish kerak bo'ladi.

3.2. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasi

Bilim olish kriteriyalariga ko'ra hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obektlarini shakllantirishning individual darajasida birinchi yaqinlashuvda quyidagi kategoriyalarga bo'lish mumkin:

- bilim olishdan asosiy maqsadi o'zini ishlab chiqarishda, uyda shaxsiy xavfsizligini, o'z yaqinlari xavfsizligini ta'minlash bo'yicha nazariy va amaliy bilimlarni singdiruvchilar;

- bilim olishdan asosiy maqsadi favqulodda vaziyatlarda, harbiy harakatlarning xavfli ta'sirini oldini olish va muxofazalash borasida bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va o'tkazish bo'yicha chora-tadbirlarni o'tkazuvchilar.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy sinflar va guruhlarda bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar ko'pligiga qaramay, insonlarning o'rnini va roli jamoaviy ishlab chiqarish tizimida asosiy aniqlovchi xossa hisoblanadi.

Ushbu tavsiflar asosiy faoliyat turini, jamg'arish va foyda ko'rish, bilim olish va boshqa darajalarni aniqlaydi.

Hozirgi vaqtda olib borilgan izlanishlarning natijalarida keltirilgan klassifikatsiyalardan foydalanish yetarli hisoblanadi. Unga ko'ra quyidagi sinflarni ajratish mumkin:

- oliy sinf –katta mablag' oluvchi yirik tadbirkorlar, direktorlik korpusi, ijodkorlar, yuqori pog'onadagi davlat arboblari;

- yuqori o'rta sinf – o'rta va past pog'onadagi davlat arboblari, o'rta va kichik tadbirkorlar, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchi iqtisodiyot obektlaridagi injener-texnik tarkib, yuqori malakali ishchilar;

- past o'rta sinf – ilmiy xodimlar, o'qituvchilar, kichik xodimlar, o'rtacha malakaga ega;

- past sinf – malakasiz ishchilar, nafaqaga yashovchi aholi va h.k.

Ahloqiy kriteriyalar bo'yicha shartli ravishda hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obektlarini shakllantirish quyidagi kategoriyali odamlarga taalluqli:

- turg'un ahloqiy negizli (katta yoshdagi avlod);
- shakllanayotgan ahloqiy negizli (bolalik, yoshlik guruhiga tushuvchi avlodlar).

Davlat qonunlari odatda yashash uchun muhim ahloq meyorlarini muxofazalashga yo'naltirilganligini e'tiborga olinsa, zarurat tug'ilganda qonunbuzar, ijtimoiy xavfli insonlar kategoriyasini ham ko'rib chiqish kerak bo'ladi.

15-rasm. Shaxsiy himoya vositalari

Insonning jismoniy xolatini kriteriyalari quyidagi kategoriyalarga ajratish imkon beradi:

- jismoniy rivojlanish davridagi insonlar (yosh avlod);
- balog'at yoshidagi insonlar;
- nafaqa yoshidagi insonlar.

Ikkita oldingi kategoriyalar qo'shimcha yana sog'lig'i normal, past darajada va nogiron odamlarga bo'linadi.

Etnografik muammolarni hal qilishda sezilarli qiyinchiliklar mavjudligi e'tiborga olinib, birinchi yaqinlashuvda etnik kriteriyalar bo'yicha o'rnatiladigan kategoriyalar sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

- xristianlik diniga mansub etnoslar;
- islom diniga mansub etnoslar;
- buddaga diniga mansub etnoslar;
- otashparastlik va boshqa dinlarga mansub etnoslar.

Ko'rsatilgan kategoriyalarning ichida ularning tillari, geografik, tarixiy-

madaniy va boshqa hususiyatlar bo'yicha etnoslar, katta va kichik xalqlarni differentsiatsiyalash amalga oshirilishi mumkin.

Yashash joylariga qarab hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obektlarini shakllantirish individual darajada quyidagicha kategoriyalanadi:

- asosan qishloqlarda yashovchi insonlar;
- asosan shaharlarda yashovchi insonlar;
- asosan qishloqlarda va shaharlarda yashovchi insonlar (bunda qishloqda yashab, shaharda ishlovchilar ko'zda tutilgan).

Aholini keng-ko'lamli yo'qotishlar va moddiy zarar ko'rishlar havfi mavjudligi bo'yicha hayot faoliyati xavfsizligi madaniyat obektlarini shakllantirish korporativ darajada ikki kategoriyaga kiritish mumkin – potensial xavfli obektlar (PXO) va boshqa obektlar. O'z navbatida (PXO) **radiatsion xavfli obektlar** (atom elektrostansiyasi, radiokimyoviy kombinatlar, qurilish korxonalari, radioaktiv chiqindi omborlari, yadroviy materiallar va ular asosidagi mahsulotlar, yadroviy uskunalari va manbalari bo'lgan tashkilotlar), **kimyoviy xavfli obektlar** (kimyoviy, neftkimyoviy va neftni qayta ishlash, sellyuloza qog'oz sanoati), magistral truboprovodlar, yirik korxonalar, **biologik xavfli obektlar** (yirik immunnobiologik tibbiy preparatlar, qishloq xo'jalik mahsulotlarni qayta ishlash va saqlash, farmatsevtika komplekslari va b.)ga bo'lish mumkin.

Havfli ta'sir etuvchi faktorlari mavjud bo'lgan zonada aholiga madaniy-informatsion ta'sirlarni loyixalash vaqtida ushbu obektlarning xususiyatlarini nazarda tutish kerak.

Obektlarni ularga xos xavflar ta'sir etish vaqti bo'yicha quyidagi sinflarga ajratish mumkin:

- *qisqa vaqt davomida* keng qamrovli shikastlovchi faktorlar paydo bo'lishi mumkin bo'lgan obektlar (kimyoviy xavfli, portlash –yonish xavfi bor va b. obektlar);

- keng qamrovli *shikastlovchi* faktorlar yuzaga kelishi uchun uzoq (yillar-o'n yillar) davr bilan bog'liq obektlar (asosan atrof-muhitni ifloslovchi

korxonalar).

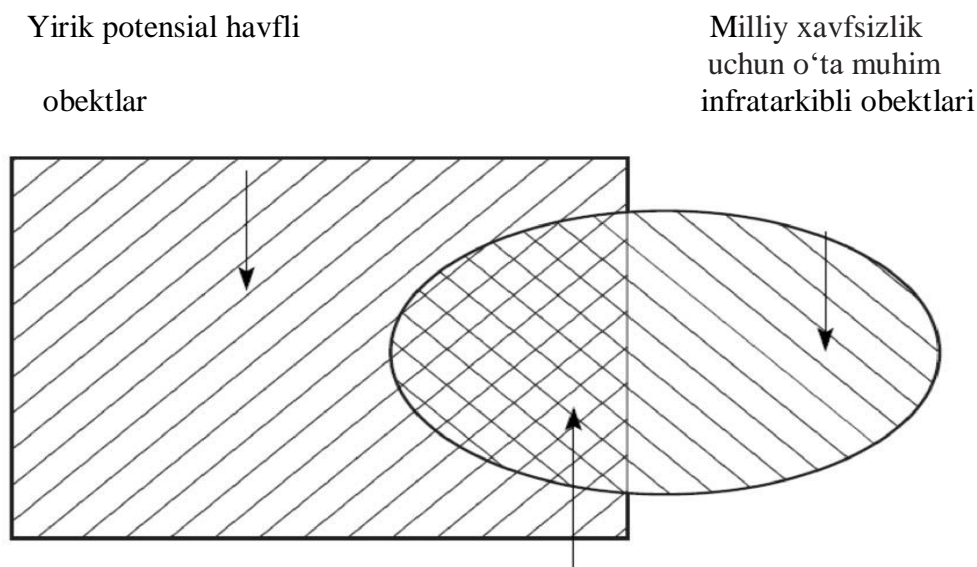
Agar birinchi sinf uchun madaniy - informatsion ta'sirlar avariya va falokatlarni oldini olishi uchun harakatlarni amalga oshirishga tayyorgarlik ko'rish bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi sinfdagi bunday ta'sirlarga ekologik ongni shakllantirish, tabiatni qo'riqlash meyorlariga rioya qilish bilan amalga oshadi.

Mamlakat iqtisodiyoti uchun muhimligi nuqtai nazaridan barcha obektlar o'ta muhim obektlar (O'MO) va boshqa obektlarga ajratish mumkin.

O'z navbatida (O'MO) faoliyatini xususiyatigi ko'ra quyidagilarga bo'linadi:

- potensial xavfli obektlar,
- transport obektlari,
- informatsion va telekommunikatsion yuqori tarkibli va madaniyatli obektlar;
- davlat boshqaruvidagi obektlar;
- moliyaviy va qarz beruvchi yuqori tarkibli obektlar;
- temir yo'l transporti yuqori tarkibli obektlar;
- informatsion texnologiyalar va aloqa obektlari.

Bu klassifikatsiya "aholini qamrovli yo'qotishlari va moddiy zararlarning havfi mavjudligi" asosidagi klassifikatsiyasi bilan (PXO) kesishadi. (16-rasm.)

16-rasm. O'ta muhim va potensial xavfli obektlar sinfini nisbati

Jamiyat davlat darajasida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obektlarini shakllantirishni sinflarga bo'lish vaqtida quyidagi holatlarni e'tiborga olish kerak.

Birinchiidan, hozirgi paytda ko'plab izlanuvchilar, davlat arboblari, siyosatshunoslar va boshqa odamlar yagona umuminsoniy emas, balki ko'plab sivilizatsiyalar bo'lishi tarafdoridirlar.

Ikkinchiidan, sivilizatsiya eng avvalo madaniy yaxlitlikni anglatadi.

Uchinchiidan, bir sivilizatsiyaga mansub turli davlatlar va etnoslar o'rtasidagi (madaniy, tarixiy, iqtisodiy va b) aloqalar turli sivilizatsiyaga tegishli davlatlar va etnoslarnikidan zichroqdir.

To'rtinchiidan, sivilizatsiya juda keng darajadagi madaniy identifikatsiyani belgilaydi. Va nixoyat, sivilizatsiyalar o'zida turli siyosiy tuzulishlarni, ijtimoiy qurilmalarni, boshqaruv shakllarini qamragan bo'lishi mumkin. Bularning barchasi quyidagi turlarni ajratishga imkon beradi - **chin** (Xitoy boshchiligida), **yapon** (faqat Yaponiya tomonidan taqdim etilgan), **hindu** (Hindiston yo'lboshchiligida), **islom** (tizimni tashkil etuvchi davlatsiz), **g'arbiy** (Yevropa, .shimoliy Amerika, Avstraliya, Zelandiya), **lotinamerika** (tizimni tashkil etuvchi davlatsiz), **afrikaviy** (yaratish markazi JAR misolida) va **yevroosiyoviy-** asosana **xristian** (tayanch davlati Rossiya)

17-Rasm. Jamiyat davlat darajasida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati obektlari

Jamiyat davlat darajasi uchun madaniy-informatsion ta'sir ko'rsatishni keltirilgan sivilizatsiyalarga mansub til, an'analar, dini va mazxabi, qadriyatlar tizimi, ahloq meyorlar va boshqa xususiyatlarini e'tiborga olgan xolda loyixalash va tatbiq etish kerak.

III- BOB BO'YICHA XULOSALAR

1. Alohida odamlar, kollektivlar, jamiyatga samarali, adresli, madaniy informatsion ta'sir etishni amalga oshirish uchun ularning eng muhim tavsiflarini, hayot faoliyati xavfsiligi xususiyatlarini hisobga olish kerak. Shularni hisobga olishni individual, korporativ va davlat jamiyat bosqichlarida HFXM obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasini bajariish kerak.

2. HFXM obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasining individual bosqichida asosiy kriteriyalari quyidagilardir: bilim olish, ijtimoiy, ahloqiy, jismoniy, etnik va yashash joyidagi kriteriyalar.

3. HFXM obektlarini shakllantirish klassifikatsiyasi korporativ bosqichida asosiy kriteriyalari quyidagilardir:

- aholida keng-ko'lamli yo'qotishlar va moddiy zararlar xavfi mavjudligi;*
- obektlarga xos xavflarni ta'sir etish vaqti;*
- mamlakat iqtisodiyoti uchun obektlarning muhimligi;*
- obektlarning faoliyatini o'ziga xosligi.*

4. Jamiyat davlat bosqichida shunday klassifikatsion kriteriyasining asosi bo'lib dunyo sivilizatsiyalarga munosabatini olish kerak.

5. Madaniy informatsion ta'sir etish uchun individual, korporativ, jamiyat davlat darajasida HFXM obektlarini shakllantirishni har bir sinfi ichidagi asosiy sezilarli tavsiflari (xossalari, xususiyatlari, ko'rsatkichlari) bo'yicha loyixalanishi va amalga oshirilishi kerak. Buning uchun avvalo individual, korporativ, jamiyat davlat darajasida HFXM obektlarini shakllantirishning asosiy sifat va xossalari asoslash va ulardagi hayot faoliyati madaniyatini shakllantirish bo'yicha umumiy uslubiy tavsiflar ishlab chiqish kerak.

Nazorat savollari

1. HFXMning obektlarini individual pog'onadagi shakllantirish klassifikatsiyasi kriteriylari nimalardan iborat?
2. HFXMning obektlarini korporativ pog'onadagi shakllantirish klassifikatsiyasi kriteriylari nimalardan iborat?
3. HFXMning obektlarini jamiyat davlat pog'onasidagi shakllantirish klassifikatsiyasi kriteriylari nimalardan iborat?
4. Bilim olish kriteriysi bo'yicha barcha pog'onalarda qanday kategoriyalarni ajratish mumkin?
5. O'MO faoliyat spetsifikasi bo'yicha qanday obektlarga bo'linadi?
6. Keng madaniy identifikatsiyani belgilovchi sivilizatsiya turlarini ta'riflang.
7. Madaniy axborot ta'sir etishning sinflarini tushuntirib bering.

IV- bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning uslubiy asoslari

Hayot faoliyati madaniyatini shakllantirishning uslubiy asoslarini ishlab chiqish uchun madaniyatni shakllantirish obektlariga kerak bo'ladigan sifat va xossalarni, hamda obyektlarga individual, korporativ va jamiyat davlat bosqichida ushbu sifat va xossalarga ta'sir etish usullarini aniqlash zarurdir.

4.1. Hayot faoliyati xavfsizligining madaniyatini shakllantirishning uslubiy asoslarini individual bosqichi.

Shaxsning har qanday faoliyatining turg'un muvoffaqiyati eng avval uning dunyoqarashiga, qadriyatlari va ideallari tizimiga bog'liq.

Shaxsning qadriyatlari va ideallari tizimida shaxsiy, atrofdagi odamlar, tabiiy va texnogen muhit xavfsizligini ta'minlash muammolari qanday o'rin tutishiga qarab, uni va butun jamiyatni hayot faoliyatining xavfsizligi bog'liq bo'ladi.

Boshqa muhim ahamiyatli faktor bo'lib insonni tayyorlanganligi, bilim va ko'nikmalari, tarbiya tavsifi hisoblanadi. Shuning uchun havfli va favqulodda vaziyatlardan muxofazalanish usul va vositalarini chuqur va o'zlashtirishni mustahkam egallashi, turli sharoitlarda xavfsiz hatti-harakatlarni bilishi va ko'nikmalariga ega bo'lishi, xavfsiz tarzdagi shaxsning sifatli rivojlanishi insonlarning hayot faoliyati tavakkalligini pasaytirishni asosi hisoblanadi.

Bu jarayonda insonning sifati yaxshigina rol o'ynaydi, u yoki bu mahsulot ishlab chiqarish jarayonini mavoffaqiyatli amalga oshirishda shaxsning individual ruhiy hossalari tushuniladi. Bular: temperament, xarakter, iroda, emotsional muhit, insonning qobiliyati va b. Ularning bir qismi avvaldan genetik aniq, masalan, temperament, yuqori asabiy faoliyat turi, qabul qilish, eslash jarayonini tavsiflari ijtimoiy muhit ta'sirida juda kuchsiz o'zgaradi. Boshqalari esa ijtimoiy muhitda shakllanadi va jamiyat, insoniyat sivilizatsiyasini individual va kollektiv, sotsial tajribasiga ko'ra tarixiy rivojlanishda erishilgan darajaga bog'liq. Bular: uning xislatlari, iroda, emotsional xolati, ahloqiy asabiy turg'unligi, xavfsiz ahloqning ijtimoiy va

xususiy turlaridir. Bundan tashqari, inson xavfsizligini ta'minlashni amalga oshirish nuqtai nazaridan insonlarning jismoniy sifatlari ham (sog'lig'ini darajasi, jismoniy rivojlanishi) muhim.

Bundan tashqari, psixologiya va tarbiyachiikadan ma'lumki, har qanday faoliyatning muvaffaqiyati uni amalga oshirish uchun intilish, katta natijalarga erishishga harakat qilishiga bog'liq. Izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, talabalarning bilim olishdagi muvoffaqiyatini intellektual qobiliyati emas, balki xuddi shu jarayonda oliy professional ta'lim olish ta'minlaydi.

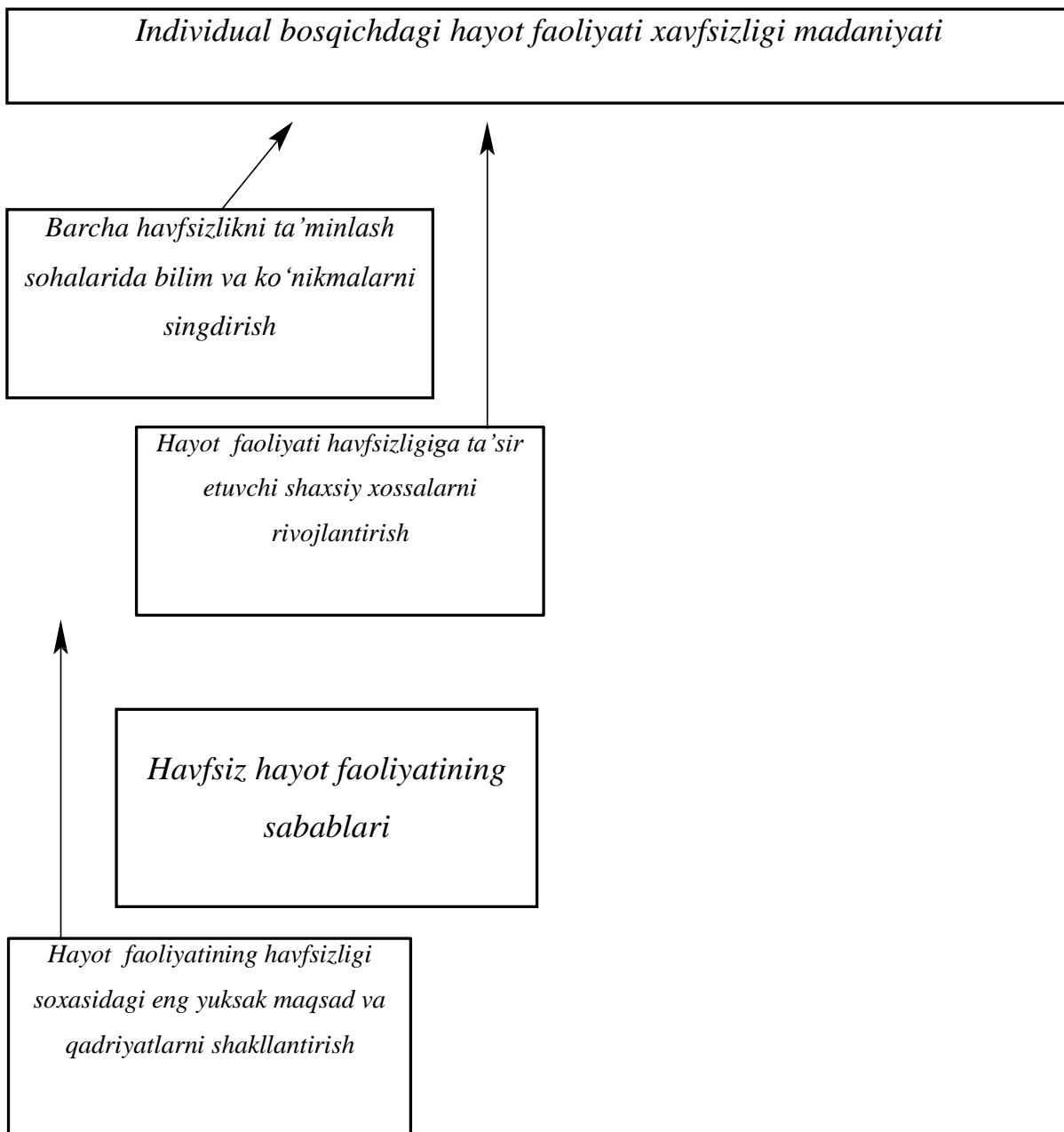
Hayot faoliyati xavfsizligini sababini ko'rsatish o'zi, atrof-muhit, jamiyat va mamlakatning xavfsizligini ta'minlash bo'yicha to'g'ri hatti-harakatlarni amalga oshirish hayotiy zarurligi va foydaliligini tushunishiga bog'liqdir.

Shunday qilib, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini individual bosqichda rivojlanishi o'z ichiga quyidagilarni olishi kerak:

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida eng yuksak maqsad va qadriyatlarni shakllantirishi;
- insonlarning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashiga ta'sir qiluvchi shaxsiy sifatlarini rivojlantirish;
- hayot faoliyatining barcha sohalarida xavfsizlikni ta'minlash borasidagi bilim, ko'nikma va tajribalarni singdirish;
- hayot faoliyatining xavfsizligiga dalil keltirish.

4.2. Hayot faoliyatning xavfsizligi sohasida eng yuksak maqsad va qadriyatlarni shakllantirish

Eng yuksak maqsad deb, insonlarni konkret, tarixan yetilgan masalalarni xal etishi uchun birlashgan universal va absolyut qadriyatli yanada umumiyroq, faol ongini tashkil etuvchi kuch sifatida ezgulik va zarurat haqida tasavvuridir. Qadriyat – shaxsiy va jamoat ezguligi nuqtai nazaridan inson tomonidan musbat baholanuvchi ma'lum hodisalar voqeligining yig'indisidir.

18-rasm. Individual bosqichdagi hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish obektlarining sifat va xossalari

1-Jadval

Hayot faoliyati xavfsizligi sohasida eng yuksak maqsad va qadriyatlarni shakllantirish usullari
Oilaviy tarbiya
Maktabgacha tarbiya muassasalaridagi tarbiya
Umumiy ta'lim muassasalarida o'qitish va tarbiya
Zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalarining ta'siri asosidagi kommunikatsii
O'zini tarbiyalash

Mustaqil bilim olish
Tashviqot vositalarining ta'siri
Madaniyat muassasalariga tashrif

Ezgulik - insonni pozitiv ehtiyojlarini qoniqtirish nuqtai nazaridan ijtimoiy rivojlanishga ko'maklashuvchi predmet va hodisalarning ijobiy qadriyatlarini belgilovchi umumiy tushunchadir.

Hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi eng yuksak maqsad asosini tashkil etuvchi 7, 8, 9, 10, 11, 14 qadriyatlarning salmog'i pastligi ma'lum xavotirlikka soladi. Bu xolatni o'zgartirish uchun insonlarning moddiy va ruhiy ezguliklari nomenklaturasini o'rnatish, hayot faoliyati xavfsizligi soxasida individual eng yuksak maqsadlarning tashkil etuvchilarini ifodalash va shakllantirish usullarini aniqlash zarur.

Hozirgi paytda, ijtimoiy surishtiruv natijalarning ko'rsatishicha, mamlakat aholisining ijobiy qadriyatlarini belgilovchi ko'rsatkichlari quyidagicha:

2-Jadval

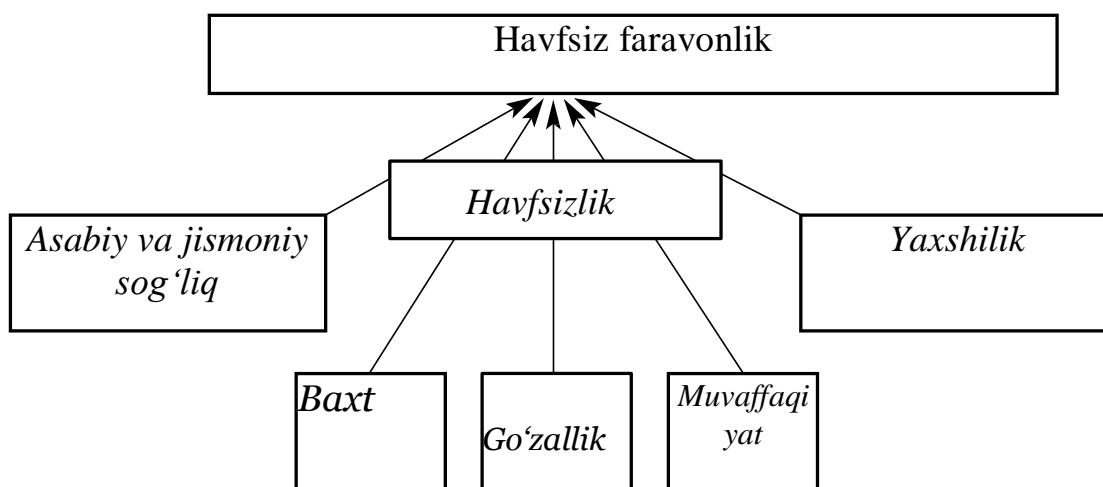
Aholining hayotiy qadriyatlarini tartibi

Hayotiy qadriyatlar turi	og'irligi
1. Baquvvat sog'liq	85
2. Moddiy ta'minlanganlik	77
3. Mustahkam oila	75
4. Yaxshi bilim	57
5. Qiziqarli ish	54
6. Ishonchli do'stlar	42
7. Shaxsiy xavfsizlik	40
8. Haqqoniylik, insoflilik	39
9. Toza vijdon	25
10. Odamlarga zarurligini his etish	23
11. O'z xalqi, vatani bilan fahrlanish	22
12. Madaniy rivojlanish	19
13. Tinch osuda hayot	16
14. Ma'naviyat	15
15. Hayolparastlik, sarguzashtparaslik	7
16. Boylik	4

Ilmiy ishlar tashxizi shuni ko'rsatadiki, bunday individual eng yuksak maqsad - xavfsiz eson-omonlik bo'lib, inson va uning oilasini individual tavakkalning butkul yo'qligi yoki mumkin darajada minimumni tashkil etishi orqali munosib sog'-salomat xayot faoliyati kechirishi hisoblanadi.

Bu eng yuksak maqsadni tashkil etuvchi ezgulik bo‘lib, ular shavqatlilik (ahloq), salomatlik (asabiy va badan), xavfsizlik (shaxsiy, oilaviy, atrof-muhit), muvaffaqiyat, baxt, go‘zallikdan iborat. Ushbu kategoriyalarga nisbatan ham voqe‘lik predmetlari va hodisalari baholanadi. Qadriyatlar tizimini shakllantirish chog‘ida muvaffaqiyat, baxt, go‘zallikka erishishning zaruriy sharti bo‘lib, havfsizlik hisoblanadi. (19-rasm).

Eng yuksak maqsad va qadriyatlar haqidagi tushunchaning rivojlanishini davrlarga bo‘lish shaxsni shakllanish bosqichlari bilan bog‘liq. Asabiy-tarbiyachiik izlanishlarning natijasiga ko‘ra, insonning rivojlanishi butun umri davomida kechsa ham, bu jarayon 2 yoshdan 5–6 yoshgacha eng shiddatli bo‘lib, xususan shu davrda shaxsning ahloqiy qiyofasi bo‘lgan – mehribonlik, rostgo‘ylik, ochiqko‘ngillik, haqqoniylikning boshlang‘ich (asosiy) chizgilarini poydevori qo‘yiladi va ana shu chizgilar inson uchun ezgu hisoblangan predmet va hodisalarning ijobiy qadriyatlarini ochib berish imkonini beradi.

19-rasm. Hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi eng yuksak maqsad va qadriyatlar nisbati

Ezgulik haqidagi tushunchaning keyingi rivojlanishi 7 dan 15 yoshgacha yuz beradi, bunda insoniy muloqotning, har bir odam hayotining mutloq qadri, atrof-muhitni muxofazalash zarurati, tabiatga insoon ishtirokidagi ta‘sir daaijasining pasayishi his etiladi.

Yetuklik chog‘larida inson uchun bu ezgu tushunchalar asosan uning shaxsiy eng yuksak maqsadlari asosini tashkil etadi.

Yuqorida aytilganlardan shu narsa shubhasizki, hayot faoliyati sohasida

eng yuksak maqsad va qadriyatlar shakllantirishni asosiy usullari bo‘lib tarbiya va bilim olish hisoblanadi.

Shaxsning rivojlanishni maktabgacha tarbiya davri (oilaviy tarbiya shakllarini qo‘llab, maktabgacha tarbiya muassasalari)ga alohida rol ajratiladi. Uzluksiz bilim va tarbiya jarayoni sifatida esa umumiy ta‘lim muassasalarida amalga oshiriladigan maktab ta‘limi sezilarli hissa qo‘shadi (3-jadval).

3-Jadval

1. Hayot faoliyati havfsizligi sohasida eng yuksak maqsad va qadriyatlarning shakllantirish
1.1. Oilaviy tarbiya
1.2. Maktabgacha ta‘lim muassasalaridagi tarbiya
1.3. Umumiy ta‘lim muassasalaridagi bilim va tarbiya
1.4. Zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalarini ta‘siri
1.5. O‘z-o‘zini tarbiyalash
1.6. O‘zini bilim olishi
1.7. Targ‘ibot vositalarini ta‘siri
1.8. Madaniyat muassasalariga tashrif

Shaxsning rivojlanish davridagi (oilaviy tarbiya shakllarini qo‘llab, maktabgacha tarbiyaga muassasalarida) maktabgacha tarbiyaga alohida rol ajratiladi. Uzluksiz jarayon esa umumiy ta‘lim muassasalarida amalga oshiriladigan bilim va tarbiyada sezilarli hissani qo‘shadi (3-jadval).

Bundan tashqari, izlanishlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, hozirgi vaqtda maktabdagi ta‘lim jarayonida eng yuksak maqsad va qadriyatlarning shakllantirishdagi roli sezilarli pasaygan: “maktabdan unitilayotgan yengil-yelpi tushunchalargina qolgan”.

Zamonaviy odam o‘ziga zarur “kalitli tushunchalari” bo‘lgan – olgan taassurotlarini yagona mahrajga olib keluvchi g‘oyalarni statistik yo‘l bilan, ya’ni metrodagi afishalarni o‘qish, radiodan, kino yoki televizor ko‘rishdan,

gazeta o‘qish orqali ishlab chiqadi”. Shu sababli hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi eng yuksak maqsad va qadriyatlarning shakllantirishda keng-ko‘lamli ta’sir ko‘rsatishda zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalari (OKV) va ommaviy axborot vositalari (OAV) ham sezilarli rol o‘ynaydi.

Yetuklik davrida eng yuksak maqsad va ezgulik tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish asosan o‘z-o‘zini tarbiyalash va bilim olish, hamda tashviqot vositalari, madaniyat muassasalari (muzey, teatr, kino va konsert zallarini) borib ko‘rish orqali amalga oshadi.

4.3. Shaxsning hayot faoliyati xavfsizligini ta’minlashga ta’sir etuvchi sifatlarini rivojlanishi

Manbalarga asosan shaxsning *sifatlari* temperament, xarakter, iroda, emotsional soha va qobiliyatga bo‘linadi. Bu barcha bo‘linishlar shaxs sifatlarini muxtor beg‘arazlik nuqtai nazaridan ham, ularga u yoki bu ta’siri usullari, ularning rivojlanishini baholash bo‘yicha ham yetarlicha shartlidir. Biroq, adresli ta’sir parametrlarni, xususan shaxsning rivojlanishi davriyligini hisobga olgan xolda asoslash uchun bunday qarash muvofiq hisoblanadi.

Temperament deb, insonning ruhiy faoliyatini dinamik xususiyatlari (tezlik darajasi, ritm, asabiy jarayon va xolatlarni intensivligi, o‘zini tutish xolatlari, faoliyatning individual uslubi) tushuniladi. Temperament faoliyat miqdorini va shaxs ahloqini shartlab qo‘ymaydi, shaxs qadriyatini, uning sabablarini, zaruratlarini, maqsadlarini, dunyoqarashlarini baholamaydi. Lekin u hayot faoliyati xavfsizligini ta’minlash jarayonida yuqoridagi tavsiflarni o‘zlashtirishga hayrixoxlik qiladi.

20-rasm. Insonning ruhiy faoliyatini dinamik xususiyatlari

Temperament klassifikatsiyasini juda ko'p turlari bo'lib, eng ko'p ishlatiladiganlari insonlarni shartli ravishda serjahl, xushchaqchaq, loqayd va xafaqonlik turlari hisoblanadi. Insonda toza turdagi temperament juda kam uchraydi, lekin odatda ulardan biri ustunlik qiladi. Ustunlik qiluvchi temperamentni bilish inson xavfsizligini ta'minlash sohasidagi u yoki bu faoliyatga kasbiy layoqatini baholashning yanada asoslashga imkon beradi.

Har bir temperament xavfsizlikni ta'minlash borasida muvaffaqiyat qozonish nuqtai nazaridan o'zining kuchli va kuchsiz tomoniga ega. U turg'un tabiiy asosga ega bo'lsa ham, tarbiya, hayotiy sharoitlarning uzoq ta'sir etishi natijasida muhitning ma'lum miqdordagi ta'siriga uchraydi. Bu xolat temperamentning imkoniyatlarini (asosan yorqin ifodalangan xossalari bo'lgan beixtiyor serjahllik, loqaydlardagi o'ta sustkashlik) hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning individual va xususan korporativ bosqichida birmuncha yaxshilash haqida gapirish imkonini beradi.

Temperamentni yaxshilash tarbiyalash yo'li bilan amalga oshirish imkoni maktabgacha davrda va boshlang'ich umumiy ta'lim olish vaqtida ayniqsa samarali bo'lib, asosiy umumiy ta'lim olish chog'ida esa kamroq samara beradi. Bu jarayonda oilaviy tarbiya, o'z-o'zini tarbiyalash katta rol o'ynaydi. Yetuklik davrida temperamentni yaxshilab bo'lmaydi, bu vaqtda xavfsizlikni ta'minlash nuqtai nazaridan uning faqat xossalari hisobga olinishi (kasbga psixologik tanlov, personallarni tanlash va joylariga o'tqazish va h.k) mumkin.

Xarakter deb, faoliyat va muloqat chog'ida, o'ziga va odamlarga, atrof-muhitga nisbatan turg'un namoyon bo'ladigan va shunga o'xshash xolatlarida shaxsga xos axloq shakllarining individual xossalarini jamlanmasi tushuniladi.

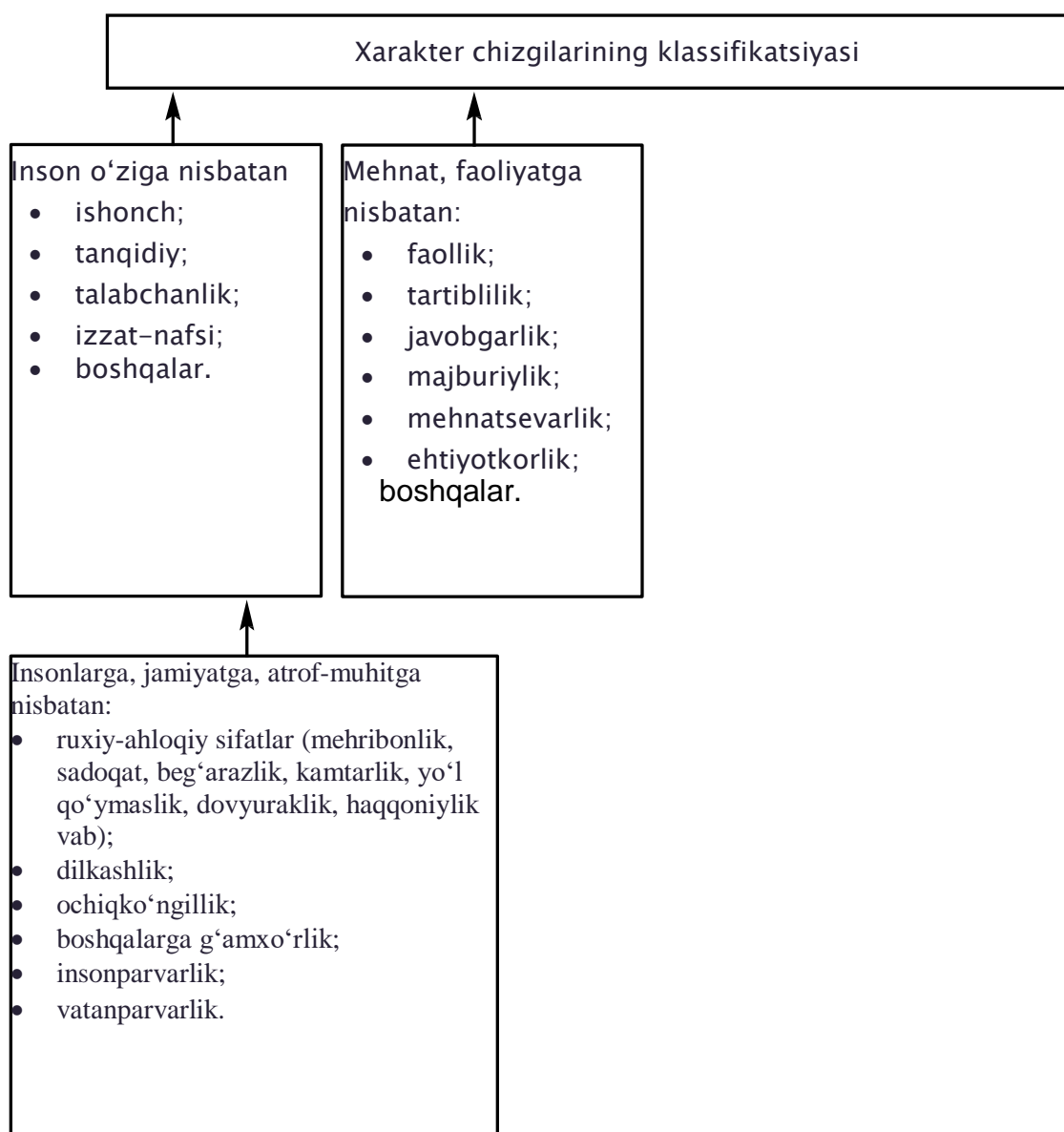
Xarakterning asosiy elementlari – turli sharoitlarda odamlarning axloqiy xossalarini tizimiy, yuqori chastotada namoyon bo'ladigan shaxsiy xislati chizgilaridir.

Xarakterni turg'unlik xislatlari namoyon bo'lishi turli yashash xolatlarida

hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash nuqtai nazaridan uning yuqori ahamiyati haqida fikrlash imkonini beradi.

Xarakter xislatlarini rivojlanish usullarining nomenklaturasini o'rnata turib, shaxsning shakllanish davriyligini e'tiborga olish va ularni qayd etish bilan madaniy, informatsion, shu jumladan o'quv, tarbiyaviy ta'sir texnologiyasini loyixalash kerak.

Xozirgi vaqtda ko'p miqdorda xarakter xislatlarining klassifikatsiyasi mavjud. Bu soxadagi ko'plab izlanishlarning tashxizi asosida xarakter xislatlarini klassifikatsiyasi quyidagicha bo'ladi (21-rasm).

21-rasm. Xarakter chizgilarining klassifikatsiyasi

Ma'lumki, 2 yoshdan to 5-6 yoshgacha boshlang'ich xislatlar bo'lgan ahloqiy

sifatlar, atrofdagilarga ishonch, ochiqko'ngillik va b. poydevori qo'yiladi, hamda xarakterning ishga doir xislatlari (mehnatsevarlik, saranjomlik va b) rivojlanadi. Bu davrda oilaviy tarbiya va maktabgacha ta'lim asosiy ahamiyatga ega bo'ladi.

7–15 yoshda boshqalarga xolisona xizmat qilish, insonparvarlik, mamlakatiga nisbatan tavsifi bo'lgan (vatanparvarlik, fuqarolik burchiga sadoqat) xislatlari shakllanadi. Buning uchun umumiy va qo'shimcha bilim tizimining imkoniyatlaridan foydalaniladi (boshlang'ich sinflarda "Atrofimizdagi olam", yuqori sinflarda "Hayot faoliyati xavfsizligi asoslari" fani, sinfdan tashqari va to'garaklar ishi, o'z-o'zini tarbiyalash va bilim olish, kamroq darajada oilaviy tarbiya, hamda tashviqot, madaniyat muassasalari tizimi (muzey, teatr, ko'rgazma zallari va x.k).

O'smirlik yoshida xavfsiz turidagi shaxsni shakllantirishda zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalari (OKV) va ommaviy axborot vositalari (OAV) alohida ahamiyatga ega, bular - radio va televideniye, kompyuter tarmog'i, uyali aloqa vositalari, axborotlarni tasvirlash tizimi (tashqi svetodiod ekranlar, ichki plazmali panellar, "yuguruvchi satrlar" ekrani). Hayot faoliyati xavfsizligi sohasi ma'lum tarbiyaviy ta'sirga va ijtimoiy ahamiyatga ega reklama, roliklar, elektron plakatlardan foydalanish orqali oxirigacha yetkiziladi.

Yetuklik davrida ma'lum darajada insonni kasbiy xarakterining xislatlari rivojlanadi, hamda qat'iyyatlik, maqsadga intilishga qaratilgan qatiyatlik sifatleri anglangan xolda mustahkamlanadi. Bu davrda kasbiy ta'lim (xususan umumkasbiy fan hisoblangan "Hayot faoliyati xavfsizligi" doirasida), o'z-o'zini tarbiyalash va bilim olish, ommaviy axborot vositalari, madaniyat, tashviqot, ahloqiy asabiy tayyorgarlik ta'siri alohida ahamiyatga ega.

22-rasm. Kasbiy xarakterining xislatlari

Iroda deb, inson ichki va tashqi to‘siqlarni yengib o‘tishida o‘zining ahloqini va faoliyatini ongli ravishda tartibga solishi tushuniladi.

Iroda turli hayotiy xolatlarda inson odobining xavfsizligini ta‘minlashda sezilarli ahamiyatga ega. Bu shaxsning yuqori irodaviy yo‘nalganligi eng avval, turli musibatlarni, shu jumladan avariylar, falokatlar va tabiiy ofatlarni osonroq kechirishi bilan bog‘liq.

Bundan tashqari tajribalar ko‘rsatishicha, irodali odamlar xavfli va favqulotda sharoitlarda yanada samarali faoliyat ko‘rsatishga, o‘ziga va o‘zaro yordam ko‘rsatish imkoniga ega bo‘ladilar.

Kuchli iroda sotsiumning havfsizligini, atrof-muhitni, ekologik meyorlarini ta‘minlash bo‘yicha burch tuyg‘usi talab qilgandek yo‘l tutishda yanada namoyon bo‘ladi. Va nihoyat, inson turli shakldagi faoliyatni bajarish, tashqi va ichki to‘siqlarni yengish orqali maqsadga erishishga intilish, qat‘iyatlik, mustaqillik, tashabbuskorlik, sabot, sabr, intizom, matonat kabi sifatlarni orttiradi.

Psixologiyadan ma‘lumki, har qanday to‘siqlarni yengish irodaviy deb hisoblab bo‘lmaydi. Irodaviy jarayon o‘z harakatlarini, avvalo ularning foydalanish qadriyatini anglashni ko‘zlanadi (23-rasm). Bu jarayonda shakllanish va xususan insonning bevosita hohishlari emotsional jihatdan burch sabablaridan yanada kuchli bo‘lishi natijasida dalillarning kurashini uchinchi bosqichi alohida qiziqish uyg‘otadi.

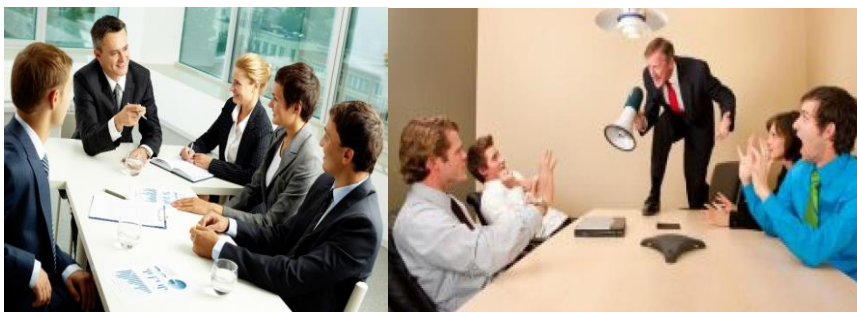
Bu xolatda dalillarning kurashi ham amalga oshib, bunda shunday dunyoqarashlar negizi bo‘lgan individuumning eng yuksak maqsadlari va

qadriyatlari hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Xavfsizlikni ta'minlash muammosini qo'llashga, tabiiy suv havzasining oldida xususiy avtomashinasini yuvish xoxlashi va tabiiy muhitni muxofazalash orasidagi ichki konflikt, o'zining yashash joyini yong'indan muxofazalashga sarflandigan mablag'larni tejash va yong'inning bo'lishi mumkin oqibatlarini tushunish va b. misol bo'lishi mumkin.

Irodaviy zo'riqish individning qarashlari tizimiga bog'liq bo'ladi, uning ahamiyatligi shundaki, tajriba va faktlarga asoslanmagan qurilma orqali maqsadga erishish, o'zining his-tuyg'ularini, xoxishlarini boshqarish qobiliyatini bartaraf qilish zarurdir. Xuddi shu xossalarni hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda irodani tarbiyalash uchun rivojlantirish zarur.

Bu jarayonni bolalik va o'smirlilik davrida oilaviy tarbiya chog'ida, maktabgacha ta'lim muassasalarida, maktab va uyda mehnat qilish bilan estetik rivojlanish va tarbiyalashni, hamda FM, FVdan muxofazalash, yong'in xavfsizligini ta'minlash bo'yicha mashqlar va o'qishlar jarayonida ahloqiy, asabiy tayyorgarlik davrida amalga oshirish zarur.

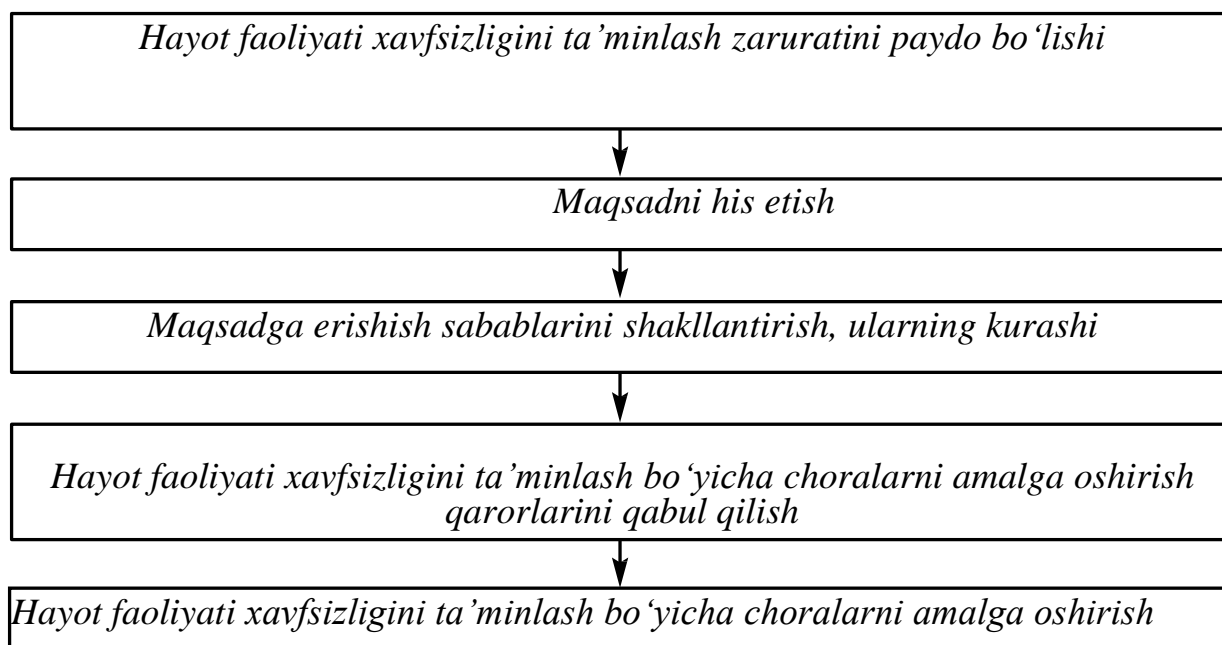
23-rasm. Irodaviy zo'riqish individning qarashlari

Hissiyot va sezgi shaxsning his-tuyg'ularini tarkibiy qismi hisoblanadi. Hissiyot deb, insonni hayot faoliyatida ahamiyatli vaziyatlariga tegishli hossalalar bilan bog'liq bo'lgan alohida asabiy xolatlar tushuniladi. Ular talablarni ifodalashning shaxsiy shakli bo'lib, faoliyatini rag'batlantiradi va yo'naltiradi. Hissiyotlar bevosita huzur-hulovat, xursandchilik, qanoatlanganlik, norozilik, qo'rquv, g'azab va h.k. larni boshdan kechirish orqali ifodalanadi. Insonning xavfsiz axloqi nuqtai nazaridan hissiyotlarda muhim ahamiyatga ega bir qator funksiyalar mavjud. Masalan, ogohlannirish funksiyasi o'zining

asabiy xolati bo'yicha axborotlarni suxbatdoshiga uzatishda, mavjud vaziyatlarga munosabatida, amal qilishga tayyorlik shaklida ifodalanadi. Ushbu funksiya havfli holatlarlarda vahima yuz berishini oldi olishga, qutqaruv ishlarni amalga oshirish harakatlarining dadilligini oshiga ko'maklashadi.

Hissiyotni tartibga soluvchi funksiya bo'lib individ faolligini rag'batlantirish hisoblanadi.

Nomaqbul hissiyotlar ishga layoqatini pasaytiradi, insonning diqqatini kamaytiradi, maqbullari – mehnat samaradorligini oshiradi. Buni potensial xavfli obektlarda qachonki ishchining ruhiy xolati avariya vaziyatlarni rivojlanishiga yoki oldini olishga imkon berishi mumkin bo'lganda personal ishini tashkil etish vaqtida qayd etish zarur.

24-rasm Hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi iroda jarayonining bosqichlari

Yaqinlashib kelayotgan xavfni sezish himoyaviy mobillashgan his-tuyg'u funksiyasi bilan bog'liq. U individga nafaqat o'z vaqtida xavfli xolatga muxofaza vositalari va usullarini tanlash borasida analitik fikrlash, balki organizmdagi asabiy fiziologik o'zgarishlar (qonga adrenalinni tashlanishi, muskullarning qisqarishi va b.) darajasida tayyorlanishga yordam beradi.

Tuyg'ularni baholash funksiyasi mavjud xolatni subektiv baholash, uning orqasida u yoki bu darajaning foydali yoki nomaqbulligini tan olish, ularni individning dolzarb talablariga mos kelishini baholash bilan shakllantirish

mumkin. Bu funksiyaning ahamiyati, inson turli hayotiy xolatlarda xavfsiz xatti-harakat variantlarini tanlashdan iborat.

Hissiyotning turi bo'lgan qo'rquv hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda sezilarli ahamiyatga ega. madaniyat bilan bog'liq. Madaniy tavakkal muammosini o'rganuvchi antropolog olimlar shunga amin bo'lishdiki, xavflar va tavakkalni baholashda madaniyat, madaniy meyorlar va qadriyatlar ommaviy madaniyat elementi bo'lgan qo'rquvlarni shakllantirishning aniqlovchisi hisoblanadi.

O'ziga xos misol bo'lib, oxirgi paytda jamiyat jamiyatda zararli odatlardan biri bo'lgan chekishdan qo'rquv kuchaygani va saraton kasalligiga duchor bo'lish tavakkalining faktori ortgani hisoblanadi. Bu muammoga diqqat bilan e'tibor berish yillar mobaynida "madaniy mavzuga" aylandi, birqancha radio, televideniyaedagi ko'rsatuvlar, monografiyalar, ilmiy izlanishlar, jurnal va gazetadagi maqolalar majmuasi bilan qoplandi. Bu muammoga ommaviy muhokama va tashvishlanish umumiy qarashda sezilarli siljishlarga olib keldi – chekuvchilar foyizi keskin kamaydi, ko'pchilik to'plangan yerlarda chekuvchilar va chekmaydiganlarga bo'lish joylarni ajratishga jonbozlik ko'rsatildi.

Adabiyotlarda hissiyot deb, insonning boshqa odamlarga, obektlarga, borliq jarayonlariga nisbatan turg'un sezgilari tushuniladi. Hissiyot va sezgi bir –biriga zich bog'langan, lekin ular aynan o'xshash emas. Turg'unlikdan tashqari farqlar shunday ifodalanadiki, sezgi konkret obektga, his-tuyg'u esa vaziyatga, voqeaga nisbatan emotsional reaksiyani aks ettiradi.

Sezgi kuchli anglashga ega bo'lish, eng yuksak maqsad va qadriyatlar bilan birga insonni subektiv dunyoqarashining pozitsiyasini tashkil etadi. Sezgilar obektidan kelib chiqqan xolda ijtimoiy hodisalar sohasida sezgilar klassifikatsiyasi 25-rasmda keltirilgan.

Inson ahloqiy sezgilarini mavjud voqealarni axloq va odob, majburiyatni sezish nuqtai nazaridan qabul qilish chog'ida sinaydi. Bu sezgilar insonning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash masalalariga faol yoki passiv

dunyoqarashi negizida, o'zini, xalqini, atrof-muhitni turli xil xavf va tazyiqlardan muxofazalashni xoxlashi nuqtai nazaridan tavsiflangani uchun ham o'ta muhimdir.

Axloqiy sezgilar insonni davlatdagi ijtimoiy hayotiga, go'zallikni va oliyjanoblikni yaratuvchi hisoblangan xalqiga, jonajon yurtining tabiatiga munosabatida, go'zallikni avaylash va qo'riqlashda aks etadi.

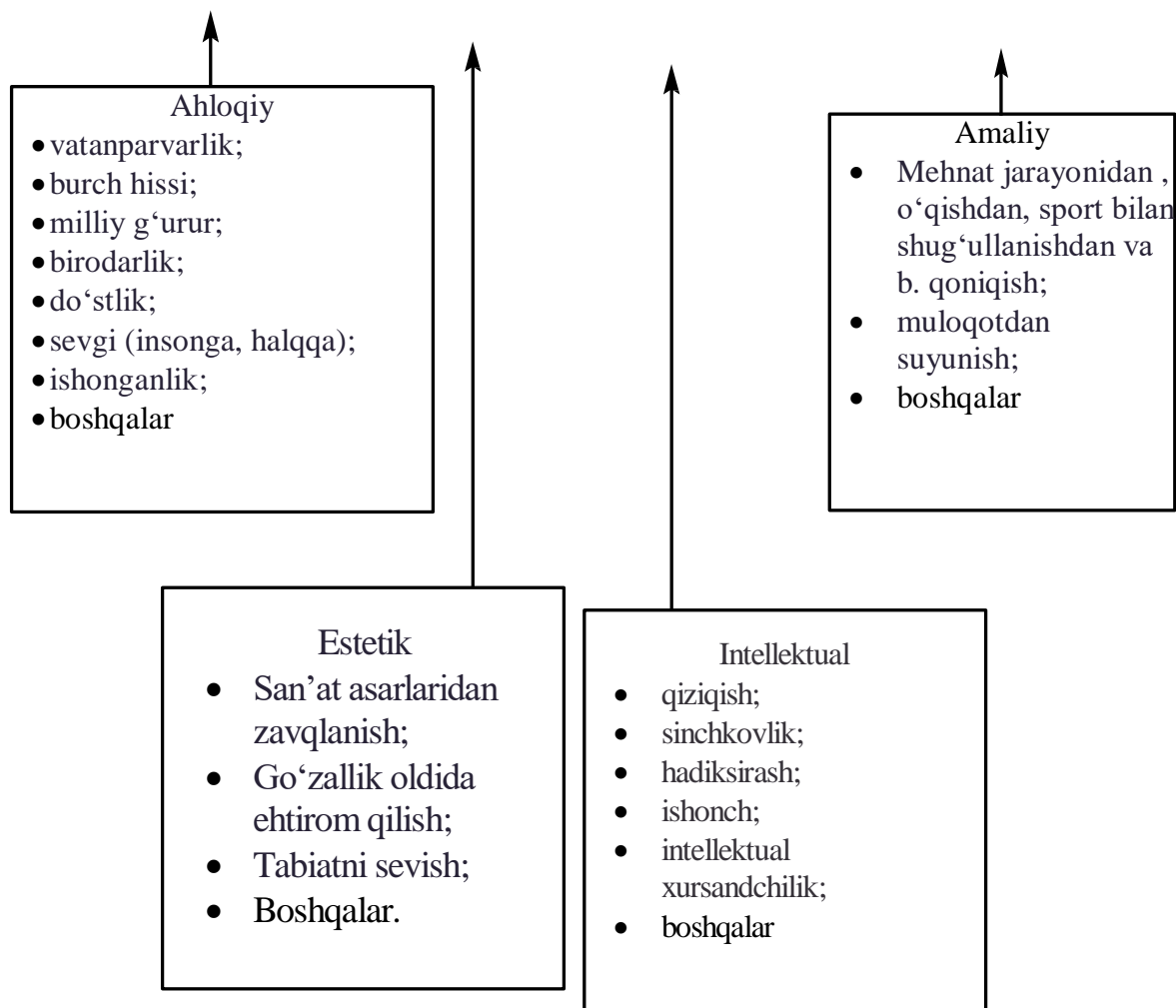
Odam intellektual sezgilarini avariya, atrofdagi olamda mavjud xavflar haqida yo'naltirilgan bilimlar, falokatlar va tabiiy ofatlardan shikastlantiruvchi faktorlaridan muxofazalash usul va vositalari orqali oladi. Amaliy sezgilarni individ u yoki bu kasbiy yoki jamoat faoliyatiga jalb qilinganida his etadi.

Havfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyatning muvaffaqiyatiga sezgi va hissiyotlar sezilarli darajada yordam beradi. Shuning uchun individual darajada insonning hayot faoliyati xavfsizligini shakllantirishning muhim tarkibi bo'lib hissiyotlar muhitini tarbiyalash va yaxshilash hisoblanadi.

Bu jarayon oilaviy, maktabgacha va maktab tarbiyasida bolalik va o'smirlik davrida ayniqsa samaralidir. Bundan tashqari, hissiyotlar muhitini rivojlantirishda hayot faoliyati xavfsizligini targ'ibot qilish muhim rol o'ynaydi, uning yordamida odamlarning hissiy xolati shakllanadi va hayotiy mavq'iga, turli xolatlardagi hulqiga ta'sir qiladi.

Inson hissiyotlari muhitiga sezilarli darajada zamonaviy ommaviy axborot kommunikatsiyalari (OAK) ham ta'sir etadi. Hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda dalil elementlari yordamida chuqur o'ylangan, o'tkir ma'noli va yengil hazilli videoroliklar, ijtimoiy reklama, o'quv saytlari ijobiy hissiyotlarni yaratadi.

Sezgilar klassifikatsiyasi

25-rasm. Sezgilar klassifikatsiyasi

Inson hissiyotlari muhitiga sezilarli darajada zamonaviy ommaviy axborot kommunikatsiyalari (OAK) ham ta’sir etadi. Hayot faoliyati xavfsizligini ta’minlashda dalil elementlari yordamida chuqur o‘ylangan, o‘tkir ma’noli va yengil hazilli videoroliklar, ijtimoiy reklama, o‘quv saytlari ijobiy hissiyotlarni yaratadi.

Bundan tashqari, insonning asabiy holatini shakllantirishda, hususan yetuklik yoshlarida xissiyotlarini tartibga solish masalalari bo‘yicha o‘zi bilim olishi, kechinmalarini boshqara olish ko‘nikmalarini egallashi muhim rol o‘ynaydi, asabiy-hissiy faktorlarga bog‘liq turli kasalliklarni oldini olishidan tashqari, xavfli va favqulotda vaziyatlarda o‘ylab ko‘rilgan qarorlarni qabul qilishga imkon beradi.

Individning qobiliyati ham hayot faoliyati xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha

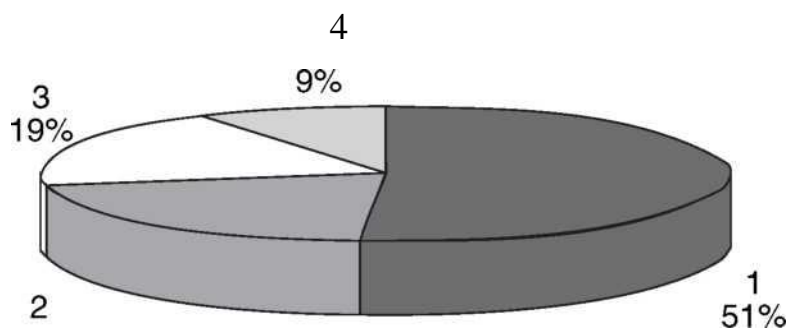
chora-tadbirlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda kam bo'lmagan ahamiyatga ega bo'lib, ma'lum bir faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishning sharti hisoblangan shaxsning individual asabiy hususiyatlari tushuniladi. Qobiliyatlar individning tug'ma hususiyatlari bilan birga, uning ijtimoiy tajribasiga ham sabab bo'lishi hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish uchun shaxsning ushbu sifatlar imkoniyatlaridan individual darajada foydalanish zaruratini tug'diradi.

Qobiliyatlar faoliyatning yo'naltirilganligi nuqtai nazaridan *umumiy va maxsus* bo'ladi. Faoliyatlarning ko'plab turlari tomonidan muhim talablarini bajarish va insonlar bilan muvaffaqiyatli muloqotni umumiy qobiliyatlar ta'minlaydi. Bunga shunday misol keltirish mumkin: jabrlanganlarni vayron bo'lgan binolarning ostidan qutqarishdagi qiyin texnologik jarayonlarni bajarishda, jabrlanganlarni hayotini saqlab qolish uchun tibbiy muolajalarni o'tkazish va boshqa faoliyat turlarini bajarish chog'ida harakatlarni aniq va yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Maxsus qobiliyatlar esa o'ziga xos turli xil faoliyat turlari nuqtai nazaridan talablar bajarilishini ta'minlaydi. Bu xolat katta hajmdagi axborotlarni tezkor qayta ishlash imkonini ham beradi, dispetcherlik punktlari operatorlarning faoliyatida, iqtisodiyot obektlarda korporativ xavfsiz madaniyatli mutaxassisleri kommunikativ imkoniyatlarini ishlab chiqish va tatbiq etishda ham juda foydalidir.

Qobiliyatni rivojlanish davrlari borasidagi izlanishlar shuni ko'rsatadiki, umumiy qobiliyatlarga 6 yoshgacha poydevor qo'yiladi. Bu vaqtda ularning rivojlanishini asosiy usullari oilaviy tarbiya va maktabgacha tarbiya hamda qo'shimcha o'quv muassasalari hisoblanadi. 17–20 yoshgacha umumiy, kasbiy va qo'shimcha bilim olish muassasalarida, kasbiy faoliyat jarayonida maxsus qobiliyatlar jadal rivojlanadi.

Insonning jismoniy sifatleri ham hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash jarayonida muhim rol o'ynaydi. Bu sifatlar salomatlik darajasi bilan aniqlanadi, ya'ni, organizmning, uning zahiralarini funksional xolati, ijtimoiy qobiliyatlari tushuniladi. O'z navbatida sog'liq darajasining vakolatli ko'rsatkichi bo'lib

o'rtacha umr ko'rish hisoblanadi. Bu ko'rsatkichni kamaytiruvchi faktorlar 26- rasmda keltirilgan

26-rasm. O'rtacha umr ko'rishining qisqarishiga olib keluvchi faktorlar

1 – ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar (yashash tarzi, yomon odatlar, sport bilan shug'ullanish, stresslar va b.)

2 – noxush genetik faktorlar (21%)

3 – tabiiy sharoitlar (ekologiya va b.)

4 –sog'liqni saqlash darajasi

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, odamlarning jismoniy sifatlari nuqtai nazaridan ijtimoiy-iqtisodiy faktor katta qismni egallaydi. Shuning uchun bolalarni oiladagi, maktabdagi, maktabdan tashqari (sport seksiyalari, maktablari)dagi jismoniy tarbiyasi, ular ishtirokida turli musobaqalarda ishtirok etish, hamda ulg'ayish davrida o'zining jismoniy tayyorgarligini roli yaqqoldir.

Bundan tashqari, shaxsning jismoniy sifatlarini shakllanishi HFX fanining bir qismi bo'lgan valeologiya bo'limini o'rganish jarayonida, sog'lom turmush tarzida ham namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi shaxs sifatlari bo'lgan temperament, xarakter, iroda, ahloqiy muhit, qobiliyat, jismoniy xossalarini namoyon bo'lishi oilaviy tarbiya, maktabdagi, maktabdan tashqari, malakaviy bilim, ruxiy-ahloqiy tarbiya, o'z-o'zini tarbiyalash, favqulotda vaziyatlar va fuqaro muhofazasi bo'yicha mashqlarda ishtirok etish, yong'in havfsizligi obektlarda, ahloqiy- asabiy tayyorgarlikda, hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi tashviqotlarda, shu jumladan madaniyat muassasalaridagi zahiralari (muzeylar, teatrlar, ko'rgazma zallari)dan foydalanish, zamonaviy ommaviy aloqa vositalari orqali amalga oshadi . (4-jadval).

Hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi shaxs sifatini rivojlantirish usullari
Oilaviy tarbiya
Maktabdagi, maktabdan tashqari, malakaviy bilim
Ruxiy-ahloqiy tarbiya
O‘z-o‘zini tarbiyalash
Musobaqa va mashqlarda ishtirok etish
Ahloqiy-ruhiy tayyorgarlik
Hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi tashviqotlar

Bunda sezilarli e‘tibor umumiy oilaviy tarbiya muammolariga ajratiladi. Shu bilan birga hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi adabiyotlarda oilaviy tarbiyaning o‘ziga xosligini aks ettiruvchi ishlar mavjud emas. Ushbu mavzu jiddiy asabiy tarbiyachiik izlanishlar o‘tkazishga muhtoj. Hozirgi paytda bu muammoning faqat yanada umumiy aspektlarigagina e‘tiborni qaratish imkoni mavjud. Shu narsa ma’lumki, tarbiya oilaning eng muhim funksiyalariga kiradi. Doimiy va tabiiy xarakterdagi ta’siri bilan faqatgina oila bolaning o‘zini shaxsiy xislatlari bo‘lgan eng yuksak maqsad va qadriyatlarini, o‘ziga xos xarakteri, temperament, emotsional soxa bo‘lgan hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi tizimini shakllantirishda yanada samaralidir.

Oilaviy tarbiyada ota-onaning ekologiya, atrof-muhit muxofazasi muammolariga, tabiatga ehtiyotkorona munosabati alohida ahamiyatga ega.

Xavfsizlikni ta’minlash muammolarini hal qilishda birgalikda faoliyat ko‘rsatish fakti ham muhim rol o‘ynaydi.

Faqat oila a’zolarining barchasi ishtirokida xonadonini bo‘lishi mumkin bo‘lgan favqulotda vaziyat manbalarining shikastlantiruvchi ta’siridan muxofazalanish bo‘yicha tayyorgarlik chora-tadbirlarni o‘tkazish, shaxsiy muxofaza vositalaridan foydalanish qoidalarini o‘rganish va x.k. bolaga zaruriy sifatlarni tug‘dirishga, o‘tkazilayotgan chora-tadbirlarni ta’sirchanligiga ishonishni singdiradi.

Oilaviy tarbiyani tashkil etish chog'ida bolaga shaxsiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha o'quv va real masalalarni yechish uchun oqilona mustaqillikni berish zarur. Bu holat xavf yuzaga kelishiga uni ruhan tayyorlashga, ota-onasi yo'qligida xavfni o'z kuchi bilan bartaraf etishga ishonchini oshiradi.

27-rasm. Xavfsizlikni ta'minlash muammolari

Maktabgacha ta'lim muassasalarida o'quv- tarbiyaviy faoliyat, maxsus frontal va individual darslarda, ijodiy mehnat faoliyati orqali hayot faoliyati xavfsizligi soxasidagi tarbiya o'rgatiladi. Shu davrda shaxsning birlamchi xavfsiz turdagi sifatlariga, xavfli vaziyat yuzaga kelganida kattalarning ko'rsatmalariga rioya qilishga tayyor bo'lishni tarbiyalashga asosiy urg'u beriladi, ekologik anglash maktabgacha ta'lim muassasalarida tabiat bilan tanishish orqali shakllanadi. Bu anglashning asosini tabiatdagi mavjud aloqa va munosabatlarni bir tarafdin undagi insonning roli, ikkinchi tarafdin barcha tirik mavjudotlarni seva bilishni tushunish tashkil etadi. Bu o'quv- tarbiyaviy faoliyat ekskursiyalarga borish, hayvonlar va o'simliklarga rahimdillik qilish, birgalikda eksperimentlar o'tkazish, tirik tabiat obektlarini kuzatish, jonli burchakda yashovchilarini parvarishlash hamda bolalar adabiyoti asarlarini o'qish orqali amalga oshiriladi.

Maktabgacha katta yoshdagi guruxlarda asosiy urg'u farzandni yerdagi tirik tabiat, uning evolyusiyasi bilan uzluksiz aloqada va birlikda bo'lishni anglashga, tirik va tirik bo'lmagan tabiat bilan murakkab va nozik aloqalar, insonni uni saqlashdagi roli orqali beriladi. Tirik tabiatning rivojlanish qonuniyatlarini, insonni evolyusiyadagi o'rini, bolaga bu jarayonning uzluksiz

qismiligini, barcha tirik mavjudoddan ajralgan xolda yashay olmasligini, uning rang-barangligini saqlashni tushunish imkonini beradi.

Umumiy va qo‘shimcha ta‘lim muassasalarida xavfsiz turdagi shaxs sifatlarini tarbiyalash (shu jumladan, jismoniy tarbiya ham) o‘quv-tarbiyaviy jarayonlarni “Atrof-olam” (1–4 sinflar), “Hayot faoliyati xavfsizligi asoslari” (5–11 sinflar) fanlarini o‘qitish, ekologik yurishlar, omon qolish marshrutlari, “Yosh o‘t o‘chiruvchi”, “Yosh qutqaruvchi” kabi o‘quv markazlarini tashkil etish orqali amalga oshadi.

Umumiy va qo‘shimcha ta‘lim muassasalarida ko‘rsatilgan chora-tadbirlarni o‘tkazishdagi sezilarli tajribalar umumiy va qo‘shimcha ta‘lim muassasalarida hayot faoliyati xavfsizligi borasida amalga oshiriladigan quyidagi tarbiyaviy maqsadlarni ifodalaydi:

- tarbiyalanuvchilarning faoliyatida madaniyat xavfsizligi meyorlarini, xavfsiz hayot faoliyatiga tayyorligini rivojlantirishni, sog‘lom turmush tarzini olib borishni rag‘batlantirish;

- tarbiyalanuvchining o‘z shaxsini yomonlashning profilaktikasi (qurbonlik, ishi yurmaslik xossasi, va b.);

- xavfsiz turdagi shaxsning mavjud sifatlarini rivojlantirish va yangilarini shakllantirish.

Ko‘rsatilgan hayot faoliyati xavfsizligi soxasidagi maqsadlar quyidagi tarbiya usullari orqali erishiladi:

- *tushuntirish usuli*. Bu usul tarbiyalanuvchini xavflarning manbai va xavfsiz ahloq qoidalaridan xabardorligiga asoslangan. O‘qituvchi tarbiyalanuvchilarga nafaqat nima xavf tug‘dirishigina emas, balki xavflarning sababii, tashqi xavf manbai, odam ahloqini xavfsizlik darajasiga ta‘sirini tushunishiga yordam beradi;

- *dogmatik usul*. Uning asosida tarbiyachining so‘zlari, imo-ishoralari, harakatlari, ko‘rgazmali va boshqa vositalar yordamida uqdirish ta‘siri yotadi. Tarbiyalanuvchilar tarbiyachining taqdim etadigan xulosa va baholashlarini tayyor xolda, tushuntirishlar va asoslarsiz qabul qiladilar. Dogmatik usul bola

tarbiyasining ertangi bosqichlarida yanada samaralidir. Bu usuldan samarali foydalanishda tarbiyachining mavqiyi, uni tarbiyalanuvchilar hayajoniga ta'sir qila olishi yordam beradi. Bola tarbiyachining ko'plab xavfsiz ahloq qoida va meyorlarni tushuntirishlarsiz va asoslarisiz, masalan, elektr simining ochiq uchlariga tegish taqiqlanganligi, tanish bo'lmagan itlarga yaqinlashmaslik va b. qabul qiladi va singdiradi. Ushbu usuldan foydalanish zarurati shu bilan tushuntiriladiki, kichkina bola uchun ko'plab xavfsiz ahloq meyorlarini qabul qilishi va o'zlashtirishi erishib bo'lmaydigan xolat hisoblanadi. Uning rivojlanishi natijasida tarbiyalanuvchilar mustaqilligini yanada yuqori darajada talab qiluvchi imkoniyatlar kengayadi.

- *reproduktiv usul* shaxsiy xavfsizlik madaniyatini o'zlashtirish jarayonida tarbiyalanuvchilarning faoliyatini qayta tiklanishini taqdim etishiga asoslangan. Tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning faoliyatini xavfsiz axloq haqida olgan bilimlarini tiklash va tanish xolatlarda xavfsizlik haqidagi bilim va ko'nikmalarini shakllantirish orqali amalga oshiradi. Bu usulni tatbiq etish shakli bo'lib, reproduktiv suxbat, mashqlar, bilim olish orqali tanish xolatlarda xavfsiz hayot faoliyatini ma'lum bilim va ko'nikmalari shakllanishi hisoblanadi;

- *qisman izlash usuli* insonni xavfsizlik darajasiga ta'sir etuvchi, amaliy, kommunikativ, badiiy va boshqa bilishga xizmat qiladigan muammolarni birgalikda yechishni ko'zda tutadi. Masalan, tarbiyachi tarbiyalanuvchilar bilan birga muxokamada shaxslararo munosabatlarning inson xavfsizligi darajasiga ta'siriing muammosini tashxiz qiladi. Tarbiyalanuvchilar nafaqat tarbiyachi tomonidan taklif etilgan xavfsiz va samarali munosabat namunalarini takrorlaydilar, balki ularning ko'rinishini o'zgartirib, bir necha yo'llardan murakkabini tanlaydilar.

- *tarbiyaning ijodiy usuli* inson xavfsizligini ta'minlashning turli muammolarini tarbiyalanuvchilarning o'zi mustaqil hal qilishini tashkil qilishiga asoslangan. Muzokaralar, aqliy hujumlar, kasbiy o'yinlar chog'ida tarbiyalanuvchilar ijodiy harakat qilib, mustaqil ravishda odatiy bo'lmagan

xavfli vaziyatlardan chiqish yo‘llarini topadilar. Insonning tashqi jilosi va savlati orqasidan ular muttahamning asl basharasini, ko‘rkam ko‘rinish bahonasida honaga kirmoqchi bo‘lgan o‘g‘rining makkorona urinishlarini payqashini ko‘ra olishi, chet elda ishlab chiqilgan xavfsizlik vositalaridan respublikamizda foydalanish mumkinligini muxokama qilishlari kerak. Ijodiy usuldan foydalanilganda tarbiyachi tomonida tashkiliy funksiya turadi, ya’ni shaxsan u maqsadlarni qo‘yadi, tarbiyalanuvchilarning ishlarini to‘g‘rilaydi, xulosalarni chiqaradi;

- *evristik usul* shaxsiy xavfsizlik madaniyatini rivojlantirish va o‘zlashtirish jarayonida tarbiyalanuvchilarning maksimal yuqori darajadagi mustaqilligini va ijodini ta’minlaydi. Tarbiya asta-sekin o‘zini tarbiyalash jarayoniga o‘tadi, bunda faoliyatning asosiy bosqichlarini tarbiyalanuvchi mustaqil amalga oshiradi: maqsadni qo‘yadi, vositani tanlaydi, o‘z faoliyatini tashkil etadi, o‘zini nazorat qiladi. Inson xavfsizligining boshlang‘ich yoki so‘nggi bosqichlarida amaliy yoki nazariy muammolarni ijodiy hal qilishda tarbiyachiga tarbiyalanuvchi ko‘pincha maslahatchi sifatida murojaat qiladi. Masalan, ma’lum shahar sharoitida insonning ekologik xavfsizligi haqida ilmiy maqolaga tayyorlanish chog‘ida yuqori sinf o‘quvchisi shaharning turli qismlarida, haftaning turli kunlarida, turli ob-havo sharoitlarida, yilning turli fasllarida ovqatlanishni ratsionalizatsiyalash, dam olishni tashkil etish shakllari, sport bilan shug‘ullanish, dam olishni tashkillashtirish va b. haqida xulosalarni o‘z chiqaradi.

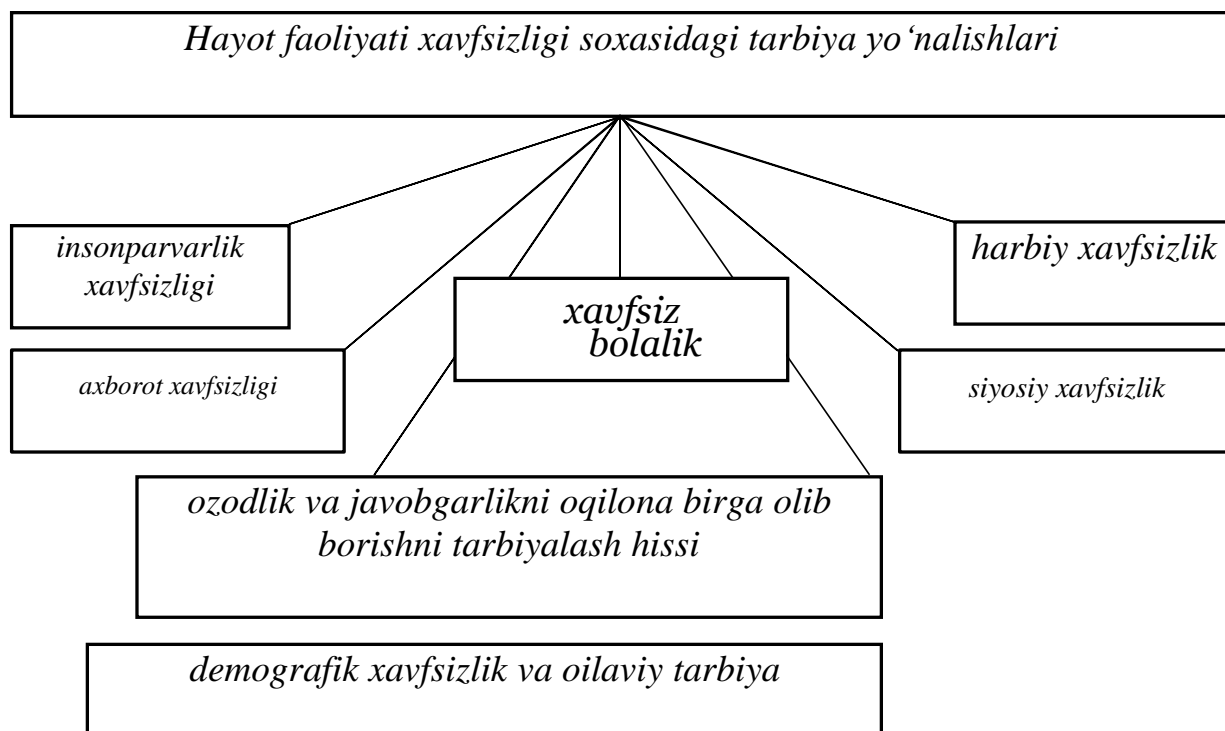
O‘quvchining xulosa va takliflari nafaqat o‘zi uchun, balki boshqalar uchun ham obektiv yangi, original bo‘lib, shahar aholisida, o‘zida atrof-muhit ifloslanishi, shovqin, ichimlik suvining ifloslanishi, sifatsiz oziq-ovqat mahsulotlaridan xavfsizlantirishga qiziqish uyg‘otishi kerak. Xavfsiz turdagi shaxs sifatlarini shakllantirishni o‘quv-tarbiyaviy jarayonida “Hayot faoliyati xavfsizligi asoslari” umumta’lim kursi alohida ahamiyat kasb etadi.

HFX asoslarining bilim berish ko‘lami bo‘yicha bosh maqsadi o‘ziga, jamiyatga, tabiatga zarar keltirmaydigan xavfsiz turdagi ruhan va jismonan

rivojlangan, hususan o'zini rivojlanishiga, saqlashiga, kamolotga yetishiga insonni undovchi jamoa-kollektiv sabablari bo'lgan o'zaro yordam an'alarida faoliyatini olib borishi va o'rab turgan odamlarning kuchsizligi va qiyinchiliklaridan g'arazgo'ylik bilan foydalanishi, o'zini va o'zgalarni muxofazalashda bilim va

ko'nikmalarga ega ma'lumotlari bo'lishi, havfli vaziyatlarni avvaldan ko'ra olishi va ulardan juda kam yo'qotishlar bilan chiquvchi shaxsni shakllantirish hisoblanadi[3].

HFX asoslarini bilim berish ko'laming tarbiyaviy yo'naltirilganligi o'ziga yarasha fanni zaruriy ma'lumotlar bilan to'ldirish bilan birga, boshqa fanlarni maqsadga yo'naltirgan, ularning xavfsizlik muammolari va hal qilish usullari bilan meyoriy to'liq va so'zsiz ijro etishni talab qiladi. Bu quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshishi mumkin (28-rasm).

28-rasm. Hayot faoliyati xavfsizligi soxasidagi tarbiya yo'nalishlari

Birinchisi - ozodlik va javobgarlikni oqilona birgalikda olib borish zaruratini his qilishini tarbiyalash. Odamzodning yuksak milliy manfaatlari yolida omon qolishi, ehtiyot qilishi uchun insonlar o'z hoxishlari bilan huquq va ozodlikdan chegaralanishlari zarur. O'zi, oilasi, davlati, butun odamzod, har bir

fikr va kirdikori uchun javobgarlikni shakllantirish – HFX asoslarining bosh masalalaridan biridir.

Ikkinchisi- demografik xavfsizlik va oilaviy tarbiya. HFX asoslari fani doirasida hayotga, o'zining sog'lig'iga jiddiy munosabatda bo'lish, ruhiy, intellektual va jismoniy rivojlanishni amalga oshirish tarbiyalanadi.

Bu tarbiyaviy masalalardan biri - bolalar ongiga ota-ona bo'lish quvonchini naqadar buyukligiga, katta oila, aka - ukalari bo'lishining muhimligiga ishonch tug'dirishdir. O'quvchilar, maktabni tugata turib, katta oilasi bo'lishga intilishi juda ham muhimdir.

Uchinchisi - xavfsiz bolalik. HFX asoslari fanini o'qitish tizimi bolalar xavfsizligini ta'minlashning ijtimoiy mexanizmidan birining funksiyasini, yani bolalar ustidan jamoat homiylikni amalga oshirish hisoblanadi.

O'quv-tarbiyaviy jarayon doirasida giyohvandlik, ichkilikbozlik, chekish, odatiy bo'lmagan qoidalar profilaktikasi amalga oshadi, maktabga nomaqbul tashkilotlarni kirishiga to'sqinlik qiladi.

To'rtinchi - axborot xavfsizligi. Bu yo'nalish HFX asoslari yo'nalishining mazmunida barcha insoniyat uchun axborot hayot faoliyati xavfsizligida yangi sohaligini ta'kidlaydi. Hozirgi sivilizatsion rivojlanish vaqtida axborot faktori hal qiluvchi rol bo'lib, axborot manbalari uchun kurashlar, asosiy axborot oqimlari ustidan nazoratni kuchayishi va axborot sohasidagi katta o'zgarishlar barcha odamzod uchun ham, alohida inson uchun ham yangi xavflarni va tazyiqlarni tug'diradi.

Xalqimiz aholisi, shu jumladan talabalar to'g'ridan-to'g'ri axborot tajovuzi bilan to'qnashadi. Dushmanona, bizga yot axborot bolalar ongiga sindiriladi. Ular ongiga axborot erkinligi sifatida o'z-o'zini parchalash, yo'ldan ozdirish batsillalari kiritiladi, tushunchalarni o'zgartiriladi, turli xildagi o'ylab topilgan o'rgimchaksimon odamlar, g'arbiy maxsus xizmat qahramonlari yaratiladi.

Shu sababli HFX asoslari fanining masalasi- o'quvchining ruhiy dunyosini ommaviy axborot vositalarining zararli ta'sirdan muxofazalash, ularga ijtimoiy

immunitetni ishlab chiqishga, yo‘nalish olishga, axborot oqimlari ichida yo‘l topa bilishga yordam berish hisoblanadi.

Beshinchisi - harbiy xavfsizlik. Harbiy ishga o‘quvchilarni tayyorlash – O‘zbekistonning milliy xavfsizligini tashkil etuvchisi bo‘lib, xalqimizning omon qolishi, o‘zi bo‘lishidir. Urushni xoxlamaslik bir ish bo‘lsa, boshqasi - urushdan qo‘rqish hisoblanadi. HFX asoslarini o‘rganish asosida qo‘rquvni orttirish emas, “aqli qo‘rqumaslik”ni tarbiyalashga mo‘ljallangan.

Oltinchi - siyosiy xavfsizlik. Siyosat milliy xavfsizlikni ta‘minlash tizimida muhim o‘rinni egallaydi. U katta yaratuvchanlik potentsiali bilan birga vayron qilish xususiyatiga ega bo‘lishi, jamiyatni, davlatni gullab-yashnashiga yoki uni inqirozga uchrab, halok bo‘lishiga olib kelishi mumkin. HFX asoslari kursi o‘sib kelayotgan avlodga davlatni xavfsiz boshqarish madaniyatida ishtirok etishni, hayot faoliyati xavfsizligining siyosiy madaniyati ko‘nikmalarini singdiradi.

Yettinchi - insonparvarlik xavfsizligi bo‘lib, maktabni insonparvarlik, insoniylashtirishi, bilim bilan madaniyat nizolarini oxirgi yillarda keskin kuchayishini hal qilish, maktabning maqsadli yo‘nalishi bo‘lgan har bir o‘quvchida ma‘naviy, xavfsiz turdagi shaxsni tarbiyalash bilan bog‘liq. Insonparvarlik xavfsizligi mamlakatimiz an‘analarini, madaniyatini, san‘at yutuqlarini, tarixiy tajribalar vorisligini ta‘minlaydi. Insonparvarlikning eng yuksak maqsadlari, qadriyatlarini, yurtimiz va butundunyo madaniyatining yuksak an‘analariga tayanish millatni aynashdan saqlaydi. Bundan tashqari, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishda xavfsizlik nuqtai nazaridan yaxshi insonlar tasvirida tarbiyalash ham muhim ahamiyat kashf etadi. Bunday tasvir sifatida atrofdagi odamlar - qarindoshi, o‘qituvchisi, zamondoshlar, sevimli asar qahramonlari va b. misol bo‘ladi

4.4. Xavfsiz hayot faoliyatini dalillashtirish

Dalillashtirish deb, shaxsning faolligini va faoliyatining yo‘nalganligini

rag'batlantirishini chaqirish faktorlarining jamlanmasi tushuniladi. Dalillashdirish o'ziga ehtiyoj, asosli dalil va xolatiy faktorlarni qamrab oladi.

Ehtiyoj asosli dalillarni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy faktordir, u shaxsning normal hayot va faoliyat ko'rsatish talablaridan qoniqmaslik xolati bo'lib, ushbu qoniqmaslikni bartaraf etishga yo'nalgan bo'ladi. Inson uchun normal hayot faoliyatini ko'rsatishi nafaqat hayot uchun zaruriy faktorlar (ovqat, suv, uyqu, sog'lom hayot faoliyati muhiti)dan, balki ijtimoiy, ruhiy (muloqotga, yaratuvchanlikka, ijod qilishga zarurat) faktorlardan ham iboratdir.

Inson barcha ehtiyojlarini zaruratlarga ko'ra tartibga soladi va quyidagicha joylashtiradi:

- fiziologik ehtiyojlar - ochlik, chanqoqlik;
- xavfsizlik va muxofazalanish ehtiyojlari;
- mansublik va sevizhga ehtiyojlari;
- o'z-o'zini hurmat qilish ehtiyojlari - ahamiyati, kompetentligi;
- o'zini kerakliligi yoki o'zini shaxsiy kamolotga yetkazish ehtiyojlari-potensialini amalga oshirish
- uzoq umr ko'rish va stabillik.

Inson o'rtacha o'z ehtiyojlarini taxminan quyidagi darajada qoniqtiradi:

85% – fiziologik, 70% – xavfsizlik va muxofaza, 50% – sevgi va mansublik,

40% – o'zini hurmat qilish, 10% – o'zini kerakligi. Shuni qayd etish kerakki, inson o'z ehtiyojlari pog'onasida qanchalik yuqori ko'tarilmasin, agar past darajadagi ehtiyojlaridan qoniqish to'xtab qolsa, unda inson bu darajaga qaytib, to kerakli darajagacha yetmaguncha, ketmaydi. Bu ehtiyojlar fiziologiklardan keyin bo'lib, barcha tirik mavjudotlarga xosdir.

Dalillashtirish o'z navbatida, maqsadlar sifatida amalga oshadi. Bir maqsadni bir necha xil asosli dalillar aniqlaydi. Masalan, hayot foliyati xavfsizligi borasidagi jamoat faolligi o'zini sotsiumida, davlatni xoxlashi va boshqa asosli dalillar bilan tasdiqlashga intilish bilan pisanda qilinishi mumkin,

Xolatiy faktorlar sifatida topshiriqning murakkabligi, rahbariyatning

talablari, atrofdagi odamlarning ko'rsatmalari va x.k. ko'rib chiqiladi. Bularning barchasi ham ma'lum vaqt oralig'ida insonlarning asosli daliliga ta'sir qiladi. Xolatiy faktorlar serharakatchan yengil o'zgaradi, shuning uchun ularga ta'sir qilish asosli dalillarning faolligi bilan birgalikda ham bo'lishi mumkin.

Dalillashtirishni xarakteri bo'yicha ichki va tashqiga ajratish qabul qilingan. Tashqi dalillashtirish intizomli ta'sirlar (rag'batlantirish va jazolash) orqali amalga oshadi. Umumiy va kasbiy ta'lim muassasalarida tashqi dalillashtirish sifatida yaxshi va yomon baholar hisoblanadi. Tashqi dalillashtirishni shakllantirish kam mablag'larni talab qiladi, lekin ijobiy o'zgarishlar odatda qisqa vaqtda, va'da qilinganni olishgacha davom etadi. Ichki obektning o'zida, jarayonda, hayotiy zarurlarni tushunishi va to'g'ri harakatlarni foydali amalga oshirishi hamda turg'un davom etuvchi xarakteriga ega.

Mehnat faoliyatini bilish uchun xizmat qiladigan dalillashtirish mehnatni mazmuniga qiziqishi, yani unda mehnat jarayoni o'zini qanday jalb qilishidir. Rivojlangan mehnat faoliyatini bilish uchun xizmat qiladigan dalillashtirishda mutaxassis ishlab chiqarishdagi muammolar yechimini faol va qiziqib qidiradi, asosan o'z diqqatini uzoq vaqt zo'riqmay ishga qaratadi.

Havfsizlik aspektida bilish uchun xizmat qiladigan dalillashtirish inson ishlab chiqarish havfsizligi muammolarining tub mohiyatini iloji boricha bilishga qiziqishi orqali namoyon bo'ladi. Inson uskunalarni, texnologiyalarni, mehnatni tashkil etishda mustahkamligini va sifatini ta'minlash savollarning asl ma'nosini sinchkovlik bilan idrok qilishi va laxza xavfsizligini baholashda tanqidona "savollarga boy" yo'l tutadi. Nizolardan qochishni dalillashtirish nizolarsiz hatti-harakatlarga intilishda aniqlanadi va ichki shaxsiy darajada (vijdoni bilan yakdillikni saqlashda, o'zining shaxsiy ahloqiy qadriyatlari tizimida), ijtimoiy darajada (jazodan, sanksiyalardan qochish) va shaxslararo darajada (birga ishlovchilar, boshliqlar bilan tinch xizmat qilishga intilishda) namoyon bo'ladi. Ko'rilayotgan muammoga nisbatan yuqori darajada da'vo qilish- havfsizlikni ta'minlash borasida kamchiliklarsiz xolatga erishishni

xoxlashdir.

Obro'-e'tibor asosli dalilni muhim tashkil etuvchisi bo'lib, bajarayotgan ishining alohida hurmatga sazovorligini his etishdir. Bu xolat shaxsni yanada nufuzini oshiradi, g'arazlikni ham keltirib chiqaradi. Ushbu dalillashtirish o'zini hurmat qilishga, insonlar ko'z o'ngida obro'li kasbga ega bo'lishi orqali ijtimoiy mavqe'ni mustahkamlashga intilish shaklida ifodalanadi. Uni rivojlantirish uchun shunday jamoat fikri va sog'lom asabiy muhitni shakllantirish kerakki, unda hayot faoliyati havfsizligi borasida yuqori madaniyat xizmatchisi bo'lish nufuzli bo'lsin.

Yuqoridagi dalillashtirish turlarini ko'rib chiqqanimizdan so'ng, uni shakllantirishning quyidagi darajalarini o'rnatish mumkin:

Boshlang'ich, meyoran majburiy daraja ota-ona va o'qituvchilarning ko'rsatmalari, qoidalar, qonunlar, huquqiy meyorlarning talablari orqali aniqlanadi. Hozirgi vaqtda ushbu daraja hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini shakllantirish jarayonida ustun turadi va oilaviy tarbiya, hayot faoliyati havfsizligi borasida o'qitish orqali amalga oshadi.

Ikkinchi, ixtiyoriy darajada, tashqi ijtimoiy dalillar (masalan, chekishga, spirtli ichimliklar ichishga munosabati), o'zini yaxshi ko'rishi, shaxsiy kamolotga yetishining xususiy dalillari (masalan, talabalik jamoasida sport bilan shug'ullanish) ishga tushadi. Bunday sharoitlarda dalillashtirishni saqlash va rivojlantirish uchun "muvaffaqiyat qozonmaslik-tirishqoqlikni yetishmasligi" sxemasi eng yaxshi hisoblanadi. Bundan asosiy dalillar ijtimoiy reklamani tayyorlash, ommaviy axborot vositalari, sinfda va sinfdan tashqari ishlarni bajarish jarayonlarida hamda kattalarning turli jamoat harakatlarida ishtirok etishlarida (ekologik, sog'lom turmush tarzini tashviqot qilish va b) foydalanish mumkin. Bundan tashqari, bu darajada asosiy dalillarning muhim usullaridan biri -moddiy rag'batlantirishdir.

Uchinchi daraja shaxsni hayot faoliyati havfsizligi sohasida o'zining ijodiy imkoniyatlarini samarali rivojlantirish va foydalanish zaruratini aks ettiradi. Uning asosi sifatida inson hayoti uchun muhim sohada o'zini namoyon etishning

yuqori talablari olg'a surilib, bosh birlamchilik huquqi va ichki talabchanligi sifatida qabul qilinadi, ular asosiy dalillar darajasida muvaffaqiyat qozonishda sezilarli rol o'ynaydi. Bu xolat shaxs o'zini barcha mahorati va xususiyatlarini namoyon etishi mumkin bo'lgan joyda o'z vazifasini havfsizlik darajasida yuqori sifat bilan bajarishida aks etadi. ushbu darajada hayot faoliyati havfsizligi borasida o'zini tarbiyalash va ilm olish hamda ahloqiy rag'batlantirish alohida rol o'ynaydi.

Tarbiya va ilm olish, ijtimoiy reklamani amalga oshirish, ommaviy kommunikatsiya vositalari orqali ta'sirni rejalashtirish jarayonida hayot faoliyati havfsizligining dalillashtirishini shakllantirishning asosiy prinsiplari quyidagichadir:

- hayot faoliyati havfsizligi bo'yicha talablarning (huquqiy, ijtimoiy, texnikaviy va b) va imkoniyatlarining muvozanatini ta'minlash. Izlanishlar ko'rsatishicha, agar shu ikki faoliyat parametrlari shaxs tomonidan idrok etishda bir-biriga mos kelsa, faoliyatda ichki dalillashtirishni vujudga kelishi uchun zaruriy sharoitlar yaratiladi;

- xavfsiz turdagi shaxs sifatlarini, hayot faoliyati havfsizligini ta'minlash bo'yicha amaliy ko'nikmalarni, mutaxassislarning kasbiy sifatleri hozirgi paytda hayotiy muhim ma'no bo'luvchi faktorlar shaklida taqdim etish. Ularning mavjudligi yoki yo'qligi orqali nafaqat mansabi, moddiy ta'minoti, ijtimoiy zarurligining darajasini o'sishi, balki eng avvalo insonning va unga yaqin odamlarning sog'lig'i va hayoti bog'liq bo'ladi;

- hayot faoliyati havfsizligini ta'minlash borasidagi sinchkovlik bilan qiziqishi ijtimoiy va shaxsiy rag'batlanish, yangiliklarga qiziquvchanlik, hissiyotli, hayot faoliyati havfsizligi borasidagi zaruriy axborotlarni shaxsan izlashni tashkil etish va muammoli uzatish hisobiga rivojlanadi;

- HFXMni shakllantirish chog'ida har bir inson, alohida ijtimoiy guruh, sinflarning qiziqishlari, qobiliyatlari, ishtiyoqlari, qadriy yo'nalishlari maksimal qayd etiladi.

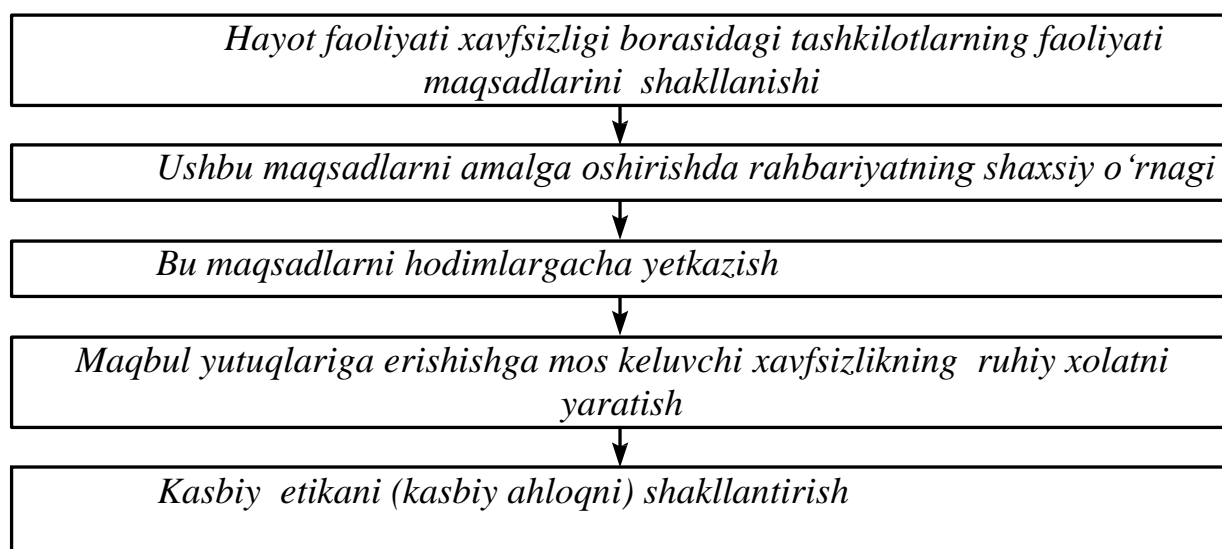
4.5. Hayot faoliyati xavfsizligining madaniyatini shakllantirishning korporativ bosqichi

Ma'lumki, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, kasbiy jamyatlarning samarali faoliyat ko'rsatishiga ta'sir qilishda ishlab chiqarish texnologiyalari va boshqaruv tizimi bilan birga korporativ madaniyat ham muhim faktor hisoblanadi. Bundan tashqari, statistika shuni ko'rsatadiki, ulkan tazyiqlar va xavflar manbai bo'lib asosan ishlab chiqarish muhiti hisoblanadi. AQShning mehnatni muxofaza qilish bo'yicha Milliy kengashning ma'lumotlariga qaraganda, sanoat korxonalaridagi katta miqdordagi odatdan tashqari va avariya xolatlar (taxminan 96%) ishchilarning ishlab chiqarishdagi ehtiyotsizliklari natijasida, faqatgina 4% uskunalarning texnik nosozligi tufayli yuz beradi. Shu sababli turgan gapki, xavfsizlikning korporativ madaniyati umumiy korporativ madaniyatning asosiy elementlaridan biri bo'lishi kerak.

Korporativ madaniyatning asosiy tarkibi quyidagilardir: rahbariyat tomonidan shakllanadigan va muassasa xodimlari orasida tashkilotning rivojlanishini ma'lum bosqichida ustun turuvchi, hamda ularni amalga oshirish usullarining yig'indisi bo'lgan qadriyatlar iyerarxiyasidir.

Xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan korporativ madaniyat prinsiplari ilk bor Chernobil AESdagi avariya so'ng qo'llanildi.

Taxmin qilinadigan qadriyatlar iyerarxiyasini tuzilishi (29-rasm.):

29-rasm. Hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi korporativ qadriyatlarining tuzilishini tartibi

Atom energiyasida xavfsizlikni ta'minlash tajribasi shuni ko'rsatadiki, xavfsizlikning yuqori madaniyatli jamoasi bo'lib hisoblanishi uchun korxonada xavfsizligini ta'minlash barcha xodimlarning bosh maqsadi va har birining ichki

talabi bo'lishi bilan birga unga ta'sir qiluvchi har qanday vazifani bajarganda o'zini, diqqatini va javobgarligini nazorat qilishi bilan tavsiflanadi.

Qadriyatlar yig'indisini amalga oshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi (5-jadval):

5-jadval

<i>Korporativ qadriyatlar yig'indisini amalga oshirish usullari</i>
<i>Xizmatchilarni tanlash va o'qitish</i>
<i>Harakatlarni va raxbarlarning hamda xizmatchilarning javobgarligini aniq tartibga solish (kasbiy ko'rsatmalarni ishlab chiqish)</i>
<i>Mehnatni muxofaza qilishni tashkillashtirish</i>
<i>Mehnat intizomiga rioya qilishni nazorati</i>
<i>Xizmatchilar faoliyatini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish</i>
<i>Faoliyatni litsenziyalash va deklaratsiya qilish va b.</i>

- ishlab chiqarishni barcha bosqichlarida – texnik-iqtisodiy asoslashdan to uni ishga tushirgunga qadar ishtirok etuvchi korxonalar, muassasalar va alohida olingan insonlarning faoliyati xavfsizlik madaniyati bilan yo'g'rilgan bo'lishi kerak;

- xavfsizlik madaniyati bevosita insonga yo'naltirilgandir. Bu uni boshqa ilmiy, muhandislik, texnikaviy, biotibbiyot, mantiqiy muammolar kabi xavfsizlik printsiplaridan ajratib turadi.

Korporativ HFXM shakllantirishning mavjud tajribalardan shu narsa ma'lumki, tashkilotning samarali faoliyat ko'rsatishini zaruriy sharti yuksak qadriyatlaridan biri bo'lgan hayot faoliyati xavfsizligini o'rnatish kerak bo'ladi. U o'z aksini ustavda, meyoriy va boshqa hujjatlarda, hamda shior, chaqiriq va belgilarda topadi. Deklarativ tavsifga yo'l qo'ymaslik uchun, rahbariyatning xavfsizlik haqida qayg'urishini doimo foydalanish darajasida ko'rinish kerak.

Bunda ochiq-oydinlik atmosferasi shakllanib, xodimlar orqali havfsizlikka

taalluqli axborotlarni erkin uzatish ta'minlashi, yo'l qo'ygan shaxsiy hatolarini, shu jumladan jiddiy oqibatga olib kelmaganlarini ham tan olishni rag'batlantirilish zarur. Bu xavfsizlik masalalarida o'z-o'zini tanqid va nazorat qilishni ko'zda tutadi, beparvolikni inkor etadi va shaxsiy javobgarlik, umumiy o'zini boshqarish xissini rivojlantiradi.

Xodimlarning hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati asosida maxsuslashgan mehnat turlariga mo'ljallangan prinsiplar tizimi, (umumiy va maxsus) meyor va qoidalar, xizmatchining ahloqiy odobi bilan dirga kasbiy etika (odob-ahloq) ham yotishi kerak.

Shuni qayd etish kerakki, kasbiy ahloq ijtimoiy nodir hodisa sifatida odatda, odamlarning hayotiga, sog'lig'iga va insonlarning havfsizligiga, hamda o'zining kreativ, har tomonlama tavsifiga ko'ra shu faoliyat faqat meyoriy, huquqiy, tashkiliy, texnologik va boshqa "regulyatorlar" bilangina chegaralanib qolmaydi.

Kasbiy ahloqni rivojlantirish zarurligiga ishlab chiqarishdagi tavakkalni boshqarish borasidagi ko'plab asarlar guvohlik beradi, ularda aytilishicha, "haqiqatda, harakatlarga qat'iy javobgarlik bilan uyg'unlikda ahloqiy asoslarni boshqarishga qaytish kerak". Xavfsizlikni kasbiy ahloqi birinchi navbatda kasbiy faoliyat, mehnat jamoasi havfligi, hamda atrof-muhitdagi havfsizlikning yo'nalganligini yaqqol aks ettiruvchi meyorlar(qoidalar)ni o'z ichiga olishi mumkin.

Xavfsizlikning kasbiy ahloqi meyorlari har bir xodimgacha ta'sir etishni asosiy g'oyasi bo'lgan burch kodeksi ishlab chiqiladi va xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha har bir xodim anglashi zarurligigacha yetkaziladi. Ahloq boshqa hayot faoliyati xavfsizligidagi meyoriy-huquqiy aktlari bo'lgan "tarbiya regulatorlar"idan farqlanishi shundan iboratki, har bir xodim ahloqiy talablarni bajarishi barchalar tomonidan va doimo nazorat qilinadi, baholanadi. Shuning uchun HFXM shakllantirishda havfsizlikning kasbiy ahloqini tuzib chiqish o'ta samarali vosita hisoblanadi.

Hayot faoliyatining xavfsizligi korporativ madaniyati meyorlarini samarali

o'zlashtirishda kasbiy ta'lim tizimini o'qitish ma'lum ahamiyatga ega.

Boshlang'ich va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida hayot faoliyati xavfsizligi masalalari davlat standartlari va o'quv dasturlar asosida HFH asoslari va "Hayot faoliyati xavfsizligi" fani orqali o'rgatiladi. Hayot faoliyati xavfsizligi sohasida bilimlarni olgan o'quvchi, talaba quyidagi ko'nikmalarni olishi kerak:

- bilishi kerak:

– iqtisodiyot obektlarini turg'unligi prinsiplarini ta'minlash, voqealar rivojlanishini bashoratlari, tabiiy va texnogen favqulotda vaziyatlarning oqibatlarini baholashni;

–harbiy xizmatni o'tash tartibini aniqlovchi O'zbekiston Respublikasining milliy xavfsizligi Konsepsiyasini va Harbiy doktrinasini asosiy talablari, respublika qonunlari va boshqa meyoriy huquqiy aktlarining talablarini;

– sog'lik va sog'lom turmush tarzi, zararli odatlarning inson salomatligiga ta'siri, nohush odatlarni oldini olishning ahamiyati haqida asosiy tushunchalarni;

- bajarishi:

– aholi va hududlarni favqulotda vaziyatlardan muxofazalash chora-tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirishni;

– harbiy xizmat talablariga javob beruvchi zaruriy bilimiy, jismoniy, asabiy, kasbiy sifatlarini o'zida rivojlantirishni;

–o'zining kunlik ish tartibida aqliy va jismoniy yuklamalarni ratsional mujassamlantirib, rejalashtirishni, o'z sog'lig'ini zaruriy darajada (ishlash qobiliyatini, jabrlanganlarga birinchi tibbiy yordam bera olishi) ushlab tura olishni.

Oliy professional ta'lim muassasalarida talabalarni umumkasbiy hisoblangan "Hayot faoliyati xavfsizligi" fanini o'qitish bilim standarti belgilagan hajmda amalga oshiriladi.

Bu fanda insonni yashash muhitida (ishlab chiqarish, maishiy, shahardagi, tabiiy) o'zaro xavfsiz munosabatlari va favqulotda vaziyatlardagi negativ faktorlardan muhofazalanish tematikasi birlashgan. Fanni o'zlashtirish orqali

mutaxassislarda samarali kasbiy faoliyat bilan insonlarni muxofazalanganligi va havfsizligi talablarining uzluksiz birdamligini shakllantirishga erishiladi. Bu talablarni amalga oshirish insonlarni sog'lig'ini va ishga layoqatligini saqlashga kafolat beradi, havfli va favqulotda vaziyatlarda faoliyat ko'rsatishga tayyorlaydi.

Fan mutaxassislar tayyorlashda amaliy muhandislik yo'nalishlariga qarab yo'l tutishi bilan birga, talabalarda ijtimoiy iqtisodiy, tabiiy ilmiy, umumkasbiy fanlarni o'tishidan olgan bilimlari insonparvarlik hissini oshirishga qaratilgan.

Korxonalarda, ishlab chiqarishda, muassasalarda mehnatni muxofaza qilish bo'yicha o'tkaziladigan hatti-harakatlar korporativ xavfsizlik madaniyatni shakllantirishda alohida ahamiyatga egadir. Bu mehnat jarayonida ishlovchini xavfsizligi, salomatligini saqlovchi ishlash layoqatini ta'minlovchi, meyoriy ijodiy, ijtimoiy iqtisodiy, texnikaviy va tibbiy profilaktik chora-tadbirlar va vositalar tizimidan iborat. Mehnatni muxofaza qilish ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar, avariylar, portlashlar, yong'inlarni yuzaga kelishini, bo'lishi mumkin sabablarini o'rganadi va bu sabablarni bartaraf etish, xavfsiz, insonlarga ma'qul bo'lgan ish sharoitlarini yaratish maqsadida chora-tadbirlarni va talablarni ishlab chiqadi. Mehnatni muxofaza qilish masalalari bilan birga atrof-muhit muxofazasi masalalarini yechimi uzluksiz bog'liqdir. Mehnatni muxofaza qilishning chora-tadbirlari quyidagilardir:

- nazoratni amalga oshirish, bunda foydalanishda bo'lgan uskunalari, mashinalar, texnologik jarayonlarga taalluqli mehnatni muxofaza qilish talablarning tartibni tekshirish va taftish qilish tizimi tushuniladi;

- mehnat sharoitini tashkillashtirish, bunda faoliyat jarayonida ishchining ishlash qobiliyatiga, salomatligiga ta'sir etuvchi ishlab chiqarish faktorlarning jamlanmasi tushuniladi. Ularga sanitar-gigiyenik vaziyat, psixofiziologik, ahloqiy, ijtimoiy psixologik elementlar kiradi;

- ishlovchilarni jarohatlarga yoki boshqa to'satdan sog'lig'ini yomonlashuviga yoki qasallanishiga, ish faoliyatini pasayishiga olib keluvchi xavfli va zararli ishlab chiqarish faktorlardan muxofazalash;

- jarohatlanishning sabablarini tashxizi va ular oldini olish choralarini ko'rish va b.

Korxonada va tashkilotlarda mehnatni muxofaza qilish masalalariga xavfsizlik sohasida korporativ qadriyatlarni ta'sir etishiga va shakllantirishga, hayot faoliyatini havfsizligini dalillashtirishi (shu jumladan moddiy va ma'naviy rag'batlantirish hisobi)ga e'tibor beriladi. Bundan tashqari, mehnatni muxofaza qilishga nisbatan rahbariyat tomonidan jiddiy javobgarlikni his etgan xolda munosabatda bo'lish, jamiyat ahloqiy, asabiy muhitni yaxshilashga, muhofazalovchi choralarini qo'llashga ishonchni rivojlantiradi, avariya yoki texnogen falokatlar yuzaga kelganida harakat qilishi uchun psixologik tayyorgarlikni oshishiga yordam beradi. Mehnat intizomi, hech shubha yo'qki, asosida o'z ixtiyori bilan va ongli ravishda ishlovchilar tomonidan ma'lum qoidalarini bajarish, shu jumladan, xavfsizlik choralariga rioya qilish ham korporativ darajada HFXMning tarkibi hisoblanadi.

Uning asosida ishlovchilarning birgalikdagi mehnati jarayonida moddiy sharoitlar orqali rivojlanadigan ishlab chiqarish va ishlovchilarning o'z hohishi va ongli ravishda mehnatga taalluqli qoida va tartibni jamiyat, o'rnatilgan meyoriy huquqiy aktlarni bajarish tushuniladi.

Mehnat intizomi ish beruvchi tomonidan ishchilarga yanada samarali faoliyati uchun zaruriy ish sharoitini, ya'ni eng avvalo ish funksiyalarini xavfsiz bajarilishi ta'minlanadi. Mehnat intizomini ta'minlovchi usullar orasida mukofotlash va majburlash usullari farqlanadi. Birinchisi eng avvalo ishlovchi va ish beruvchining mehnat natijasidan iqtisodiy qiziqishi bilan birga, bu natijalarga erishish jarayonining havfsizligi turadi. Bunda mehnat intizomini kuchaytirish faoliyati ish beruvchi tomonidan foyda ko'rishini, ishlovchini esa o'z mehnatiga mukofot olishini zaruriy sharti xavfsizlik ekanligini his etishi asos bo'lishi kerak.

Majburlash usuli mehnat intizomini buzuvchilarga moddiy va ma'naviy choralar qo'llashdan iborat.

Mehnat intizomi ichki mehnat tartibi, ustav va intizom qoidalarini ishlab

chiqish va maqomiga yetkazish orqali erishiladi, unda xodimlar va ma'muriyatning asosiy majburiyatlari mustahkamlanadi, ish vaqtdan foydalanish tartibi o'rnatiladi, shu jumladan kasbiy faoliyat vaqtida xavfsizlik masalalarini ta'minlash amalga oshadi. Bundan tashqari, mehnat intizomining darajasini oshirishga xodimlarning moddiy va ma'naviy imkoniyatlarini dalillashyirish orqali ham amalga oshishiga erishish katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarishda erishilgan xavfsizlik darajasini baholash, ular asosida nazorat tashkilotlariga axborotni yetkazish va choralar tizimini qabul qilish ham hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini korporativ darajada oshishiga imkon beradi. Sanoat xavfsizligi deklaratsiyasi chegarasida faoliyat ko'rsatadigan havfli ishlab chiqarish obektlariga nisbatan bunday masalalar ulardagi xavfli (alangalanuvchi, oksidlanuvchi, yonuvchi, portlovchi, zaharlovchi, atrof-muhitga havf tug'dirishi mumkin bo'lgan yuqori zaharlanuvchi) moddalarga nisbatan hal qilinadi.

Deklaratsiya qilishning asosiy masalalaridan biri tadbirkorlarning zimmasiga o'zi foydalanayotgan obektlarda avariya yuzuga kelishi va rivojlanishining oldini olish bo'yicha choralarini qayd qilish bilan birga xavflarini baholash borasidagi ishlar majmuasini amalga oshirishdan iborat. Sanoat xavfsizligi deklaratsiyasi nazorat tashkilotlariga obektlardan foydalanish litsenziyasini olish uchun topshirish majburiy element bo'lib, O'zbekiston Respublikasining ijrochi organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlariga bajarilgan ishlar haqida ma'lumotlar beriladi, Shu orqali havfli ishlab chiqarish obektlardan foydalanuvchi tashkilot rahbariyatining ijrochi organlari va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlariga bajargan ishlar haqida ma'lumotlarni berish javobgarligi kuchaytiriladi.

Sanoat xavfsizligi deklaratsiyasini (yoki havfli obekt havfsizligi pasportini) ishlab chiqarish avariya tavakkalligini va ular bilan bog'liq tazyiqlarni har taraflama baholashni, avariyalarni oldini olish chora-tadbirlarning yetarililigini tashxizi, sanoat xavfsizligi talablariga rioya qilib, tashkilotlarni havfli obektlardan foydalanishga tayyorgarlikni ta'minlash, havfli obektlarda yuz bergan avariyalarni lokallashtirish va bartaraf etish, ularning

oqibatlari, yo'qotishlar ko'lamini kamaytirish ko'zda tutiladi. Ushbu rejalashtirilayotgan choralar ro'yxati asosida tashkiliy va muxandislik texnikaviy choralardan tashqari, xodimlarning ishlab chiqarishda avariyalarga yo'l qo'ymaslikka tayyorligi va ular oqibatlarini bartaraf etishda mohirona harakat qilish yotadi. Havfli obektlar faoliyatini litsenziyalash aholining havfsizligini ta'minlash va atrof-muhitni potensial havfli obektlardagi avariyalardan muxofazalashning ijtimoiy iqtisodiy mexanizmini tarkibiy qismi hisoblanadi. Litsenziya manbalarga asosan, litsenziya beruvchi tashkilot tomonidan konkret faoliyat turini amalga oshiruvchi yuridik yoki hususiy tadbirkorga (litsenziatga) litsenzion talablar va shartlar asosida majburiy rioya qilishi uchun beriladigan maxsus ruxsatnomadir. Litsenziya talab qiluvchi faoliyat turlari orasida obektlardan foydalanish tartibini buzulishi favqulotda holatlarga olib keluvchilardan asosiylari quyidagilardir:

- kimiyaviy qurollarni saqlash, yetkazib berish, yo'q qilish bo'yicha ishlarni va xizmatlarni bajarish;

- portlash xavfi bo'lgan ishlab chiqarish obektlardan foydalanish;

- yong'in xavfi bo'lgan ishlab chiqarish obektlardan foydalanish;

- kimyoviy xavfi bo'lgan ishlab chiqarish obektlardan foydalanish;

- magistral truboprovod transportidan foydalanish;

- neft va gaz qazib chiqarish korxonalaridan foydalanish;

- neft va gazni qayta ishlash, ularning qayta ishlangan mahsulotlarini yana qaytadan ishlab chiqarish;

- neft va gazni, ularning qayta ishlangan mahsulotlarini magistral truboprovod orqali transportirovka qilish;

- neft va gazni, ularning qayta ishlangan mahsulotlarini saqlash;

- ishlab chiqarishga mo'ljallangan portlovchi materiallarni ishlab chiqarish va saqlash;

- elektr (gaz, issiqlik) tarmoqlaridan foydalanish faoliyati;

- infeksiyalarni qo'zg'atuvchilardan foydalanish bilan bog'liq faoliyat;

- yo'lovchilarni va yuklarni avtomobil, daryo, temir yo'l, havo yo'llari

orqali tashish;

- havfli chiqindilar bo'yicha faoliyat va boshqalar.

Litsenziyani olish uchun obektda o'rnatilgan talabga mos keluvchi chora-tadbirlarni avvaldan o'tkazish, shu jumladan xodimlarni hayot faoliyati xavfsizligi borasida tayyorlangiligi, xos keluvchi madaniyatni rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Bundan tashqari, FVlarni oldini olish va bartaraf etish bo'yicha harakatlarni rejalashtirish, obektlarning faoliyatini mustahkamligini oshirish, hujjatlarning sug'urta fondi bo'yicha faoliyati, yong'inni o'chirish hizmati va boshqa hayot faoliyati xavfsizligi tadbirlarini xolati HFHM rivojlantirish darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Ularni tayyorlash va amalga oshirish, mehnat kollektivida asosiy xolatlarni muhokamasi, mehnat va kollektiv shartnomalarining alohida aspektlarni aks etishini oshkoraligi ta'sirning zaruriy sharti hisoblanadi [3].

4.6. Hayot faoliyatining xavfsizligi madaniyatini jamiyat -davlat darajasida shakllantirishning uslubiy asoslari

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini jamiyat-davlat darajasida shakllantirishning uslubiy tavsiyalarini ishlab chiqish uchun avvalo ijtimoiy qadriyatlar va birlamchilik huquqining tizimini, ya'ni respublika jamiyatining ko'pchilik a'zolarini fikricha, ijtimoiy zarur ahamiyatga moillik nuqtai nazaridan shaxsiy va jamiyat farovonligi, turg'un yashash xolati, ijtimoiy, mamlakatning ichki va tashqi siyosatining munosabatlarini ko'pmuddatli rivojlanish va takomillashishini aniqlash kerak. Bu ijtimoiy qadriyatlar va birlamchilik huquqi yo'naltirgichi, davlat rivojining maqsadi bo'lib xizmat qilishi, eng asosiysi, butun jamiyatning tirishqoqligini birlashtirishi, ijtimoiy va davlat institutlarning bu maqsadga erishishi uchun "umummilliy g'oyalar" kategoriyasini ko'rib chiqish zarur. Ushbu "umummilliy g'oyalar" ommaviy harakatlar, partiyalar, fondlarning umumiy maqsad va masalalarini jamlanmasidir.

Tashxizlar shuni ko'rsatadiki, mamlakatimizda umummilliy g'oyalarga ehtiyoj jamiyat va davlat krizis xolatiga tushganida keskin oshadi.

Shubxasiz, ushbu ijtimoiy qadriyatlar va birlamchilik huquqini amalda foydalanishni hozirgi “sivilizatsiyalangan, umuminsoniy krizis” vaqtdagi zaruriy sharti - xavfsizlikni ta’minlashdir. Shuning uchun, ko‘rilayotgan kategoriyalarda hayot faoliyati xavfsizligi tushunchasi bilan nisbatini aniqlash va hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini jamiyat -davlat darajasida shakllantirishning yo‘nalishlarini aniqlash talab qilinadi.

Umummilliy g‘oya sifatida qadriyatlar va birlamchilik huquqini o‘rnatish uchun quyidagi muhim savollar bo‘yicha jamiyat fikrini baholash kerak:

- sotsium a‘zolarini bezovta qilayotgan har kungi muammolar;
- ijtimoiy muammolarning asosiy sabablari;
- XXI asrdagi O‘zbekistonning maqsadlari.

Shimoliy-Osetiya- Alaniya Respublikasi misolida olingan ma’lumotlar ommaviy fikrlash orqali jamiyat - davlat muammolari yaqqol aks ettiradi. Bunda “har kunga hayotda eng bezovta qilingan muammolar nimalardan iborat” deb berilgan savolga quyidagicha javob olindi: 2/3 so‘roq qilinganlar “o‘zi va farzandlarining kelajagi” deb javob bergan bo‘lsalar, faqat 4% bezovtalanishga hech qanday sabab yo‘qligini ta’kidladilar. Har kungi hayotning “sifati”ni umumiy so‘ralganlar yuqoridagilardan tashqari, shunday tasniflarda belgiladilar, ular “qashshoqlik, kambag‘allik, yashashning qimmatligi” (33%); atrof-muhitning ifloslanishi, yomon ekologiya (32%); kasal bo‘lish xavfi (29%); kelgusi hayotda hech qanday imkoniyatlar yo‘qligini 24% tashkil etdi. Har beshinchi respondent yashashga tazyiq qiladigan jinoyatlarni, sog‘lig‘ini yomonlashuvini, ishsiz qolish havfi hijolat qilayotganidan shikoyatlandi. Taxminan shuncha so‘ralganlar hozirgi paytda eng yuksak maqsadlarning va hayot mazmunining yo‘qligi, har o‘ninchi yomon yashash sharoitdaligini ko‘rsatdi.

Umummilliy g‘oyani shakllantirish uchun quyidagi shart-sharoitlarni, ruxsatnoma va chegaralanishlarni e‘tiborga olish zarur:

1. XXI asrning birinchi yarmidan boshlab butun insoniyatni biologik tur sifatida evolyusion inqirozga uchrashi kuzatilishi mumkin.

Uning sababi – sanoati rivojlangan davlatlarni moddiy zahiralardan foydalanish, rivojlanayotgan davlatlarni esa – aholini o‘shish darajasini kamaytirishni xoxlamasligi hisoblanadi. Davlatlarning zahiralarga nafaqat tabiiy, balki personallarning chetga “oqishi” ham kiradi. Sanoati rivojlangan davlatlarning aholisini zamonaviy yashash tarzi tabiiy resurslar sarfini va zararli tashlamalarining mumkin bo‘lmagan darajaga olib kelishi, atrof-muhitni ifloslanishi foydalanishni bosh mezonidaligi, buyumlarni shu zahotiy oq eskirishi, yarimfabrikatlarni, tez ta’sir etuvchi dori-darmonlarni ommaviy tayyorlanishi, foydalanish mahsulotlarini tez o‘zgarishini va b. tavsiflaydi. Uning natijasi bo‘lib, yaqin orada Yer yuzining tabiiy resurslari sarfini tiklab bo‘lmasligi va biosferaga antropogen yuklamani o‘ta oshishi hisoblanadi.

2. Rio de Janeyrodagi kongressda e’lon qilingan “turg‘un rivojlanish Konsepsiyasi”ni “jarlikka qulamaslikka harakat qilishdagi ehtiyotkor qadamlar” sifatida qarash mumkin. Bu konsepsiyaning asosiy kamchiliklari iqtisodiy muammolarni yechish ekologik, ijtimoiy muammolardan afzalligi, inqirozni yuz berishini tizimiy sabablaridan biri bo‘lgan insoniyatning o‘shish soni va resurslardan foydalanishni qayd qilmasligidir.

3. Jamiyat ning evolyusiyasi hisoblangan biosferadagi o‘z-o‘zidan yangi insoniyatning rivojlanish modeliga o‘tishning sababi –tabiat va jamiyat ning birgalikdagi evolyusiyasini aql bilan boshqarishda tanqis bo‘lgan energiyalarni, resurslarni dozalarga bo‘lib foydalanishdir.

6-Jadval

Respondentlarning har kungi hayoti muammolarini ketma-ketligi

Har kungi hayotiy muammolar	So‘ralganlar ning foizi, %
o‘zi va farzandlarining kelaiigidan qo‘raish	
qashshoqlik, kambag‘allik, yashashning qmmmatligi	33
atrof-muhitning ifloslanishi, yomon ekologiya	32
kasal bo‘lish xavfi	29
hayotda kelgusida hech qanday imkoniyatlar yo‘qligi	24
yashashga tazyiq qiladigan jinoyatlarni, sog‘lig‘ini	20
ishsiz qolish havfi	17
eng yuksak maqsadlarning va hayot mazmuning yo‘qligi	15
yomon yashash sharoitdaligi	10
hech qanday xavotirga o‘rin yo‘q	4

Bu modelning ijtimoiy, iqtisodiy asosi bo‘lib quyidagilar bo‘lishi mumkin:

- zo‘ravonsizlik va teng huquqli munosabatlar, jamiy davlat hayotining tabaqasiz tuzumi;
- nafaqat bozor iqtisodiyotiga, balki maqsadli boshqariladigan va muvofiqlashgan, tabiatga nisbatan “do‘stona” iqtisodiyotning xo‘jalik va tabiiy foydalanish tizimi;
- ertangi kun talabini e‘tiborga olib, aql bilan o‘z-o‘zi talablarini chegaralash.

4. Bu modelning «o‘sish nuqtasi», «kristallanish markazi» umummilliy g‘oyani e‘tiborga olgan xolda O‘zbekistonning rivojlanishi bo‘ladi. Bular nafaqat mamlakatimizning stabilligi va gullab-yashnashini ta‘minlash, balki insoniyatni global inqirozdan saqlashni taxmin qiladi.

5. Hozirgi paytda respublikamiz oldida turadigan dolzarb masalalardan biri, milliy identifikatsiyani yo‘qotmay, o‘zini-o‘zi saqlashi, sanoati rivojlangan davlatlarning xom ashyo bazasiga aylanishiga yo‘l qo‘ymaslik hisoblanadi.

Bundan tashqari, bu muammolarning sabablari bo‘lib, yana yoshlarning yashash tarzi, aholini ijtimoiy notinchligi, va xullas, yurtimizdagi demografik jarayonga yo‘naltirilgan salbiy ta‘siri hisoblanadi. Bu jarayon yuzasida bizlar har kuni seziladigan aholini o‘tayuqori o‘limga olib keluvchi giyohvandlik, ichkilikbozlik, sil kasalligi, gepatit, OITS, jarohatlanish, abortlar, ajralish, yolg‘izlik, oilani rejalashtirish, targ‘ibot, jinoyatchilik, sud-qamoq tizimining

muammolari, tabiiy ofatlar va texnogen talofatlar, qashshoqlik turadi.

Bunga qo‘shimcha bo‘lib, davlatimizning katta cho‘l zonalarida aholini kamligi va chegaraoldi zonalardagi aholini keskin ko‘payishi, harbiy va iqtisodiy ekspansiyani real tazyiqidir. Shuning uchun hozirgi vaqtda O‘zbekistonning o‘zini muxofazalanishi muhim masala hisoblanadi.

Ushbu masala yechimini zaruriy sharti sifatida shu vaqtni o‘zida aholini hayot faoliyati havfsizligi masalalari ham yechilishi kerak. Amalda hech vaqt havfsizlikni maksimal darajasi (ya’ni, havflarni to‘liq yo‘q bo‘lishi, ulardan muxofazalanishning absolyut xolati)ga erishish mumkin emasligidan bu masalani yechimi yanada uzun, amalda chegarasiz kelajakka egaligini ko‘rsatadi. Faqatgina yo‘l qo‘yilgan hayot faoliyati havfsizligi darajasiga erishgandagina aholining yashashini yuqori sifati, mamlakatning yashnashi haqida so‘zlash mumkin.

6. Milliy g‘oyani shakllantirishda o‘z tarixiga, madaniyatiga, iqtisodiy potensialiga, iste’dodiga ega o‘zbek halqini havfsizlik manbai va kafili bo‘lgan – o‘z davlatiga bo‘lgan qattiq ishonchi yuksak qadriyatdir. Faqatgina shu davlatmonand jarayon orqali yuqoridagi g‘oyalarni amalga oshirish mumkin.

Umummilliy g‘oyalarni amalga oshirishning zaruriy chora-tadbirlari va prinsiplari quyidagilardir:

- Umummilliy g‘oyalarga ideologik ko‘maklashish, uni amalga oshirishdagi ma’qul bo‘lgan siyosiy erkinlikni namoyon bo‘lishi, har bir inson va mamlakat aholisi o‘z-o‘zini saqlash, ko‘payish, kamolotga yetishish masalalariga, barcha ichki va tashqi siyosiy faoliyatiga qaram bo‘lishi, ularni hayotiy faoliyati havfsizligini ta’minlash;

- Ziyolilar mamlakat aholisini ruhiy-ahloqiy tarbiyasida yetakchi sifatida o‘z rolini yangitdan anglashi va bo‘lishi mumkin bo‘lgan inqirozlarni hal qilishi;

- Yurt aholisini har taraflama bilimdonligini va xavfsizlik madaniyatini oshirish;

- hayot faoliyati havfsizligini ta’minlash masalalari bilan ularni yechimi uchun foydalaniladigan vositalar orasidagi muvofiqlik;

- harbiy - kuch ishlatish ustunligi emas, balki siyosiy-diplomatik, meyoriy, huquqiy va iqtisodiy usullarning ustunligi, hamda halqaro tashkilotlar va jamiyat fikriga tayanish;

- Tazyiqlarni bartaraf etishdagi profilaktik choralarning ustunligi va b.

7-jadval

Umummilliy g‘oyalarni amalga oshirishning zaruriy chora-tadbirlari va prinsiplari

<i>Umummilliy g‘oyalarni amalga oshirishning zaruriy chora-tadbirlari va prinsiplari</i>
<i>Umummilliy g‘oyalarga ideologik ko‘maklashish</i>
<i>Uni amalga oshirishdagi ma‘qul bo‘lgan siyosiy erkinlikni namoyon bo‘lishi</i>
<i>Ziyolilarni ruhiy-ahloqiy tarbiyada yetakchi sifatida o‘z rolini yangitdan anglash</i>
<i>Yurt aholisini har taraflama bilimdonligini va xavfsizlik madaniyatini oshirish</i>
<i>Siyosiy-diplomatik, meyoriy, huquqiy va iqtisodiy usullarning ustunligi-</i>
<i>Tazyiqlarni bartaraf etishdagi profilaktik choralarning ustunligi</i>

Umummilliy g‘oyalarni amalga oshirishda shunga mos ideologik qo‘llab-quvvatlash (umummilliy ideologiya) jiddiy rol o‘ynaydi. Bu davlat mavjud bo‘lishining umumiy prinsiplarini ifodalashga, jamiyat a‘zolarining ko‘pchiligi ma‘qullovchi siyosatini, millatga jamiyat harakatini tassavvur qilishga, davlatning ma‘nosi haqida ma‘lumot olishga, davlatning imkoniyatlarini kengaytirishga va kuchaytirishga, shu bilan birga ommaviy- siyosiy, davlat miqyosida o‘zgarishlarning samarasini oshishiga, dunyoga, jamiyatga, insoniyatga qarash tizimini shakllantirishga, u yoki bu qadriy yo‘nalishni aniqlash va tartibga solishga imkon beradi.

Birinchisi - umuminsoniy qadriyatlar. Ularning mazmuni ilmiy dunyoni anglovchi bilimlardan va davlatimizda yashovchi xalqlarning qarama-qarshi, lekin yaxlit, o‘zaro munosabatdagi dunyoqarashlari, insoniy sivilizatsiya gumanitar, ekologik va yadro falokatlarining tazyiqi ostida yashab qolish zarurati ta‘minlanadi.

Ulardan eng muhimlari quyidagilar: inson hayoti, huquqi, ozodligini

yuqori qadriyatlari, davlatlararo qarama-qarshiliklarni hal qiluvchi vosita sifatida yadro quroli va urushlardan voz kechish, halqaro, shu jumladan siyosiy-huquqiy munosabatlari, ishonch choralari, aloqalari, halqaro, gumanitar huquqlarining meyorlarini amaliyotga keng tatbiq qilish, insonlarga nafrat hissini uyg'otish shakllarini, millatchilikni, diniy va g'oyaviy mutaassiblikni keskin qoralash, biosferani muxofazalash va sog'lomlashtirish bo'yicha birgalikda faol harakat qilish, atrof-muhit xavfsizligini ta'minlash, insonlar jamiyatidagi yashash asosi sifatida zo'ravonlik qilmaslikni tan olish.

Ikkinchisi – davlat qadriyatlari. Ulardan asosiylari quyidagilar bo'lishi kerak: xalqimizning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, geosiyosiy, ruhiy qiziqishlarini muxofazalash, ekologiya soxasidagi, kelgusi avlod uchun moddiy manbalar, davlat yaxlitligi va suverenitetini saqlash, Konstitusiyaga sodiqlik, hayotiy faoliyati havfsizligi borasidagi meyoriy - huquqiy xolatlarga rioya qilishni ta'minlash;

Uchinchisi - o'z yurtining fuqarosi sifatidagi qadriyatlar. Bu guruhni bosh tashkil etuvchilari quyidagilar: vatanparvarlik, O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasiga sodiqlik, o'z yurtiga, shu jumladan hayot faoliyati havfsizligi soxasida xizmat qilish, davlat qonunlariga, meyoriy va ijtimoiy - ahloqiy huquqlarga hurmat, milliy va o'z davlatiga, uni noyob qahramonona tarixiga, geografik joylashishiga, moddiy boyliklariga g'urur va b., milliy hissiyotlarga, tiliga va madaniyatiga hurmat, diniy konfessional chidamlilik, yuqori tarbiya madaniyati, etikaviy muloqot, borliqqa nisbatan estetik munosabat, atrof-muhitni muxofazalash uchun tashvishlanish.

To'rtinchisi- kasbiy qadriyatlar. Bu birinchi navbatda O'zbekiston fuqarolari o'zini konstitutsion majburiyati – Vatan havfsizligini ta'minlash ma'nosini va ahamiyatini aniqlovchilardir. Bu yuqori kasbiy mahorat, madaniyat, xizmatiga kompetentligi, kasbiy faoliyatini yuqori xavfsiz darajada bajarish, qattiq intizom va tashkilotchilik, kasbiy g'ururi va qadr-qimmatini his etish, tarixga va o'zbek xalqining eng yaxshi an'alariga hurmat va x.k.

Bu umummilliy g'oyani amalga oshirishda, jamiyat-davlat darajasidagi

hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini shakllantirishda kelgusida ommaviy harakatlardagi yo'lboshchilarning siyosiy erkinligi ta'minlash va hususan hayotiy faoliyati havfsizligi borasidagi davlat siyosati hal qiluvchi rollardan biri bo'lib o'ynagan va o'ynaydi.

Hayotiy faoliyati havfsizligini ta'minlashning davlat siyosatini asosiy prinsiplari quyidagilar:

- «Inson hayotini yuqori ustuvorligi». Hayot faoliyati havfsizligi borasida davlat siyosatining strategik maqsadi – favqulotda vaziyatlarda insonlar talofotini minimallashtirish. Ushbu prinsipga asosan har qanday favqulotda vaziyatlarda inson talofotini minumumga olib kelishga intilish kerak.

Bu o'z navbatida u yoki bu individium tomonidan bajarilayotgan faoliyatida haddan tashqari ko'p tavakkalga duchor bo'lsa, hatto bunday faoliyat jamiyatga katta foyda keltirsa ham, o'zini oqlay olmaydi;

- «Inson salomatligini ustuvorligi». Bu prinsipga asosan, har qanday favqulotda vaziyatlarda insonlarning sog'lig'iga zarar ushbu konkret xolatda minimumga olib kelish kerak;

- «Ekologik imperativ». Hayot faoliyati havfsizligi borasida atrof-muhitga zarar keltirish ta'sirini minimallashtirishga qaratilgan Davlat siyosatini qurish kerak. Bu prinsipga asosan, har qanday favqulotda vaziyatlarda, berilgan konkret xolatda atrof-muhitga zarar keltirish ta'sirini minimallashtirishga olib kelishi kerak;

- «Tavakkalni ongli ravishda tanlovi». Hayot faoliyati havfsizligi borasidagi Davlat siyosati yuqori havfli joylarda yashashida va faoliyat ko'rsatishida alohida insonlarni va tashkilotlarni huquqini, agar boshqa odamlarning huquqiga salbiy ta'sir ko'rsatmasa, tan olishi va mustaqil o'z tanloviga javob berishi kerak;

- «Madaniy merosni muxofazalash». Hayot faoliyati havfsizligi borasidagi Davlat siyosati millatning madaniy merosiga minimal ziyon keltirishiga qarab qurilishi kerak. Bu prinsipga asosan, har qanday sharoitda ham madaniy boyliklarga beriladigan ziyonni minimumgacha keltirish zarurdir;

- «Ijtimoiy - iqtisodiy samaradorlik». Hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi Davlat siyosatini konkret chora-tadbirlari insonlar hayotini xavfsizligi va sifatiga qo'shgan hissasini oshirish nuqtai nazaridan baholanishi kerak. Bunda ushbu ko'rsatkichlarni hatto sezilmaydigan pasayishi va boshqalar uchun sezilarli samaraga ega bo'luvchi chora-tadbirlar e'tiborga olinishi kerak emas;

- «Milliy jipslashtirish». Hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi Davlat siyosati federal, regional va mahalliy darajalari, davlat organlari, hususiy tadbirkorlik va nodavlat jamoat tashkilotlari orasidagi qiziqishlarni birgalikda olib borish va javobgarlikni taqsimlanishiga qarab quriladi. Bu prinsipga asosan, ko'rsatilgan sohadagi siyosatni amalga oshirishda barcha davlat, hususiy va jamoat kuchlari milliy kuchlarni jipslashtirish zarurligi kelib chiqadi;

- «Qabul qilingan qarorlarni oshkoraligi». Bu prinsip hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi qabul qilinadigan siyosiy qarorlarni oshkoraligini ko'zlaydi.

Keltirilgan prinsiplar hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning siyosiy va jamoat harakatini, davlat va mahalliy ijrochi organlarining asosi bo'lishi kerak.

Shularga mos keluvchi meyoriy, huquqiy bazasini yaratish va rivojlantirish hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi davlat siyosatining birlamchilik huquqlaridan biridir. Tajriba shuni ko'rsatadiki, xavfsizlikni ta'minlash borasidagi har qanday faoliyat, agar u zaruriy qonunlar, qonuniy aktlar, texnik reglamentlar bilan mustahkamlanmagan bo'lsa, juda kam samara berishi, hatto yo'q bo'lishi mumkin. Bu xolat hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini boshlang'ich shakllanish etapida asosan xarakterlidir. Eng avvalo ular xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyatning foydaligi va zarurligini davlat hamda mahalliy ijro organlari his etishi bilan birga, madaniyatning yetarli darajada rivojlanishi, zaruriy qonunlar, qonuniy aktlar, texnik reglamentlar bo'lmasa, bunday faoliyatga haqiqatda javobgarlik va qiziqish bo'lmaydi [3].

Shu bilan birga, meyoriy- huquqiy bazani yaratish faqatgina meyoriy-

huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va qabul qilish bilangina cheklanib qolmaydi. Meyoriy- huquqiy aktlar “ishlashi” uchun katta ko‘prejaviy ishni, havfsizlik bo‘yicha faoliyatning huquqiy ta‘minot tushunchasi umumlashgan tarkibda bir turkum chora – tadbirlar sifatida tashkil etishlari va amalga oshirilishi zarur. Bu birinchi navbatda aholining turli guruh va qatlamlarida madaniy-oqartuv va tarbiyaviy ishlarni olib borish bo‘lib, aholida hayot faoliyati havfsizligi borasida yuqori huquqiy bilim darajasini tarbiyalaydi. Bunda ommaviy axborot vositalariga alohida va muhim rol ajratiladi.

Hayot faoliyati havfsizligi borasida huquqiy bazaning tashxizi uning yuqori darajada rivojini ko‘rsatadi. Davlat fuqarolarni favqulotda vaziyatlarda muhofazalashga kafolat berib, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida salomatligini saqlash, maqbul bo‘lgan atrof-muhitni ta‘minlash, ularning xolati haqida haqqoniy ma‘lumotlar, sog‘lig‘iga yoki mol-mulkiga ekologik huquqlar buzulishidan keltirilgan zararlarni qoplash orqali mustahkamlaydi. Bu konstitutsiyaviy xolatlar bir qator qonunlarda: «Havfsizlik haqida», «Tabiiy va texnogen tushdagi favqulotda vaziyatlarda aholi va hududlarni muxofazalash», «Fuqaro muxofazasi haqida», «Radiatsion havfsizlik haqida» va b., hukumat qarorlari va vazirliklarning meyoriy hujjatlarida o‘z rivojini topdi. Bir qator huquqiy- meyoriy aktlar aholini favqulotda vaziyatlarga tayyorlash bilan bog‘liq munosabatlarni hal qilishga bag‘ishlangan.

30-rasm. Hayot faoliyati havfsizligi borasida huquqiy bazaning tashxizi

Hozirgi paytda ushbu hayot faoliyati havfsizligi borasidagi meyoriy - huquqiy aktlar faqat aholini tayyorlash jarayoni (bilimi)ni reglamentlaydi va

boshqa yo‘nalishlarni, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish usullari bilan bog‘laydigan huquqiy meyorlarni o‘z ichiga olmagan.

Shuni yana bir bor qayd etish lozimki, meyoriy - huquqiy baza hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning boshlang‘ich etapida alohida ahamiyatga ega. Individual va ijtimoiy qadriyatlarni, ijtimoiy angash, inson xarakterini tarbiyalash, hayot faoliyati xavfsizligi borasidagi bilim, ko‘nikmalarini singdirish, ya‘ni xavfsiz turdagi shaxs, jamiyat va mamlakatni shakllantirish tizimi rivojlangani sari meyoriy baza xavfsizlikni ta‘minlash subektlarining huquqiy munosabatlarini o‘ziga xos savollariga javob berishi, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish jarayoni o‘zini reglamentlashi tasavvur etiladi.

Hozirgi paytda inson taraqqiyotini shakllantiruvchi zamonaviy buyuk kuch ilm bo‘lib, ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy faoliyatda hal qiluvchi mavqe‘ni egalladi. Shu bilan birga, alohida odamlar, jamiyat uchun sezilarli oqibatlariga olib keluvchi yoki amaliy ahamiyatga ega masalalar bilan shug‘ullanuvchi olimlar “madaniyatni transformatsiya qiluvchi agentlar” hisoblanadilar. Bu xolatga hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi ilmiy yo‘nalish to‘liq javob beradi. Ko‘rilayotgan soxa bo‘yicha zamonaviy xolatini tashxizi shuni ko‘rsatadiki, uzoq bo‘lmagan o‘tmishda asosiy ilmiy-amaliy intilishlar ishlab chiqarishdagi jarohatlar va kasallanishlarni tashxiz qilishga, ishlab chiqarish sohasidagi muhofazalanish choralarini ishlab chiqish va tatbiq etishga, mehnat havfsizligini ta‘minlash bo‘yicha qonuniy va meyoriy - huquqiy bazasini ishlab chiqishga, atrof-muhit muxofazasi va ommaviy vayron qiluvchi qurollardan muxofazalanishga, ishlab chiqarish va maishiy chiqindilardan muxofazalanish choralarini, alohida korxonalarni ekologik ekspertizasini ishlab chiqishga yo‘naltirilgan edi. Vaqt o‘tishi bilan shu narsa ayon bo‘ldiki, ko‘pgina ilmiy izlanishlar inson tarafidan yaratilgan texnosferadagi noxush faktorlar ta‘sirini kamaytirish maqsadida olib borildi, bular xavflarni oldini olishda ko‘riladigan baholashda hal qiluvchi bo‘lmaydi. Insoniyat tarixi navbatdagi sog‘lom fikrga qarama-qarshi bo‘lgan o‘ziga xos fikrni tug‘dirdi, ya‘ni uzoq vaqt davomida

insonlar tabiiy xavflardan bexatar qilish uchun texnikani mukammallashtirdilar, natijada ishlab chiqarish va texnika, texnologiyalarga bog‘liq eng yuqori texnogen xavflarga olib kelindi. Adabiyotlarda shu narsa ta’kidlanadiki, insoniyat tomonidan o‘zini shaxsiy xavfsizligini ta’minlash masalalarida ko‘p narsalar ko‘zdan qochirilgan. Biroq XX – asrning 80–90 yillaridan boshlab xavflar manbaining oldini olish bo‘yicha kompleks identifikatsiyalash, xavflar maydonini baholash, xavfi kam texnogen muhitni yaratish va uzluksiz xavflar monitoringini yaratish tizimi, kam chiqindi chiqaradigan ishlab chiqarish korxonalarini yaratish, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati hisobiga xavfli, antropogen faktorlarni namoyon bo‘lishini minimumgacha olib kelishga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlar faol olib borildi. Izlanishlar spektrida fuqaro muxofazasi, favqulotda vaziyatlardan muhofazalanish, yong‘in havfsizligini ta’minlash alohida rol o‘ynaydi. Ushbu izlanishlar quyidagi yo‘nalishlarda olib borildi:

- fuqaro muxofazasini meyoriy- huquqiy va uslubiy ta’minoti, FM kuchlarini rivojlantirish;

- FM moddiy-texnika bazasini rivojlantirish va mukammallashtirish yo‘nalishlarini asoslash;

- FM boshqarish, aloqa, xabar berish, FV bo‘yicha ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash tizimini mukammallashtirish yo‘nalishlarini asoslash;

- O‘zbekiston Respublikasini turg‘un ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun tabiiy va texnogen tavakkallik oqibatlarini faoliyatini yumshatish borasida meyoriy- huquqiy va ilmiy- uslubiy ta’minoti;

- FM monitoringi va bashorati, avariya, jarohat, falokatlar va tabiiy ofatlarning oqibatlarini, aholi va hududlarni FVlardan muxofazalash bo‘yicha chora-tadbirlar tizimini yaratish va rivojlantirish tizimini asoslash.

- o‘ta muhim va potensial xavfli obektlar turg‘unligi va ushbu obektlarda yashovchi aholining muxofazalanganligini oshirishga qaratilgan choralar ishlab chiqish;

- yong‘inga qarshi xizmati faoliyatini meyoriy -huquqiy va axborot

ta'minoti;

- yong'inga qarshi kurashishning zamonaviy texnik va texnologik vositalarini yaratish;

- yong'inlar tavakkalini pasaytirish va oqibatlarini yumshatish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini yaratish va rivojlantirish;

- o't o'chirish texnologiyalari va avariya-qutqaruv ishlarini bajarishning trening komplekslarini rivojlantirish;

- aholini turli guruhlari uchun hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning ilmiy-uslubiy asosini, hayotning xavfsiz faoliyati dalillarini, xavfsiz turdagi shaxsni tarbiyalash, ruhiy-asabiy tayyorgarlikni, hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi bilimlarni targ'ibot qilishni ishlab chiqish,

- aholini individual va ommaviy axborotlashtirish texnologiyalarining bashoratli yo'nalishlarini asoslash;

- fuqaro muxofazasi, favqulotda vaziyatlardan muhofazalanish, yong'in havfsizligi sohasida aholi va mutaxassislarni tayyorlashda zamonaviy ta'lim standartlari, dastur, uslub va texnologiyalarni ishlab chiqish.

Hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash sohasida jiddiy ilmiy- texnik faoliyat olib borilayotganiga qaramasdan, ba'zi bir asosiy masalalarni tezkorlik bilan hal qilish kerak. Bularga quyidagilar kiradi: insonni atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlaridan yuzaga keladigan xavflarni to'liq spektrini o'rganishga mo'ljallangan tushunchalar va g'oyalar tizimi sifatida hayot faoliyati xavfsizligi nazariyasini qurish.

Bunday nazariyani asosiga quyidagi aksiomalar qo'yiladi:

- «Moddiy dunyo potensial xavfli». Aksioma moddiy dunyoning barcha komponentalari, eng avvalo texnik qurilmalar va texnologiyalar ham, maqbul xossa va natijalardan tashqari, xavflarni o'zgartirish hususiyatiga egaligini oldindan aniqlaydi. Bunda inson faoliyatini har qanday yangi maqbul xossa va natijalari muqarrar ravishda yangi xavflarni paydo bo'lishiga olib keladi. Nafaqat texnika va texnologiyalar, balki insonlarning harakati ham, agar ular xato bo'lsa, havflidir;

- «Agar moddalar, energiya yoki axborot oqimlari muhofaza obektlaridagi xavflar ta'siriga duch kelganda va ular yo'l qo'yilgan oxirgi miqdordan oshsa, demak xavflar mavjuddir». Havfsiz sharoitda bo'lgan oqimlarning zarar keltirmaslik sharti bilan yo'l qo'yilgan oxirgi miqdorlari muhofaza obektlari uchun maksimal imkoniyat bo'ladi. Oqimlarni yo'l qo'yilgan oxirgi miqdorlaridan oshishi muhofazalanayotgan obektning yangi sifatli, xavfli xolatga olib keladi.

- «Agar xavf manbalari va muxofaza obektlari mavjud bo'lish koordinatalari fazo va vaqt bo'yicha mos bo'lsa, xavflarni bartaraf etish mumkin». «Xavf» tushunchasida muxofaza obektlariga xavfli oqimlarni manbalardan uzatish koordinatalari va vaqtini mos kelish zarurligi shaklan ko'rsatmasi mavjud emas.

Buni bo'lishi shart ham emas, chunki insonlar, odamlar jamlanmasini o'rab turgan moddiy dunyoning barchasi xavflidir. Boshqacha aytganda, odamlar va o'zga moddiy obektlarga nisbatan xavflarni paydo bo'lishi har doim va har yerda mavjud;

- «Manbadagi xavflar uning ta'sir zonasidagi barcha muxofaza obektlariga bir vaqtda salbiy ta'sir ko'rsatadi». Bu aksiomaga asosan xavflar tanlash xossasiga ega emas. Bu xossa muxofaza obektlariga mansubdir. Masalan, manbadan chiqqan oqimlar inson va biosfera komponentalari uchun xavfli bo'lsa, ularning ikkisi bir vaqtda zarar keltiradi.

- «Xavflarning ta'siri muxofaza obektlari uchun ziyon bilan birga davom etadi». Zarar keltiruvchi faktorlarning ta'siri kasalliklarga, insonlarning jaroxat olishi yoki halokatiga, o'simlik va hayvonot dunyosi vakillarni inqiroziga, biosfera komponentalarining tarkibini o'zgarishiga olib keladi.

- «Manbadagi xavfli oqimlarni, manba va obektning o'zaro ta'sir qilish vaqtini kamaytirish, orasidagi masofani uzaytirish va muxofaza choralari qabul qilish hisobiga xavflardan texnikaviy muxofaza qilish mumkin». Bu aksioma asosida xavfsizlikni ta'minlash borasidagi asosiy ilmiy- amaliy faoliyatni ifodalash mumkin;

- «Hayot faoliyati xavfsizligiga erishishning zaruriy sharti- xavflar dunyosidan insonlarning xabardorligi va ulardan muxofazalanish usullaridir». Buni shunday ta'riflash mumkin, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish zarurati nafaqat nazariy asoslangan xavfsizlikni ta'minlash amaliyotini tashxizi bo'libgina qolmay, balki isbot talab qilmaydigan haqiqat hisoblangan aksiomadir.

Keltirilgan aksiomalar nafaqat hayot faoliyati xavfsizligi nazariyasining asosiga qo'yilgan, balki o'rganish kerak prinsiplar bo'lib, ular orqali davlat va jamoat institutlari, alohida olingan insonlar, ijtimoiy guruhlarining amaliy faoliyatini boshqarish kerak bo'ladi. Hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi yagona bilim tizimi chegarasida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini yanada samarali shakllantirishga hech qanday shubha yo'q bo'lib, bu shu bilan bog'liqki, bilim berishda g'oyaviy faoliyatning elementlari, bilim berish tashviqoti ham, shaxs sifatlarini tarbiyalash ham, ahloqiy asabiy tayyorgarlik ham mavjuddir. Shu bilan birga, bilim va ko'nikmalardan tashqari, ishontirishlarni biriktirish, sabablar shakllanishi qadriyatlar va eng yuksak maqsadlar bilan bog'liq. Bu turdagi bilimlar O'zbekiston Respublikasida favqulotda vaziyatlar va fuqaro muxofazasi borasida aholini tayyorlash Yagona tizimi orqali amalga oshiriladi. Bu tizim davlat strukturasi bo'lib, ilm muassalarini, aholini FM sohasidagi ilmiy dasturlar asosida tayyorlashni boshqarish organlari, FVda muxofazalash, yong'in xavfsizligini ta'minlashni birlashtiradi. Bu tizim mamlakatning barcha aholisini bilim olishini qamrab oladi.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishda televideniye, radio, axborotlarni jamoat va individual aks ettirish vositalari (shitlar, ekran, panel, bannerlar), Internet, terminal komplekslar yordamida ham amalga oshiriladi.

O'zbekiston va boshqa davlatlardagi ijtimoiy reklamalarning tashxizi bir necha yo'nalishlarni ajratishga imkon beradi:

- ma'lum yashash tarzini reklamasi. Bularga chekishga, giyohvandlikka,

spirtlik ichimliklarni iste'mol qilishga qarshi reklama, OITS dan muxofazalanishni targ'iboti, sport bilan shug'ullanish, to'g'ri ovqatlanish, tarbiya, oilaviy munosabatlarni reklamasi kiradi. Alohida o'rinni tabiatimizni saqlashga, o'simlik va hayvonot dunyosiga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga yo'naltirilgan ekologik reklama egallaydi.

- qonunning qadrini, insonning konstitusion huquqlari va ozodligi, turli xolatlarda ahloqning bo'ysinishi majbur qoidalari (masalan, yo'l harakatida ishtirok etayotganida) reklamasi;

- millatni birlashtiruvchi va davlat bayramlari, yubileylar, keng miqyosdagi sport anjumanlarini yorituvchi vatanparvarlik reklamasi. Bunday reklama nafaqat yuksak darajadagi maqsadlar va qadriyatlar, balki maishiy xavflar, avariya va falokatlar yuz berishning oldini olish, xavfli va favqulotda vaziyatlarda o'zini tutish qoidalarini o'rgatish elementlari hamda favqulotda vaziyatlarni bartaraf etilganidan keyingi aholini ijtimoiy asabiy reabilitatsiyasi mavzularini o'z ichiga olishi kerak.

Hech bir shubha yo'qki, hozirgi paytda hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashning hal qiluvchi faktori bo'lib, insonlarning shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlari, ularning barcha faoliyatlari ma'naviy va ahloqqa muvofiqligi hisoblanadi. Manbalarda ta'kidlanishicha, taraqqiyotning qadriyatlarini saqlovchisi va ahloqiy o'zgarishlar jarayonining zaruriy asoslovchisi – dindir. Din qadriyatlar tizimini o'rnatadi, hurmat, javobgarlik kabi tushunchalarni targ'ibot, yaqinlari bilan barcha narsalarda bo'lishishni, atrofdagi dunyoga hurmat bilan munosabatda bo'lishni nasihat qiladi. Bularning barchasi odamlar va tabiat orasidagi munosabatlarni, Yer tomonidan o'tgan uzoq rivojlanish yo'liga hurmatni, bizlar bilan birga bu planetada yashayotgan milliardlab biologik turlarga nisbatan e'tiborli munosabatlarni payvand qilishni, tabiiy manbalardan tejab foydalanish hayotiy zarurat ekanligining tushunishni shakllantirish, ularni insof bilan taqsimlash, kelgusi avlod oldida javobgarlik hissini tarbiyalash ekologik ahloq tushunchasi yanada kengroq shakllantirish uchun zarurdir.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishda asosan madaniy – oqartuv muassasalari (teatrlar, muzeylar, ko'rgazmalar va b.) orqali ta'sir qiluvchi madaniyat muhim ahamiyatga ega. Hayot faoliyati xavfsizligi borasida uning vazifasi ko'rish va akustik obrazlar shaklida insonlarga ahloqiy ta'sir ko'rsatish hisoblanadi. Bu obrazlar avaylash kerak bo'lgan atrofdagi tabiat go'zalligini, inson hayotining noyobligi, qaytarilmasligi, shu bilan birga muxofazalanmaganligi va nozikligini, xavfsizligini ta'minlash zarur bo'lgan o'z halqi, millati, davlati bilan g'ururlanishga chaqirishni, o't o'chiruvchilar, qutqaruvchilar, harbiy uchuvchilar tomonidan qahramonona va har kungi amalga oshiradigan faoliyatini aks ettirishi kerak. Bularning barchasi insonlarga kompleks ta'sir etishi kerak, shu bilan birga ularda ma'lum bilimlarni, tassavvur va hayajonli xolatni shakllantirishi, bular orqali insonlar, ijtimoiy guruhlar, jamiyatning hayotiy jabhalariga, turli xolatlardagi ahloqiga ta'sir qiladi.

Kelajakda ommaviy axborot kommunikatsiyalari (ommaviy axborot vositalari, zamonaviy axborot telekommunikatsion texnologiyalar) hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynashi kerak.

Ularni amalga oshirishning dasturiy- uskunaviy bazasi bo'lib kompyuter, ommaviy axborotning texnik, telekommunikatsiya, videoaxborotlarni aks ettirish vositalarining tizimlari, lokal va global kompyuter tarmoqlari hisoblanadi. Ular yordamida axborot multimediya mahsuloti, o'rgatuvchi, o'yinlar, testlar, videotasmalar, elektron plakatlarni sifatida namoyon bo'ladi. Shu narsa ayonki, bu texnologiyalarni ommaviy tatbiq etishning yagona ilmiy uslubiy pozitsiyasi orqali maqsadli yo'naltirish uchun shaxsiy, texnik, dasturiy, axborot va boshqa manbalarni tizimiy birlashtirish zarurdir.

Ko'p miqdordagi odamlarga bir yo'la axborotlarni yetkazish odamlar jamlangan yerlarida - savdo va sport inshootlarida, madaniy va ko'ngilochar muassasalarida, ommaviy hordiq chiqarish joylarida, transport vositalarida, ulkan iqtisodiyot inshootlarida amalga oshirilishi mumkin. Tashqarida alohida turuvchi yoki binolarda joylashgan svetodiod panellar, ichki osma plazmali

televizion va proyeksiya ekranlari, yo'lovchilarni tashish transportini radiouzatish tarmoqlari, ko'chalardagi axborot stendlari, plakatlar, "yuguruvchi qatorlar" yordamida bu joylarda aholini axborotlashtirish amalga oshiriladi. Ushbu uskunalar yordamida ularga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar bilan to'g'ri va qaytuvchi aloqalar amalga oshiriladi. Ko'rilayotgan texnologiyalarni adresli qo'llanishi orqali insonlarga, ular qayerda bo'lishidan qat'iy nazar, axborotlarni yetkazish turli shaxsiy foydalanish qurilmalari (mobil telefonlar, simsiz Internet tarmog'iga ulangan portativ kompyuterlar, tele- va radio qabul qilgichlar) yordamida yetkaziladi.

Hayot faoliyati xavfsizligining umumiy madaniyatini vujudga kelishi va rivojlanishida alohida rolni sug'urtalash tizimi da'vat etadi.

Sug'urtalash iqtisodiyotning noyob tarmog'i sifatida tavakkalni boshqarish bilan kasban bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish va hayot faoliyati xavfsizligini rivojlanishiga ta'sir qiladi. Sug'urtalash jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini zaruriy elementi hisoblanib, kutilmagan tabiiy, texnogen va boshqa xolatlarda moddiy rag'batlantirishning buzulishlarini tiklash kafolatini vakili bo'ladi. Zamonaviy hayotda barcha kritik xolatlarning oldini olish mumkin, lekin sug'urtaviy muxofazalash yordamida bo'lishi mumkin talofotlardan o'zini himoyalash mumkin. Sug'urtalashning umumiy vazifasi sug'urta qilgan odamning moliyaviy xavfsizligini ta'minlashdan iborat. Umuman olganda hamma sohalarda xavfsizlik aholini ko'pchiligi uchun dolzarb zaruratdir. Biroq sug'urtalash jismoniy emas, iqtisodiy havfsizlikni ta'minlash vositasi hisoblanadi, iqtisodiy havfsizlik insonni jismonan yashashi va o'z-o'zini saqlashi uchun ahamiyati kamroq. Bu shuni anglatadiki, faqat jismoniy havfsizlikning birinchi navbatdagi talablari qondirilsa va ba'zi moddiy mo'l-ko'llik yuzaga kelsa, sug'urta qilish uchun mo'ljallangan mablag'lar ishlatiladi. Sug'urtalash ijtimoiy institut sifatida zamonaviy serharakat sharoitda ijtimoiy tavakkalning minimallashtirish tizimidan biri bo'lib, texnogen, ekologik, ishlab chiqarish va maishiy ta'minlashda aholining ma'lum havfsizlik hissini ta'minlashga yordam beradi.

Terroristik aktlar tavakkali borgan sari katta havf bo'lib, undan afsuski, nafaqat bolalar, balki kattalar ham muxofazalanmagan. Shuni xulosa qilish kerakki, sug'urtalash instituti zamonaviy sharoitda u yoki bu darajada aholining hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish masalalarini yechishiga yordam beradi.

Nodir hodisa bo'lgan sug'urtalashni tashxiz qilish vaqtida shuni tushunish muhimki, nega insonlar sug'urtalanadilar, nimalardan havotirga tushishadi, asosan nimalarni sug'urtalashni xoxlaydilar? Birinchi o'rinda "havf" tushunchasi turadi. Havf, tavakkal tushunchalari ham obektiv, ham subektiv ahamiyatga ega. Obektivlik katta shaharlarning aholisi uchun terroristik aktlarning tazyiqi, ekologik, texnologik falokatlar mavjudligi shaklida namoyon bo'lishi mumkin, lekin har bir inson uchun o'zining havflarini «shkala»si mavjud: biri ko'chadagi o'g'rilardan yoki mashinasini olib qochuvchilardan qo'rqsa, boshqasi oddiy bo'lmagan shamollash bilan kasallanishdan, shahar tashqarisidagi bog' hovlisiga o'g'rilar tushishidan, uchinchi o'zga planetadagilarning tazyiqidan xavotirga tushadi. Subektivlikni har bir individda bo'lishi mumkin bo'lgan tazyiqdan hususiy konstruksiyasi mavjud bo'lib, ular real xavflarga emas, balki uning ongida mavjud tavakkallarga bog'liqdir. Bu xolat ham u yoki bu darajada uning hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Har biri alohida olingan inson uchun tavakkal ko'pincha individ tomonidan subektiv qabul qilinadigan ma'lumotlik bo'lib, real bo'lmagan, lekin obektiv mavjud xolat hisoblanadi.

Sug'urtalash insonning juda muhim, fundamental zaruratini– havfsizlik zaruratini qondirishga mo'ljallangan. Doimo yig'ilib boriladigan ijtimoiy mulk va uni saqlashga va ko'payishiga taz'ik ko'rsatuvchi texnogen, iqtisodiy va ijtimoiy tavakkallarni murakkablashuvi, ko'zda tutilmagan moddiy yo'qotishlarni kompensatsiyalash uchun mo'ljallangan samarali va keng miqyosli sug'urtalash tizimi yaratishni talab qiladi. O'zbekistondagi ijtimoiy sug'urtalashning hususiyati havfsizlikka kuchaygan talabni, erishilgan hayot darajasini ushlab turishga qaratilgan. Sug'urtalashning ijtimoiy nodir hodisasi

sotsium havfsizligini institusializatsiyalash sifatida qarash kerakdir. Bunda barcha sotsium uchun sug'urtalash aspektida tavakkalning yagona ijtimoiy konstruksiyasi mavjud emas: tavakkal har bir individ tomonidan subektiv qabul qilinadi. Sug'urtalash shartnomasini har bir individ o'zi uchun tavakkalning dolzarbligidan kelib chiqqan xolda tuzadi. Shuning uchun sug'urtalashda tavakkalni individ tomonidan obektiv mavjud real xolat emas, balki subektiv qabul qilinadigan dalil sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Tavakkalni ijtimoiy konstruksiyalash individ tomonidan uning subektiv hayotiy tajribasiga, ijtimoiy sog'lomligiga, ijtimoiylashtirishning individual xususiyatlariga, havfsizlikning u yoki bu talablarining dolzarbligiga nisbatan amalga oshiriladi. Havf va tavakkalning u yoki bu ehtimoli har bir individ tomonidan turlicha qabul qilinadi. Masalan: bir qator izlanishlarning natijalaridan shu narsa aniqlandiki, har 10 avtomashina egalaridan 6 tasi uchun tavakkal u yoki bu darajada dolzarblashgan, ya'ni ular havflarni sezayaptilar va muxofazalanish zarurligini his etayaptilar. Subektiv qabul qilinadigan tavakkal modelini chizgilari ham aniqlandi. Modelning bosh xususiyati – individlar orqali mablag'larini yo'qotish tavakkali hayotini yoki sog'lig'ini yo'qotishdan havfliroq, urush, ekologiya, giyohvandlik yoki OITS dan ham ancha xavfli tarzda qabul qilinadi.

Tavakkalni subektiv qabul qilish modeli o'ziga oshkora bo'lmagan birlamchilik huquqini ham oladi. Havflar ahamiyatini kamayish darajasi bo'yicha quyidagicha qabul qilinadi: tashqi umumiy tazyiqlar - terroristik aktlar; bevosita avtomashina haydash tavakkali: yo'llarning sifati va avtota'mirlash (kapital).

Tavakkalni subektiv qabul qilish shu kategoriya individlari uchun ahamiyatini kamayish darajasi bo'yicha quyidagi parametrlarga ega (31-rasm.):

31-rasm. Avtomashina egalari uchun tavakkalni subektiv qabul qilish modeli

Sug'urtalash tavakkalni qisqartirishning ijtimoiy mexanizmi bo'lib, jismoniy shaxslar orasida sug'urtalashni quyidagi turlari keng tarqalgan:

- OSAGO (Grajdanlik avtojavobgarligini majburiy sug'urtalash);
- avtosug'urtalash CASCO (transport vositasini olib qochish va zarar keltirishdan sug'urtalash);
- mol-mulk sug'urtasi (xonadon, dala hovli, kottedjlarni va ulardagi mol-mulkni sug'urtalash);
- KTS (Ko'ngilli tibbiy sug'urtalash);
- SS (sayyoxlarni sug'urtalash).

OSAGO bo'yicha qonunni amalga oshirish natijasida barcha yo'l-transport harakati qatnashchilari hayotiga, sog'lig'iga, mol-mulkiga keltirilgan zararni qoplash kafolatini tizimi shakllanadi.

Ko'ngilli tibbiy sug'urtalash – sug'urtalashning eng keng tarqalgan turidir. Korxonalarining o'z xodimlari haqida g'amxo'rlik qilish – uning korporativ madaniyatini yuqori darajadagining ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, tashkilotning hamkorlari oldida ham, keng jamoatchilik oldida ham obro'sini shakllantirishni asosiy faktori hisoblanadi.

Baxtsiz hodisalardan va kasallanishdan sug'urtalash shaxsiy sug'urtalashni jamlanma turi bo'lib, belgilangan miqdordagi mablag'larning bir qismini yoki to'laligicha qo'shimcha harajatlarini sug'urtalanganning sug'urta vaqti kelishi tufayli qoplashni ko'zda tutadi (bunda ikkala turdagi to'lovlarni amalga oshirish mumkin). Baxtsiz hodisalardan va kasallanishlardan sug'urtalashning muhimligi kam bo'lmagan ijtimoiy paketini ish beruvchi xodimlarga taqdim etadi. Sug'urtaviy muxofazalash xodimlarning kasbiy faoliyati kuchaygan tavakkal bilan bog'liq xolatlarda ayniqsa zarurdir. Korxonada xodimlarini ishlash qobiliyatini yo'qolishiga, ba'zi xollarda o'limga olib keluvchi kutilmagan noxush oqibatlar bo'lgan portlashlar, yong'inlar, texnika nosozligi, ba'zi predmetlarni tushib ketishi, boshqa ko'plab kutilmagan voqealar sabab bo'ladi.

Baxtsiz hodisalardan sug'urtalash ishchi va uning oilasini baxtsiz hodisa ro'y berganda moddiy ko'maklashish kafili hisoblanadi. Baxtsiz hodisalardan

sug'urtalash xodim tomonidan nafaqat mehnat shartnoma bo'yicha uning ish beruvchisini bevosita ish joyida, korxonada joylashgan maydondagina emas, balki korxonadan tashqarida, shu bilan birga ish, o'qish joyiga kelayotganida olgan jarohat yoki sog'lig'ini yomonlashuvi ro'y berganida moddiy kompensatsiya to'lovini amalga oshirish ko'zda tutiladi.

O'zbekiston bo'ylab, uning chegarasidan tashqarida sayohat qilish vaqtida kutilmagan voqealar, sog'lig'ini yomonlashuvi va boshqa noxushlik ro'y berishi mumkin bo'lgan xollarda aholini sug'urtalash polisi kutilmagan moddiy sarflarga yo'l qo'ymaslikka yordamlashadi.

Bir tarafdin shaxsiy xavfsizlikni ta'minlashga intilishda sug'urtalash muhim rolni o'ynashi bilan, ikkinchi tomondan noxush xolatlarda shaxsni muxofazalashni ta'minlash usuli sifatida sug'urtalashga ishonmaslik eng birinchi ijtimoiy mos kelmaslik hisoblanadi.

Shu bilan birgalikda sug'urta kompaniyalarining bir tarafdin hayotni xarakterli sug'urta qilish bozorini kengaytirishi bo'lsa, ikkinchi tarafdin aholiga ushbu xizmatning zarurati yo'qligi orasidagi qarama-qarshiliklar mavjuddir.

Uchinchi, oxirgi qarama-qarshiliklarning darajasi aholini jamg'arish bilan sug'urta ahloqi orasidadir. Bir tarafdin odamlar turli shakllarda o'z mablag'larini ko'paytirsa, ikkinchi tomondan o'zining moddiy boyliklarini ishonchli saqlashga, kelgusida nafaqat stabil foyda olish imkonini berishi, balki inson hayotida ba'zi bir nomaqbul hodisalarda moddiy ta'minlanganlik funksiyasini bajarishi ham hayotini sug'urtalashga yetarli baho bermaslikdir. O'zbekistonda shaxsiy sug'urtalash bozorida eng manfaatdor subekt bo'lib davlat hisoblanadi. Birinchidan, shuning uchunki, davlat miqyosidagi muammolarni bartaraf etish uchun mablag'larni izlash muammosi birinchi darajali hisoblanadi, xususan: hayotini sug'urtalash uzoq muddatli kredit mablag'larni jalb etish imkonini beradi, natijada hayotini sug'urtalash aholini hayotiy faoliyati xavfsizligini oshiradi.

Ikkinchidan, hayotini sug'urtalash davlatning yetishmaydigan ijtimoiy kafilligini kompensatsiyalaydi. Uzoq muddatli sug'urtalash davlat nafaqasini

miqdoriga qaramay, qo'shimcha foyda olishga imkon beradi, bular nafaqat qarilik nafaqasini, balki nogironlik nafaqasini miqdoriga aloqasiz amalga oshiriladi; fuqarolarning ijtimoiy ta'minotiga ishlatiladigan harajatlarni kamaytirib, davlat byudjetining sarflari qismiga yuklamani ham kamaytiradi, natijada davlat kam ta'minlangan aholi uchun e'tiborini oshirish imkoniga ega bo'ladi. Shunday qilib, uzoq muddatli sug'urtalash aholini sug'urtaviy muxofazalash shakllaridan biri bo'lib, ularning hayoti, sog'lig'i, mehnat qilish qobiliyati bilan bog'liq turli voqealar yashash darajasini pasayishiga va qo'shimcha mablag'larning sarfiga olib kelishi mamlakatimizda kompleks, yanada aholining to'liq havfsizligini ta'minlaydigan tizimni yaratish imkonini beradi.

Uchinchidan, sug'urtalash sermehnat, serilm soha bo'lib, hayotni sug'urta qilishni rivojlanishi qo'shimcha ishchi o'rinlarni yaratilishini ta'minlaydi. Bu esa davlat miqyosida muhim faktor bo'lgan mamlakatda ijtimoiy kuchlanganlikni bo'shashiga yordam beradi.

4.7. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish yo'nalishlari

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini yanada samarali shakllantirish uchun madaniy informatsion ta'sirni differensiallashda madaniyatning shakllantirish obektlarini nafaqat individual, korporativ va jamiyat davlat darajasida klassifikatsiyalash, balki hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi predmet yo'nalishlarning xususiyatini ham e'tiborga olish kerak. Buning uchun HFXM shakllantirishning quyidagi yo'nalishlarini farqlash zarur:

- ahloqiy - asabiy xavfsizlik;
- jismoniy xavfsizlik;
- ekologik xavfsizlik;
- favqulotda vaziyatlarda xavfsizlik;
- huquqiy xavfsizlik;
- ijtimoiy xavfsizlik;
- informatsion xavfsizlik;
- politexnikaviy xavfsizlik;

- tibbiy xavfsizlik;
- harbiy xavfsizlik va boshqalar.

Ahloqiy - asabiy xavfsizlik yo‘nalishi hayot faoliyati havfsizligini ta‘minlash javobgarlik shaklida shaxsning ruhiy, ahloqiy, asabiy sifatini rivojlanishiga imkon beradi.

Jismoniy xavfsizlik borasida havfli va favqulotda vaziyatlarda, kuchi, bardoshi, egiluvchanlik, harakatlarni tez va aniq bo‘lishi, har kungi faoliyatda va FV sharoitida jarohatlar va yaradorlik tavakkalini kamayishi uchun zarur “mustahkamlik zahirasi”ni oshishi yo‘nalishida madaniy - informatsion ta‘sirni loyixalash va amalga oshirish kerak.

32-rasm. Favqulotda vaziyatlarda xavfsizlik yo‘nalishida madaniyatni shakllantirish

Ekologik xavfsizlik yo‘nalishida madaniyat planetadagi hayotni mavjudligini xavf-xatarga qo‘yuvchi atrof-muhit, uning holati, atmosfera, gidrosfera, o‘simlik va hayvonot dunyosi negativ antropogen ta‘sirning global xarakteri haqidagi bilimlar asosida shakllanadi. Ma‘lumki, ekologik vaziyatni faqat markazlashgan meyoriy huquqiy, tashkiliy va muxandislik texnikaviy chora-tadbirlarni inson faktorini qayd qilmay ta‘minlash mumkin emas. Shuning uchun bu yo‘nalish bo‘yicha HFXM shakllantirishda mamlakat aholisiga ekologik havfsizlik meyorlarini singdirish alohida rol o‘ynaydi.

Favqulotda vaziyatlarda xavfsizlik yo‘nalishida madaniyatni shakllantirish o‘zidan tabiiy va antropogen kelib chiquvchi FV manbalari bilishni, bu manbalarning shikastlovchi faktorlaridan muhofazalash tavsifi va usullarini, hamda havfli va favqulotda hodisalarini oldini olish bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini singdirish lozim.

Huquqiy xavfsizlik yo‘nalishining asosini hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi huquqiy meyor va bilimlarni rivojlantirish, havfli xolatlarni huquqiy

baholashga tayyor bo'lishni, millatimiz va halqaro huquq meyorlari va qonuniyatlariga mos odobni tarbiyalash chora-tadbirlari tashkil etadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, ko'pincha teskari ahloq, ya'ni qonunlarni bilish – g'ayri qonuniy ishlarni amalga oshirishga undaydi. Shuning uchun huquqiy ongni va huquqiy e'tiqodni tarbiyalash alohida ahamiyatga ega.

Ijtimoiy xavfsizlik yo'nalishi sotsiumda xavfsiz ahloq meyorlarini, jamiyat a'zolariga nisbatan hurmatni, jamiyat xavfsizligi uchun o'zining shaxsiy qiziqishlaridan voz kecha olishni anglashini singdirish ko'zda tutiladi.

Informatsion xavfsizlik yo'nalishi bo'yicha ularning atrofdagi dunyoga nisbatan rivojlanayotgan egoistik, utilitar qarashni, zamonaviy tazyiqlarga qarshi turish irodasini bostirishga, insonlarga baquvvat destruktiv informatsion oqimlar oqibatlarini yumshatish yoki kamaytirishga qaratilgan madaniy informatsion ta'sirlar loyixalanishi va amalga oshishi kerak.

Zamonaviy sivilizatsiyaning mavjud texnikaviy tendensiyalarining rivojini masshtabli salbiy oqibatlari sababli politexnikaviy xavfsizlik yo'nalishi alohida ahamiyatga egadir. Uning doirasida texnik tizimlarning (butun hayot sikli, shu jumladan utilizatsiya davri davomida) xavfsiz metodologiyasini yaratish, ishlab chiqarishda, maishiy texnikani xavfsiz ishlatishning ko'nikmalarini singdirish, havfli va favqulotda hodisalarning oldini olish va bartaraf etish, texnikaning harakatlanib turishi va ishlatilishining qoidalai tizimini shakllantirish kerak.

33-rasm. Hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi huquqiy meyor va bilimlarni rivojlantirish

Tibbiy xavfsizlik yo'nalishi valeologiyadagi ma'lumotlarni, sog'liqqa negativ ta'sir ko'rsatuvchi, salomatligini mustahkamlovchi, zararli odatlar,

ichkilikbozlik va giyohvandlikning rivojlanishini oldini olish, havfli va favqulotda vaziyatlarda zaruriy tibbiy yordam ko'rsata olishning bilim va ko'nikmalarini o'z ichiga olishi kerak.

Bundan tashqari, insonlarning muvofaqiyatli tug'ilishi va rivojlanishining asosiy faktori bo'lgan sog'lom turmush tarzining meyorlarini singdirish muhim ahamiyatga ega.

Harbiy xavfsizlik yo'nalishi doirasida o'sib kelayotgan avlodning harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi bo'yicha chora-tadbirlari tinchlik davrida, harbiy jangovar yurishlar vaqtida havfsizlikni ta'minlashning bilim va ko'nikmalarni shakllantirish kerak

4.8. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish prinsiplari

Turli tsivilizatsiyalar madaniyatini yuzaga kelishi va rivojlanishi, dunyo va mamlakatimizning bilim amaliyoti, mamlakatimizdagi vatanparvarlik tarbiya tizimini shakllantirish tajribasi, zamonaviy informatsion-kommunikatsion texnologiyalardan, shu jumladan, ommaviy axborotning texnik vositalardan foydalanish shu narsani ko'rsatdiki, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning asosi quyidagi prinsiplar bo'lishi kerak:

- shaxsga, odamlar jamoasiga, jamiyatga ta'sirini jamlanganligi;
- o'zbek millatining milliy, madaniy, tarixiy fazilatlarini hisobga olish;
- HFXM individual darajadagi ustuvorligi;
- HFXM shakllantirish jarayonida bilimlarning ustuvorligi;
- ommaviy kommunikatsiyalarning ta'sirini maqsadga yo'nalganligi.

Shaxsga, odamlar jamoalariga, jamiyatga ta'sirini jamlanganligi HFXM individual, korporativ va jamiyat-davlat darajasida yagona maqsadli, vaqtli va joyli faoliyatni olib borish zaruriy shart deb qo'yiladi. Shaxslar, jamoalar, jamiyatning xavfsiz turining sifatini shakllantirish bo'yicha barcha chora-tadbirlar yagona g'oyaviy, meyoriy, ilmiy-uslubiy vaziyatlarda olib borilishi, dasturiy maqsadli usullardan foydalanib, rejalashtirilishi zarur.

O'zbek millatining milliy, madaniy, tarixiy fazilatlarini hisobga olish

prinsipi o'zbek jamiyatini asoslangan turg'un xossalari HFXM shakllantirish samarasini oshirish maqsadida e'tiborga olinishi zarur. Bunday xossalarga quyidagilar kiradi: haqqoniylik, insonparvarlik, jamiyatga birlashishiga moyilligi, dinlarni va konfissiyalarni hamjihatligi, O'zbekistonda turli millatlarni murosa qilishi, yuksak chidamliligi, past hayotiy talabliligi, mavjud milliy tazyiqlarga safarbarlik qobiliyati va b.

HFXM individual darajadagi ustuvorligi prinsipi shu faktni aks ettiradiki, jamiyat, davlatlar, inson taraqqiyoti xavfsizligini yig'ma binosini asosiy elementi, "g'ishtchasi" *shaxs* hisoblanadi. Xavfsiz turdagi shaxsni rivojlanish darajasidagi xususiyatiga qarab har bir insonni ham, insonlar jamiyatini ham xavfsizlik darajasi belgilanadi. Shu sababli HFXM shakllantirish sohasidagi faoliyatni rejalashtirishda asosiy urg'u individual darajaga qo'yiladi.

HFXM shakllantirish jarayoni nuqtai nazarida bilimlarning ustuvorligi shunga bog'liqki, bu sohadagi faoliyat yanada samarali hisoblanadi. Buning sabablari shaxs rivojlanishi va vujudga kelishi davrida maqsadga yo'nalganlik, insonlarga ta'sirning muddatli, adresligi, kompleksligi, jarayonni yaxshilash va sifat nazoratini faol mexanizmi mavjudligi bo'ladi. Bundan tashqari, ma'lumki, madaniy meroslar o'z-o'zidan qayta ishlab chiqilmaydi va ongli ravishda tanlash, uzatish va zabt etishni talab qiladi. Bu xolat xam HFXM shakllantirish jarayonida bilim olishning rolini ta'kidlaydi. Hozirgi paytda bilim olish bilan birga ommaviy kommunikatsiya vositalari HFXM va umumiy madaniyatni shakllantirish vaziyatiga ko'ra muhim ahamiyatga ega. Bular har kuni aholiga o'ta kuchli ta'sir qilish orqali yuksad maqsad va qadriyatlarni, atrofdagi o'rab turgan borliqqa munosabatni, bilim va emotsional xolatlarni shakllantirishga yordam beradi.

HFXM shakllantirishning alohida prinsiplari quyidagilardir:

- ruhiy, bilish uchun xizmat qiladigan qonuniyatlar jarayoniga madaniy informatsion faoliyatni mos kelishi;
- tarbiyaviy, bilim olish va rivojlanish funksiyalarini birligi;
- madaniy informatsion ta'sir paytida hissiyotli sezuvchanlik doirasiga

ta'sirni ta'minlash;

- maxsus (adresli) va universal madaniy informatsion ta'sirni ratsional o'zaro nisbatda bo'lishi;

- shaxsni yo'naltirilganligi va faolligi;

- hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga nisbatan rag'batlantirish va ijobiy munosabatda bo'lishni asoslash;

- etkazilayotgan axborotning muammolanganligi;

- insonning qabul qilishini turli kanaliga madaniy informatsion ta'sirini kompleksligi.

Madaniy informatsion faoliyatini mos kelish prinsipi ruhiy, bilish uchun xizmat qiladigan qonuniyatlar jarayonga obektiv, asabiy va boshqa insonni bilish hususiyatlarini qayd etish zaruratini aks ettiradi.

Tarbiyaviy, bilim olish va rivojlanish funksiyalari birligi prinsipini ishlatish imkoniyatiga bevosita hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish texnologiyalarni yaratish chog'ida asos solinadi. Ushbu prinsip nafaqat bilim oluvchi bilan bilim beruvchining o'zaro aloqasini ko'zda tutuvchi tarbiyachiik texnologiyalarni loyixalash jarayonida, balki ommaviy axborot texnik vositalarini, kompyuterli dasturlar yordamida turli informatsion ta'sirlarni ishlab chiqishda e'tiborga olinadi. Ma'lumki, shaxsni to'g'ridan-to'g'ri na texnik vositalar, na mashinalar emas, balki faqat inson tarbiyalashi mumkin. Biroq "jonsiz mashina"da amalga oshirilgan animatsion yoki videotasma, kompyuterli o'quv dasturi u yoki bu tarzda, bilvosita amaliyotchilarning shaxsiy tajribasini namoyon etadi va albatta odamlarning his-tuyg'ulariga ham, shu bilan birga unga tarbiyaviy, o'rgatuvchi va rivojlanuvchi ta'sir ko'rsatadi.

Yuqorida ko'rilgan prinsip madaniy - informatsion ta'siri paytida hissiyotli sezuvchanlik doirasiga ta'sirni ta'minlash prinsipi bilan xavfsizlik printsipi o'zaro bog'liq bo'ladi. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishda turli texnologiyalarni ishlab chiqish va foydalanish chog'ida uni qayd etish bilimlar his-tuyg'ulariga va hayajonlar ishonchga, hayot tarziga aylanadi.

Maxsus (adresli) va universal madaniy informatsion ta'sirni ratsional o'zaro nisbatda bo'lishi shaxsning nafaqat individual xususiyatlari, uning ruhiy–jismoniy sifatlari, balki odamlar jamlanmasi (jamoalar, ijtimoiy guruxlar va b.) umumlashgan tavsiflarini ham e'tiborga olishni ko'zda tutadi. Bu ham individual, mustaqil bilim olishda, ham ommaviy informatsion ta'sir, jamoa bo'lib o'qish ishlari jarayonida ham amalga oshiriladigan hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning yuqori samarador texnologiyalarini loyihalash ta'minlanadi.

Shaxsning yo'naltirilganligi va faolligi prinsipiga ko'ra hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish texnologiyalarini loyixalash avval boshdan shaxsning rivojlanishiga, uning individual (qobiliyati, qiziqishi, talablari) hususiyatlariga, shaxs uchun ahamiyatli sabablarni e'tiborga olib, madaniy informatsion ta'sirlarni subektiv tajribasiga maksimal suyangan xolda yo'naltirilishi kerak.

Hayot faoliyati havfsizligini ta'minlashga nisbatan rag'batlantirish va ijobiy munosabatda bo'lishni asoslash prinsipi hayot faoliyati xavfsizligi borasida odamlarning muvoffaqiyatli faoliyati bilan bu sohaga qiziqishini uyg'otish orasidagi aloqa qonuniyatini aks ettiradi.

Hayot faoliyati havfsizligi masalalarida berilayotgan axborotning muammoligi hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini kreativ shakllantirishni oshirish, shaxsning kognitiv faoliyatini aktivlashtirishni asosi hisoblanadi.

Bu prinsipning mohiyati shundan iboratki, inson madaniyatini rivojlanish samarasi shaxsdan ijodiy faoliyatni talab qiluvchi ishlab chiqilgan muammolar va masalalar maxsus tizimining yechimini kiritmay, amalga oshirish mumkin emas. Bu insonni nafaqat ma'lum havfli va favqulotda vaziyatlarda, balki noma'lum sharoitda ham natijaviy harakatlar qilishga imkon beradi.

Ko'rish, eshitish, sezgi kanallariga bir yo'la ta'sir insonda havfli obektlarni, hodisa va jarayonlarni, ular asosida anglash jarayonini kuchaytirishning to'laqonli aks etishini shakllantirishga yordam beradi. Shuning uchun inson turli qabul qilish kanaliga madaniy informatsion ta'sirini

kompleksligi prinsipi chuqur asabiy fiziologik asosga ega bo'lib, axborotning mazmuni va uni tushunish, yodda qolishi, qayta uzatish va ishlatish kabi turli hissiyotli qabul qilishni bog'lovchi qonuniyatlarni aks ettiradi.

Keltirilgan prinsiplar hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish texnologiyalarni ishlab chiqishda va tatbiq etishda, har xil turdagi madaniy informatsion ta'sirlarni amalga oshirishda, hayot faoliyati xavfsizligi borasida madaniy, oqartuv, bilim va boshqa choralarni rejalashtirish, tashkil etish va amalga oshirishda e'tiborga olinishi kerak.

IV- bob bo'yicha xulosalar.

1. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning uslubiy asoslarni ishlab chiqishda madaniyat shakllantirish obektlari qanday sifat va xossalarga ega bo'lishi hamda individual, korporativ va jamiyat darajasida bu sifat va xossalarga ta'sir etish usullari va vositalarini aniqlash zarur.

Bunday sifat va xossalarga quyidagilar kiradi:

individual darajada:

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida yuksak maqsad va qadriyatlar;*
- hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga ta'sir qiluvchi shaxsning sifati;*
- hayot faoliyatining barcha jabhalarida xavfsizlikni ta'minlashning bilim va ko'nikmalari;*
- hayot faoliyati xavfsizligini sabablari.*

korporativ darajada:

– hayot faoliyati xavfsizligi soxasida korxonada, tashkilot va ishlab chiqarishdagi qadriyatlar iyerarxiyasi;

– korxonada uning rivojlanishini ma'lum bosqichida ustunlik qiluvchi parametrlar (personalning tayyorlanganligi, harakatlarning reglamentatsiyalash darajasi va ishchi, xizmatchilarning shaxsiy javobgarligi, mehnat muxofazasining xolati, mehnat intizomiga rioya qilish nazoratini xolati, xodimlar faoliyatini moddiy va ma'naviy tavsifini rag'batlantirish, faoliyatni litsenziyalash va deklaratsiyalash jarayonini xolati;

- jamiyat davlat darajasida:

– hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi ijtimoiy qadriyatlar va birlamchilik huquqlarini;

– umummilliy g‘oya, g‘oyaviy ko‘maklashishi (umummilliy g‘oya);

– hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi davlat siyosatining tavsifi;

– hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi meyoriy huquqiy bazaning xolati;

– hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi ilmiy-texnikaviy faoliyatning xolati;

– hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi ijtimoiy targ‘ibot tizimining parametrlari;

– hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi madaniyatning rivojlanishini xolati;

– hayot faoliyati xavfsizligini ta‘minlash savollari bo‘yicha diniy institutlarni dunyoviylari bilan munosabatlarini tavsifi;

– ommaviy kommunikatsiya vositalari, ijtimoiy sug‘urtalash tizimlarini parametrlari va boshqalar.

2. xavfsiz turdagi shaxs, korporatsiya va jamiyat sifatini rivojlanishini aniqlovchisi bo‘lib yuksak ruhiy, ahloqiy sifatleri, kasbiy va jamiyat etikasi hisoblanadi.

3. HFXM shakllantirishni individual, korporativ va jamiyat davlat darajasida obektning sifatiga va xossalariga ta‘sir qiluvchi asosiy usul va vositalari oilaviy tarbiya, maktabgacha tarbiya, umumiy, kasbiy va qo‘shimcha ta‘lim muassasalaridagi ruhiy ahloqiy tarbiya, estetik rivojlanish, ta‘lim muassasalari va uyda mehnat tarbiyasi, mustaqil ta‘lim va tarbiya, sinfdan tashqari va o‘quv yurtidan tashqari ishlar (turli to‘garaklar, harakatlar, musobaqalarda ishtirok etish), targ‘ibot, ommaviy kommunikatsiya vositalari, madaniyat muassasalari (muzeylar, teatrlar, kino va konsert zallari va b), aholini yagona FV va FM tizimida tayyorlash, ahloqiy ruhiy tayyorgarlik, ijtimoiy reklamanning usul va vositalari, moddiy va ma‘naviy rag‘batlanish tizimi, g‘oyaviy qo‘llab-quvvatlashni amalga oshirish, hayot faoliyati xavfsizligi sohasida davlat siyosatini yurgizish, meyoriy huquqiy bazani rivojlantirish, hayot faoliyati xavfsizligi ta‘minlash sohasida ilmiy-texnikaviy faoliyatni amalga oshirish, diniy ongni rivojlantirish va boshqalar hisoblanadi.

4. Keltirilgan usul va vositalar HFXM shakllantirish obektlarining xossalari va sifatiga kompleks ta'sir ko'rsatishi kerak. HFXM shakllantirishni individual, korporativ va jamiyat davlat darajasida maqsad, vaqt va faoliyat joyi bo'yicha o'zaro bog'langan yagona g'oyaviy, meyoriy, ilmiy-uslubiy pozitsiyalarda, dasturiy maqsadli usullarni qo'llab, amalga oshirishni shartlab qo'yadi.

5. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish nuqtai nazaridan ta'lim faoliyati yanada samarali hisoblanadi. Buning sabablari bo'lib, insonlarga ta'sir etishning maqsadga intiluvchanligi, ma'lum vaqt davom etishi, adresliligi, kompleksligi, jarayonni o'zgartirish sifatini nazoratini faol mexanizmini mavjudligi hamda madaniy qadriyatlarni qayta ishlab chiqarish imkoni bo'lishi, ularni ongli ravishda saralash, uzatish va zabt etish hisoblanadi. Bunda o'quv tarbiyaviy maqsadlarning samaradorligiga erishishni e'tiborga olib, hayot faoliyati xavfsizligi sohasida ta'limning yadrosi "Hayot faoliyati xavfsizligi" kursi hisoblanishi kerak.

6. Hozirgi paytda ta'lim bilan birga umumiy madaniyatni va hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishda zamonaviy kommunikatsiya vositalari muhim ahamiyat kasb etadi. Ular har kuni aholiga kuchli ta'sir ko'rsatish orqali yuksak qadriyatlarni va maqsadlarni, atrofdagi borliqqa, bilim, hissiyotlarga va b. munosabatlarini shakllantirishga yordam beradi.

7. Ushbu bob HFXM obektlarining individual, korporativ va jamiyat davlat darajasida shakllantirishni asosiy sifat va xossalari asoslangan.

Nazorat savollari

1. HFXM ni shakllantirishning uslubiy asoslarini ishlab chiqishda uning

- obyektlari qanday sifat va xossalarga ega bo'lishi kerak?
2. HFXMning barcha bosqichlarida rivojlanishi nimalarni o'z ichiga olishi kerak?
 3. HFX sohasidagi eng yuksak maqsad va qadriyatlar ning shallanish usullari
 4. HFXni ta'minlashda qanday ta'sir etuvchi sifatlarini rivojlanishi kerak?
 5. HFXning zarurati nimalarga bog'liq ravishda paydo bo'ladi?
 6. Sezgilar klassifikatsiyasining mohiyatini tushuntirib bering.
 7. HFX sohasidagi shaxs sifatini rivojlantirish usullari qanday?
 8. Maqsadlarga erishishdagi tarbiya usullarini ta'riflang.
 9. HFX sohasidagi tarbiya yo'nalishlari qanday?
 10. Xavfsiz hayot faoliyatinig asoslash dalillariga nimalar kiradi?

V- bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlantirish darajasini baholashga uslubiy yondashish

Hayot faoliyati xavfsizligi nuqtai nazaridan alohida odamlar, ularni jamoalari, sotsiumning zamonaviy xolati parametrlarini o'rnatish uchun, ularning xotirjam, shu jumladan xavfsiz kelajakda rivojlanish vektorini aniqlash uchun hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini individual, korporativ va jamiyat davlat darajasida baholash zarur. Bu yana shuning uchun zarurki, jamiyat cheklangan imkoniyatga ega. Shuning uchun jamiyat o'z imkoniyatlari oldiga qo'ygan maqsadlarini asosan ratsional taqsimlashga majburdir. Bunday ratsional taqsimlash uchun, shu jumladan HFXM shakllantirish bo'yicha alohida tadbirlarni amalga oshirish uchun hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini individual, korporativ va jamiyat davlat darajasida baholasni taqozo qiladi.

Biroq bunday baholash bir qator prinsipial qiyinchiliklar bilan bog'liq, bular:

-HFXM tushunchasini sig'imi: o'ta keng diapazondagi, ya'ni "inson imkoniyatlarini va ijodiy kuchini rivojlanishi darajasi"dan to inson sivilizatsiyasini yanada muhim asosini tashkil etuvchilarigachadir. "Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati" tushunchasiga ta'rif 2 bobda keltirilganiga qaramay, uni mutaxassislar tomonidan asta-sekin, bosqichma-bosqich qabul qilinishi, turli fikrlar bilan qayta ishlab chiqish orqali amaliyotga bunday baholashni uslubiy apparatini tatbiq etish, davriy mukammallashtirishni anglatadi;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish darajasini obektiv baholash imkonini beradigan umumlashgan vakolatli ko'rsatkichi yo'qligi: bunday ko'rsatkichni vakolatligi hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash bo'yicha boshqa jarayon parametrlaridan qat'iy nazar, faqat bevosita madaniyat darajasini baholash imkoniyatini anglatadi.

O'rtacha yashash davri, aholini yo'qotishlari soni va yil davomidagi moddiy yo'qotishlar miqdori, shaxsiy tavakkalning ahamiyati va shunga o'xshash umumiy baholashlar xavfsizlikni ta'minlash faoliyatini tavsiflaydi. Bu aynan madaniyat hissasini ko'rsatilgan faoliyat natijalariga qarab baholashni qiyinlashadi;

- bu tushunchaning ko'pqirraligi, hartomonlama baholash zarurligi. Masalan, agar individual darajani olsak – bu insonning yuksak maqsad va qadriyatlar tizimi, uning xarakterli chizgilari, faoliyat faktorlarini sabablari, tayyorgarlik darajasi va kompetentligi v x.k.lardir. Bu ko'pkriteriyalik optimallashtirish masalalarini ifodalash va yechishni ko'zda tutadi.

- baholanish kerak bo'ladigan ko'pchilik ko'rsatkichlar tabiiy sifatga ega va aytarli "kuchsiz" nominal va tartibli shkala yordamida o'zgarishi mumkin. Bu shkalalar uchun ko'plab yuqoriinformatsion statistikani oluvchi - o'rtacha arifmetik, o'rtacha kvadrat og'uvchi va b. matematik operatsiyalarni qo'llab bo'lmaydi. Shu sababli axborotni bir qismi (demak, o'lchovlarni obektivligi) yo'qoladi. Bundan tashqari, bu o'lchovlar asosan ekspert so'rovlar, ya'ni u yoki bu darajada subektivligi bilan farqlanadigan usulini qo'llab amalga oshiriladi. Alohida, HFXM ikkinchi darajali tomonlarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar (masalan, o'rganuvchilar tomonidan shaxsiy himoya vositalaridan foydalanish meyorlarini ishlab berish vaqtini baholash) bundan mustasno;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish darajasi o'z tabiatiga ko'ra, absolyut emas, balki "xoxishi" bilan "erishishi" ayirmasi yoki nisbiy shaklda bo'lishi kerak. Buning uchun etalonlar, yuksak maqsadlarning ko'rsatkichlaridan foydalanish kerak. Ular xavfsiz turdagi shaxs, xavfsiz turdagi korporatsiya, xavfsiz turdagi jamiyat davlat hisoblanadi;

- madaniyat obektlarini shakllantirishga ta'sir etuvchi usullarning sezilarli soni – ta'lim (bilim olish va tarbiya), ijtimoiy reklama, ommaviy kommunikatsiya vositalari va texnologiyalari, bilimni targ'ibot qilish, madaniyat muassasalarining ta'siri va b. Ko'pincha bu usullarni hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanish darajasiga hissasini baholash o'ta og'ir yoki xatto imkoni bo'lmaydi. Shu sababli keltirilgan ta'sir etish usullariga sezuvchan ko'rsatkichlarni asoslab berish ma'lum muammolarni yuzaga keltiradi;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish ko'rsatkichlarini individual, korporativ va jamiyat davlat darajasidagi farqlarini ko'rib chiqish va to'g'rilash past darajadagi ko'rsatkichlarni oddiy birlashtirib, yuqori

darajadagilarni baholash. Shunday qilib, individual darajadagi ko'rsatkichlar uning shaxsiy xususiyatlarini hayot faoliyati xavfsizligi va atrofdagi insonlarni hayot faoliyati xavfsizligini tavsiflashi kerak.

Korporativ darajada tashkilot, korxonalar, ishlab chiqarishdagi xizmatchilarning individual madaniyatini o'rtacha ko'rsatkichlaridan tashqari, personal orasida "hayot faoliyati xavfsizligi"ni tashkilotning yuqori qadriyatlaridan biri sifatida tavsiflanishi va tan olinishi bilan birga faoliyat mexanizmini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish samarasi orqali korporatsiyani xavfsiz faoliyat ko'rsatishini tavsiflovchi xavfli vaziyatlarning, avariya va boshqa faktorlarning tavakkalini kamaytirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish darajasi jamiyat davlat miqyosida individual va korporativ darajadagi ko'rsatkichlarning o'rtacha miqdorlaridan tashqari, ijtimoiy qadriyatlar va birlamchilik huquqining tizimini mavjudligini qayd qilish bilan birga, jamiyat va inson xavfsizligini ta'minlovchi, tabiiy va texnogen muhitning va boshqa jamiyatning birdamligini, mamlakat aholisining xavfsizligini ta'minlovchi ko'pqirrali faoliyatini, milliy xavfsizlik sohasini tavsiflovchi parametrlari siyosati orqali baholanishi kerak.

Barcha aytilganlar hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish darajasini baholashni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, ushbu fan sohasining yangiligi, HFXM shakllantirishni ko'rib chiqish xolatlariga baho berishni kuchsizligi, xavfsizlikni ta'minlash texnologiyalarini (xususan informatsion) rivojlanishi va mukammalashishini o'sishi hozirgi paytda bekami - ko'st ilmiy uslubiy ishlanmalar ishlab chiqishni juda qiyinlashtiradi. Shu sababli, ushbu bobda uning asosini tashkil etuvchi umumiy uslubiy xolatlar ko'rib chiqiladi.

5.1. Hayot faoliyati xavfsizliging madaniyatini rivojlanishning individual darajasini baholashga uslubiy yondashish

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanishini individual darajasini baholashning uslubiy yondashishini ishlab chiqish uchun quyidagi dastlabki shartlar, faraz va chegirmalarni qabul qilish kerak:

1. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shallantirishning individual darajadagi sifat va xossalarni e'tiborga olib, (4.1. bo'limga qaralsin) obektni quyidagi ko'rsatkichlari baholanadi:

- barcha hayot faoliyati sohalarida xavfsizlikni ta'minlashning bilimlari, ishlanmalari va ko'nikmalarining saviyasi;

- hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga ta'sir ko'rsatuvchi shaxs sifatlarini shakllanish darajasi (g'ayrati, xarakteri, irodasi, hissiyot sohasi, qobiliyatlari);

- hayot faoliyati sohalarida shaxsni sababli qadriyatlarini qurilmalari.

2. Barcha hayot faoliyati sohalarida xavfsizlikni ta'minlash bilimlari, ishlanmalari va ko'nikmalarining saviyasi aholi guruhlariga qarab, an'anaviy tarbiyachiik tizimlar hisoblangan joriy, natijaviy, reyting va test nazoratlaridan foydalangan xolda aniqlanishi mumkin. Buning uchun ancha uslubiy mahsulotlar ishlab chiqilgan va tajribadan o'tkazilgan. Biroq ularni ko'pchiligi talabalar bilimni baholashga mo'ljallangan. Faqat ozginasi bilim va ko'nikmalarining saviyasini aniqlashda foydalaniladi, lekin asosan ana shulargina xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faoliyatni samarali bo'lishi uchun ko'proq qiziqish uyg'otadi. Bilim va ko'nikmalarni amalga oshiruvchi real sharoitlarni taqlid qilishi bunday vaziyat parametrlarni yaratishning murakkabligi asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

Soha miqyosida "hayot faoliyati xavfsizligi" da bunday sharoitlarni yaratish kam darajada laboratoriya va amaliy ishlarni bajarish, ko'p miqdorda esa turli musobaqalarda qatnashib, berilgan normativlarni qayta ishlab chiqish orqali muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Shuning uchun bilimning amaliy tarkibini ko'rsatilgan sharoitlarda jarohat o'chog'larini o'qish jarayonida real taqlid qilish orqali o'tkazish kerak. Bunda reallik darajasini kerakli ilmiy - uslubiy qurilmaga og'irlik koeffitstentlarini

ishlatish orqali qabul qilishni e'tiborga olish kerak.

Bularni e'tiborga olib, bilim va ko'nikmalarning saviyasini baholashda ikki ko'rsatkichdan foydalangan xolda amalga oshirish kerak:

- bilimlar darajasini baholash ko'rsatkichi shaxs sifatlarini shakllanish darajasi (g'ayrati, xarakteri, irodasi, hissiyot sohasi, qobiliyatlari) borasida aholiga bilim berish dasturlarini amalga oshirish darajasi bilan aniqlanadi;

- bilim va ko'nikmalarning darajasini baholash ko'rsatkichi laboratoriya va amaliy ishlarning natijalari, musobaqalar va normativlarni bajarish natijalari orqali aniqlanadi.

3. Hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga ta'sir ko'rsatadigan shaxs sifatlarini shakllanish darajasi (g'ayrati, xarakteri, irodasi, hissiyot sohasi, qobiliyatlari) umumiy va kasbiy ta'lim muassalardagi o'quv jarayonidagi ruhiy tarbiyachiik nazoratni natijalari, shaxsning u yoki bu sifatlarining rivojini baholovchi ko'plab psixologik testlar orqali aniqlanadi.

4. Hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi shaxsning sababli qadriyati ko'rsatmalari ijtimoiy so'rovlarni natijalaridan, hamda maxsus ruhiy testlardan foydalanib, aniqlanadi.

Shaxsning qadriyatlarini (xavfsizlik nuqtai nazaridan) baholovchi maxsus testlar mavjud emas. Shuning uchun bunday testlarni ishlab chiqishda boshqa predmet va voqealarga nisbatan ko'rsatilgan nuqtai nazardan qadriyatni aniqlashga imkon beradigan shaxsiy yaxshiliklarining nomenklaturasini o'rnatish zarur. (4.1 bo'limga qaralsin).

5. HFXM obektlarni shakllantirishning integral tavsiflanishini baholanishi turgan gapki, ko'pkriteriyali optimallashtirish masalalarini yechish bilan bog'liq bo'ladi. Shunga asosan, avvalo ko'rsatkichlar matritsasi shakllanadi. So'ng HFXM obektlarni shakllantirishning sifat va xususiyatlarini og'irligi o'rnatiladi. Keltirilgan og'irliklar xavfsizlik nuqtai nazaridan shaxsning integral tavsiflarini ta'siriga sifat va xususiyatlarning ahamiyatini aniqlaydi.

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \cdots & a_{1j} \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} \cdots & a_{2j} \cdots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{i1} & a_{i2} \cdots & a_{ij} \cdots & a_{in} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} \cdots & a_{mj} \cdots & a_{mn} \end{pmatrix} \quad (1)$$

Bu yerda: a_{ij} —HFXM shakllantirish i -obektini j -sifati (xossasi);
 $i=1,2,\dots, m$ — HFXM shakllantirish obektlarining nomerlari;
 $j=1,2,\dots, n$ — HFXM shakllantirish obektlarining sifati (xossasi)ni nomerlari.

HFXM shakllantirish obektlarining turli sifat va xossalari (jismoniy kelib chiqishi, o‘lchamlari) bo‘yicha ko‘rilayotgan obektlarni solishtirish uchun ularni meyorlash bajariladi. Buning uchun HFXM shakllantirish obektlarining turli sifat va xossalarning meyorlangan matritsasi tuziladi:

$$A^H = \begin{pmatrix} a_{11}^H & a_{12}^H \cdots & a_{1j}^H \cdots & a_{1n}^H \\ a_{21}^H & a_{22}^H \cdots & a_{2j}^H \cdots & a_{2n}^H \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{i1}^H & a_{i2}^H \cdots & a_{ij}^H \cdots & a_{in}^H \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1}^H & a_{m2}^H \cdots & a_{mi}^H \cdots & a_{mn}^H \end{pmatrix} \quad (2)$$

Bu yerda : a_j — HFXM shakllantirishning i -obektlarining j -meyorlangan sifati (xossasi).

Matritsa elementlari quyidagicha aniqlanadi:

$$a_{ij}^H = \begin{cases} \frac{a_{ij}}{\max a_{ij}}, & \text{agar } a_{ij} \text{ kengaytiriш maqsadga muvofiq b'ulsa;} \\ \min a_{ij} \\ \frac{j}{a_{ij}}, & \text{agar } a_{ij} \text{ kichraytiriш maqsadga muvofiq b'ulsa;} \end{cases} \quad (3)$$

Qo‘sh solishtirish natijalari bo‘yicha sifat va xossalarning og‘irligini aniqlash uchun musbat qaytar-simmetrik matritsa shakllanadi:

$$B = \begin{pmatrix} b_{11} & b_{12} \dots & b_{1k} \\ b_{21} & b_{22} \dots & b_{2k} \\ \dots & \dots & \dots \\ b_{j1} & b_{j2} \dots & b_{jj} \\ \dots & \dots & \dots \\ b_{n1} & b_{n2} \dots & b_{nj} \end{pmatrix} \quad (4)$$

Sifat va xususiyatlarning og'irligini topish turli usullar bilan bajarilishi mumkin. Masalan, ruhiy tarbiyachiik tajribalarning natijalari, ko'phadli regressiya usuli yoki eksperimentlarni rejalashtirish orqali shaxsni integral tavsiflashda ushbu sifat va xususiyatlarning hissasi aks etadi. Bu usulning kamchiligi boshlang'ich ma'lumotlarni olish uchun sezilarli darajada vaqt, mablag' va boshqa vositalar sarfi hisoblanadi.

Shuning uchun zaruriy ma'lumotlarni olish va hisob-kitoblarning aniqligiga erishishni kamharjlar yordamida olishning ma'qul usuli juft solishtirishlarning ekspert muolajalari hisoblanadi. Ushbu muolajalar ichida ekspertlar tomonidan shaxsning integral tavsifiga ta'sir qilishi nuqtai nazaridan qaysi sifat yoki xususiyat boshqasidan ustun turishi haqida mulohaza yuritiladi.

6. Shu bilan birga, sifat yoki xususiyat ayrim sifat yoki xususiyatlarni baholash va sun'iy ravishda umumiy ko'rsatkichga keltirish bir qator holatlarda (xususan agar bunday baholashni nomutaxassislar yoki bir yo'nalishdagi mutaxassislar, masalan, faqat ruhshunoslar) qonunga xilof bo'lishi mumkin.

Shuning uchun, shaxsning rivojlanishini "alohida bo'laklarga bo'lmay" yaxlit, muhim qismlarda, ruhiy tarbiyachiik kuzatishlarning natijalariga qarab olib borish kerak, degan hulosaga kelish mumkin. Shu bilan birga bu jarayonni davom etish muddati tarbiyachi va tarbiyalanuvchining sifati, tarbiyachining kasbiy bilimdonligi, nazorat sharoitlari va boshqa faktorlar bilan aniqlanadi. va shu narsa bilan belgilanadiki, shaxs to'g'risida obektiv taassurot yetarlicha, lekin uncha uzoq bo'lmagan, va asosiysi, uncha yaqin bo'lmagan tanishuv jaryonida taxlanadi. Shu sababli bunday baholash uchun shunday jarayonni tashkil etish talab qilinadiki, bu xolat katta miqdorda maktabgacha ta'lim muassasalarida, kichik miqdorda- umumiy va kasbiy ta'lim muassasalarida kerak bo'ladi.

Bundan tashqari, xavfsiz turdagi shaxsni o'xshash sifatleri rivojlanishini aniqlash imkonini beruvchi o'lchovlarning biro'lchovli shkalasini ishlab chiqish zarur. Va oxirgisi, bunday shkaladan foydalanib, o'tkazilgan baholash keltirilgan sifatlarning kuchsiz rivojini ochib tashlasa, yuqoridagi yaqinlashuvni qo'llab, ruhiy tarbiyachiik o'zgargan ta'sirni chuqurroq baholashni o'tkazish talab qilinadi.

7. Shu bilan birga, mamlakat aholisi madaniyatini shakllanishi (hususan, har yili o'tkaziladigan hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi o'quv mashqlarida)gi bevosita, uzoq muddatli qatnashchisi (obekti) bo'lganligi sababli, XFXM darajasini baholashda hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish jarayonini inson obektiv baholay oladigan darajani havola qiladigan tegishli xizmatlar sifatida ko'rib chiqish mumkin. Bunda odam xavfsizlik nuqtai nazaridan o'zining rivojlanish darajasiga beradigan bahosini ham, madaniyatni shakllantirish tizimining natijaviyligini ham ko'zda tutadi. Bunday yondashishdan foydalanish uchun, maxsus baholovchi shkalasi asosida tegishli savolnoma ishlab chiqilishi talab qilinadi.

8. Turgan gapki, baholashda hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish rivojlanishini individual darajasini oshirish uchun yuqorida keltirilgan yondashishlarni bir yo'la ishlatish kerak. Natijaviy baholash alohida yondashishlardagi baholashlar bilan bog'liq holda amalga oshadi, ya'ni eng kam baho tanlab olinadi (pessimistik baholash).

5.2. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanishni korporativ darajasini baholashga uslubiy yondashish

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanishini korporativ darajasini baholashning ilmiy – uslubiy qurilmasini ishlab chiqishda quyidagi dastlabki shart-sharoitlar, farazlar va chegirmalar qabul qilinadi:

1. Korxonalar, muassasa va tashkilotlarning strukturasi va ularning funksiyalarini, bo'ysunish qoidasiga va yo'nalishiga qarab madaniyat darajasini baholash quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirish kerak:

- korporativ darajadagi obektlar madaniyatini shakllantirish uchun kerak

bo'ladigan sifat va xossalarni (4.2. bo'limga qaralsin), HFXM individual darajadagi o'rtacha ko'rsatkichini e'tiborga olgan xolda;

- tekshirish natijalari bo'yicha, shu jumladan mashqlar va o'qishlar davomida;

- korporativ darajadagi madaniyatini shakllantirishdagi xizmatlar darajasini baholashdan foydalangan xolda;

- shunday kompleks ko'rsatkichlar hisoblangan korxonadagi FV tavakkali, tashkilot va muassasalarida ijtimoiy tavakkal va b. Ijtimoiy tavakkal deb, ma'lum sondagi insonlarning jaroxatiga sabab bo'ladigan voqealarning yuz berish chastotasini barcha odamlar sonini nisbatiga aytiladi.

2. Korporativ darajadagi madaniyatini shakllantirish obektlarini qayd qilgan sifat va xossalarni e'tiborga olgan xolda quyidagi kattaliklarni baholash kerak :

- korporativ qadriyatlarning muhim sifatlaridan biri "hayot faoliyati xavfsizligi" mavjudligi;

- personalda ushbu qadriyatlarni o'zlashtirilishi;

- rahbariyatning ushbu qadriyatlarga tarafdorlikni ta'minlash bo'yicha faoliyatini xolati;

- hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash bo'yicha ruhiy atmosfera xolati;

- xavfsizlikning kasbiy etikasi meyorlarini sindirish darajasi;

- xavfsizlik nuqtai nazaridan personalni tanlash faoliyatining tavsifi;

- personalning ta'lim tizimini xolati;

- harakatlar reglamentatsiyasini va rahbariyat, xizmatchilarning personal javobgarligini darajasi;

- mehnat muxofazasini holati;

- mehnat intizomiga rioya qilishni nazorati bo'yicha faoliyatning holati;

- litsenziyalash, deklaratsiyalash holati va b.

3. Korxonada, tashkilot va muassasalar faoliyatini reglamentlovchi ustav, meyoriy va boshqa asoslovchi hujjatlarda aks etgan muhim korporativ qadriyatlardan biri sifatidagi "hayot faoliyati xavfsizligi" mavjudligi;

Bunday ko'rsatkich ushbu qadriyat ishtirok etadigan asoslovchi

hujjatlarning sonini korporativni asoslovchi hujjatlarning umumiy soniga nisbati shaklida aniqlanadi.

4. Personal tomonidan keltirilgan qadriyatni o'zlashtirishi, raxbariyatni ushbu qadriyatga tarafdorligini ta'minlashining holati, hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlovchi ruhiy atmosfera xolati personalning ijtimoiy so'rovlari natijalari orqali baholanadi.

5. Havfsizlikning kasbiy etikasi meyorlarini o'zlashtirish darajasi ushbu meyorlar nazoratining ijtimoiy so'rov natijalari orqali baholanadi.

6. Havfsizlik nuqtai nazaridan personalni tanlash bo'yicha faoliyat tavsifi xavfsizlik meyoriga taalluqli xolatlarning qatnashish darajasi kabi, ishga qabul qilish bo'yicha birlamchi so'rovnomalar, kasbiy-ruhiy tanlash xaritalari o'rgaruvchilarning funksiyalari hisoblanadi.

7. Personalning bilim olish tizimini xolati, aholining hayot faoliyati xavfsizligi sohasidagi dasturlarni maqsadlariga erishish darajasini e'tiborga olingan xolda, joriy va yakuniy nazorat usullari orqali baholash mumkin (V.1. bo'limga qara). Bu yerda shu narsani e'tiborga olish kerakki, personalning turli kategoriyalarini tayyorgarligi (ishlovchi aholi, FV Vazirligining shaxsiy tarkibi, qutqaruv xizmati) korporativ madaniyat darajasiga nisbatan bir xil qiymatga ega emas. Masalan, FV Vazirligining shaxsiy tarkibini HFXM nuqtai nazaridan potensial xavfli obektlardagi tayyorgarligi boshqalarga nisbatan yuqori bo'ladi. Shu sababli, personalning turli kategoriyalari uchun og'irlik koeffitsiyentlaridan foydalanish kerak.

8. Rahbariyat va xizmatchilarning harakati, personal javobgarligini reglamentlash darajasi lavozim, texnika xavfsizligi bo'yicha yo'riqnomalarda va boshqa, personal faoliyatini reglamentlovchi hujjatlarda aks etishi mumkin.

9. Mehnatni muhofaza qilish xolati jarohatlar va ishlab chiqarishda shartlab qo'yilgan kasalliklarning darajasi, mehnatni muhofaza qilish qayd etilgan qoida va yo'riqnomalarining buzulishlarini soni bilan baholanadi.

10. Mehnat intizomini nazorati bo'yicha faoliyat xolatlarining parametrlari shaxsiy hujjatlaridagi mukofotlar, jazolarni qayd etuvchi yozuvlar, mehnat

daftarchalarining mavjudligi bilan baholanadi.

11. Litsenziyalash va deklaratsiyalash xolatlari mazkur xolatlarni qayd etuvchi hujjatlar, hamda ularning mazmuni bilan personalning xabardorligi orqali baholanadi.

12. Korporativ HFXM tavsiflarini yuqorida keltirilgan ayrim ko'rsatkichlaridan foydalanganda mos og'irlik koeffitsiyentlari bilan integral baholashda individual darajadagi HFXM o'rtacha ko'rsatkichi e'tiborga olinishi kerak.

13. Ko'rsatilgan ayrim ko'rsatkichlarning talqini va foydalanishida bir ma'noligini o'rnatish maqsadida, korxonalar, tashkilot va muassasalarining hayot faoliyati xavfsizligi xolatini baholash va tekshirish tartibini o'rnatuvchi hujjatlar e'tiborga olinishi kerak.

Hozirgi vaqtda ko'rsatma va uslubiy materiallarda o'quv tizimi xolatini rasmiy aks ettiruvchi alohida ko'rsatkichlar mavjud. Bular tinglovchilar bilan jamlash rejasini bajarish, hisobot hujjatlarning xolati, o'quv muassasalarini personallar bilan jamlanganlik darajasi, o'quv – moddiy bazaning xolati va x.k.

Yagona vakillik ko'rsatkich bo'lib, o'tilgan o'quv mavzularidan yaxshi baho olgan tinglovchilarning nisbiy soni hisoblanadi. Biroq, turli mulohazalarga ko'ra, o'rganuvchilarni tayyorgarlik darajasining (o'rganuvchilarning 85% ortig'i – talablarga muvofiq keladi, 75 dan 85 % –oz miqdorda talablarga muvofiq keladi, 75% dan past- talablarga muvofiq kelmaydi) kabi chegaralarning belgilanganligi uncha tushunarli emas. Bundan tashqari, individual baholashda faqat ikki gradatsiyaning – “maqbul” va “nomaqbul” – mavjudligi tinglovchilarning bilim darajasini obektiv o'rnatishga imkon bermaydi. Shu sababli, yuqorida keltirilgan alohida va integral ko'rsatkichlardan foydalangan holda, HFXM korporativ rivojlanishining darajasini mulohazali, batafsil, imkon darajasida, sonli baholash maqsadida bu ko'rsatmalarning kamiko'stini tuzatilish zarur.

14. Korporativ madaniyatning darajasini o'quv -mashqlar paytdagi tekshiruvlar natijasida baholash yetarlicha obektiv bo'ladi. Bu xolatlarda

talabalarga faoliyat ko‘rishi uchun real va shartli sharoitlar yaratiladi. Rahbariyat, personallar va qutqaruvchilarning, korxonalar va tashkilotlar xizmatchilarini tarkibi faoliyatning samaradorligiga qarab HFXM korporativ rivojlanish darajasi haqida ishonchli fikr yurgizish mumkin, lekin bunday yondashishdan foydalanish sohasi faqat FV vaqtidagina mumkin.

15. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanishini korporativ darajasini baholashda 5.2. bo‘limda keltirilgan yondashishni ishlatish mumkin.

16. Turgan gapki, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini darajasiga qarab, korxonalar, tashkilot, muassasalarning havfli, avariya xolatlarining mavjudligini baholash mumkin. Buning aksini ham to‘g‘ri – mavjudlikni baholashdan HFXM darajasini taxminiy baholashni olish mumkin.

Hozirgi vaqtda aholi va hududlar, sanoat obektlarini potensial xavflarini mavjudlikni baholashda hisoblash uslubiyati yetarlicha shakllangan (amaliyotda foydalanish uchun) uslubiy yondashuvlar, uslubiyatlar shaklida jiddiy ilmiy ishlanmalar mavjud. Biroq, ularning ko‘pchiligini kirish parametrlari HFXMning ayrim, va hususan integral darajasi ko‘rsatkichlarini aks ettirmaydi.

17. Personalning xatolarni tashxizi usuli ma’lum qiziqish uyg‘otadi. Bu usul xizmatchilarning ko‘zda tutilmagan xatolari bilan bog‘liq hodisalarini sifatli baholashga, bu xatolarning ehtimolini kamaytirish bo‘yicha ko‘rsatmalar ishlab chiqishga mo‘ljallangan. Biroq, HFXM darajasini baholash uchun foydalaniladigan usul bir qancha jiddiy chegirmalarga ega. U faqat havfli vaziyatlarning oldini olish faoliyatini e’tiborga oladi, avariya yoki texnologiya falokatlardagi hatti-harakatlarning to‘g‘riligini ko‘rib chiqmaydi. Bundan tashqari, personalning xatolari nafaqat madaniyatning darajasi pastligini natijasi bo‘lib, balki kasbiy ko‘rsatmalarining maromiga yetmaganligi, ish o‘rnining ergonomikasini kamligi, mehnat va dam olish tartibini, boshqa ayrim ko‘rsatkichlarni ratsional emasligi ham bo‘lishi mumkin. Va oxirgisi, sezilarli kamchiliklarga “ko‘zda tutilmagan xatolari” tushunchasini bir xil bo‘lmazligi, baholashning sifat tavsifi va b. kiradi.

18. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanishini korporativ darajasini baholashning obektivligini oshirish uchun individual bosqichdagi kabi, yuqoridagi yondashishlarning barchasini ishlatish kerak.

5.3. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanishini jamiyat -davlat darajasini baholashga uslubiy yondashish

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati rivojlanishini jamiyat davlat darajasini baholashni ilmiy - uslubiy qurilmasini ishlab chiqish uchun dastlabki shart-sharoitlar, farazlar va chegirmalar qabul qilinadi:

1. 5.1 va 5.2 bo‘limlardagi xolatlarni e’tiborga olib, madaniyat darajalarini quyidagi yo‘nalishlarda baholash maqsadga muvofiq:

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanishi jamiyat davlat darajasida baholashni sifat va hossalarini qayd qilib, (4.3.bo‘limga qaralsin), HFXM individual darajadagi ma'muriy- hududiy birliklarning o‘rtacha ko‘rsatkichini e’tiborga olib (masalan, O‘zR sub’ektlari bo‘yicha);

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanishini jamiyat davlat darajasining baholashni shakllantirish bo‘yicha xizmatlar darajasidan foydalanib;

- shunday kompleks ko‘rsatkichlar hisoblangan, masalan, ijtimoiy tavakkal, havfli va favqulotda vaziyatlarda aholining, moddiy yo‘qotishlarning miqdori, o‘rtacha yashash davrining kattaligidan va x.k. foydalanib;

2. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining rivojlanishini jamiyat davlat darajasining baholashni sifat va hossalarini qayd qilib, quyidagi ko‘rsatkichlarni baholash zarur:

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida ijtimoiy qadriyatlar va birlamchilik huquqining mavjudligi va turg‘unligi;

- umummilliy g‘oyalar, g‘oyaviy quvvatlash (umummilliy ideologiya)ning mavjudligi;

- hayot faoliyati xavfsizligi bo‘yicha davlat siyosatining tavsifi;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida meyoriy- huquqiy bazasining xolati;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida ilmiy- texnikaviy faoliyatning xolati;

-hayot faoliyati xavfsizligi sohasida ijtimoiy tashviqot tizimining

parametrlari;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida san'atning rivojlanishini xolati;
- hayot faoliyati xavfsizligi ta'minlash masalalari borasida diniy institutlarning dunyoviylari bilan munosabatlarini tavsifi;
- ommaviy kommunikatsiya vositalari, ijtimoiy sug'urta tizimlarining parametrlari va b.

3. Keltirilgan sifat va xossalarning mohiyatiga ko'ra, hamda 5.1 va 5.2 bo'limlardagi HFXM darajasini baholashdagi ayrim ko'rsatkichlarning o'xshashliklarini, ularni davlat rivojlanishidagi asosiy hujjatlarda (konsepsiya, doktrina, memorandum va b.) aks etishini, keng miqyoslarda ijtimoiy so'rovlar o'tkazish yo'li bilan aniqlanishi mumkin. Bunda izlanishlarni ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash, baholash shkalalari, mumkin bo'lgan chegaraviy qiymatlari orqali olib borish kerak.

4. Ayrim ko'rsatkichlar integrallashi mumkin, HFXM darajasini baholashda integral ko'rsatkichlarning ishonchligi muhim darajada aniqlanishi kerak ayrim ko'rsatkichlar (masalan, statistik (imitatsion) yoki analitik modellar, ekspert yoki ijtimoiy so'rovlar)ning "og'irligini" obektivligiga bog'liq bo'ladi.

5. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanishi jamiyat davlat darajasida baholash 5.1.bo'limdagi holatlardan foydalanib, ko'rsatilayotgan xizmatlarning darajalari orqali topilishi mumkin. Biroq, shu narsani e'tiborga olish kerakki, jamiyat davlat darajasida bunday baholash darajasi sezilarli pasayadi, chunki alohida fuqarolar bevosita emas, balki bilvosita HFXM ushbu darajada shakllanishiga ta'sir ko'rsatadilar.

6. Ijtimoiy tavakkalni qo'llash, aholini yo'qotishlari, xavfli va favqulotda vaziyatlarda moddiy zararlarning miqdori, o'rtacha yashash davrini qisqarishi va shunga o'xshash ko'rsatkichlar havfsizlikni ta'minlash bo'yicha barcha faoliyatning samradorligini baholash imkonini beradi. Bunda yetarlicha muammo bo'ladigan masala bo'lib, bu ko'rsatkichlarning kattaligiga HFXMning o'zini va boshqa shu tarkibga kiruvchilarni baholashga qo'shgan hissasi, hamda noaniqliklar hisoblanadi.

5.4. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatining obektlarini individual, korporativ va jamiyat davlat darajalarini shakllantirishning yuksak maqsadli modellari.

Bu bo‘limda maxraj sifatida HFXM obektlarni shakllantirishning sifat va xossalarning eng yaxshi qiymatlarini e‘tiborga olib, topilgan madaniyatni integral baholash kattaligi turadi. Ushbu kattalik obektlarni shakllantirishning yuksak maqsadli modelini etaloni hisoblanib, unga nisbatan HFXMni rivojlanish darajasini diagnostikasi ham amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, ushbu etalon intilish kerak bo‘lgan hayot faoliyati havfsizligi madaniyatining maqsadini o‘rnatishga ham kerak bo‘lsa, ularga erishish usullarini aniqlashga, o‘quv-tarbiya va ijtimoiy yo‘l-yo‘riqlarni yo‘lga qo‘yish, iqtisodiyot obektlarining xavfsizligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlarni rejalashtirishga ham zarurdir.

Bunday yuksak maqsadli modelning etaloni sifatida havfsiz turdagi shaxs, xavfsiz turdagi korporatsiya, xavfsiz turdagi jamiyatni hisoblash mumkin.

HFXM shakllanish obektining yuksak maqsadli modelini ishlab chiqishdagi yechilayotgan masalaning yangiligi va murakkabligi, uning sifatli tavsiflarini mavjudligi sababli, bu modelning umumiy chizgilarini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Bunda korporativ va jamiyat xavfsizligi binosining elementar g‘ishtchasi hisoblangan havfsiz turdagi shaxsning sifat va xossalari katta qiziqish uyg‘otadi.

4.1 va 5.1 bo‘limlarning xolatlarini e‘tiborga olib, HFXM shakllanish obektining individual darajadagi yuksak maqsadli modeli quyidagi parametrlar bilan tavsiflanadi:

1. Shaxsning xavfsiz turdagi qadriyatlari quyidagilar bo‘ladi: saxovatpehalik (ahloqiylik), go‘zallik, salomatlik (ruhiy, jismoniy), muvoffaqiyat, baxt. Bunday qadriyatlarning amalga oshirishni zaruriy sharti - shaxsiy, atrofdagi odamlarning, jamiyat, tabiiy muhit havfsizligi bo‘lishi kerak.

2. Insonning jo‘shqinligi hayot faoliyati havfsizligini ta‘minlashga

qaratilgan, iloji boricha tezkor va vazmin yechimlar qabul qilishga imkon beradi.

3. Havfsiz turdagi shaxsning xarakterini asosiy chizgilari quyidagilar bo'lishi kerak:

- g'amxo'rlik, tejamkorlik, ehtiyotkorlik, sevgi, barcha jonzotlarni himoyalashga tayyorligi, rahm-shavqat qilish, ekologiyalilik, sahovatpeshalik, fidokorlik, beg'arazlik, mehribonlik, vijdonlilik, intelligentlik, haqqoniylik, burch, vijdon, qonunga itoatkorlik, faollik, ijodkorlik, oliyjanoblik, minnatdorlik, izzat-hurmat qilish, hayotni sevish, ishonganlik, botirlik, mardlik, kollektivlik, onglilik, mehnatsevarlik, o'zaro yordam, do'stona munosabat, javobgarlik;

- ziyraklik, g'amxo'rlik, sermulozimmatlik, xushmuomalalik, nafsni tiyish, mo'tadillik, kamsuqumlik, faollik, optimizm, shodlik, jilmayib turish, mehr-oqibat, hayrixoxlik, ulfatchilik;

- iroda kuchi, nafsini tiyish, maqsadga intilish, faol, chidam, matonat, jasorat, ehtiyotkorlik, serg'ayratlik, tinchliksevarlik, o'zini nazorat qilish, o'zini intizomi;

- yaxshilik, nafosat, achinish, yumshoq ko'ngillik, o'z manfaatlaridan kechish, fidoilik, beg'arazlik, nomus, g'urur, qadr-qimmat, keng fe'llik, chindillik, muloqotda bo'lish, sahiylik, sabotlilik, mardlik, chidamlilik, saranjomlik;

- xo'jalikni tejab-tergab olib borish, tashabbuskorlik, faollik, tejamkorlik, ish ko'zini bilish, qahramonlik, iroda, qat'iylik, chidash, elsevarlik, professionallik, intelligentlik, qonunsevarlik, ijodiyot va boshqalar.

Umumlashgan xolda bu sifatlar pastda keltirilgan guruhlardan biriga mansubdir:

- yuqori ahloqiy sifatlar (mehribonlik, insonsevarlik, yuqori maqsadlarga va qadriyatlarga fidoiylik, shu jumladan hayot faoliyati havfsizligi sohasida, beg'arazlik, kamtarlik, chidamlilik, jasorat, halollik, to'g'riso'zlik va x.k.);

- vatanparvarlik, Vatanni, xalqini, jonajon yurtini sevish;

- atrofdagi dunyoga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, tabiiy boyliklarni saqlashga, shu jumladan kelgusi avlod uchun g'amxo'rlik qilish;

- kollektivlik va do'stona o'zaro yordam, odamlararo bir-birini hurmat qilish, dilkashlik, ochiqko'ngillik, odamlar orasida qo'shib ketishlik, boshqa odamlar, turli ijtimoiy guruh a'zolari, uyushmalari, xalqlari, millatlar va sivilizatsiyalar bilan kelishilgan munosabatda bo'lish;

- mehnatsevarlik va boshqalar.

4. Havfsiz turdagi shaxsning bilim, ko'nikma va uddalashining umumlashgan tavsiflari quyidagilardir:

- atrofdagi dunyoning hususiyatlarini bilish, bo'lishi mumkin bo'lgan havflarni va o'ziga, atrofdagi odamlarga, tabiiy muhitga nisbatan tazyiqni fahmlash, ushbu xavf va tazyiqlarning fizikaviy asosini bilish, ulardan muhofazalanishning usul va uslublari;

- xavfli vaziyatlarni yuz berishiga yo'l bermaslik, undan qochish, yengish, tabiat va texnosfera bilan o'zaro munosabatlarni xavfsiz usulini amalga oshirish;

- havflardan muxofazalashda asosiy usul va uslublardan foydalanish ko'nikmalari, o'ziga va o'zaro yordam choralari, zaruriy tibbiy yordam (minimal- birinchi tibbiy yordam) ko'rsatish.

5. Avariya, falokat va favqulotda vaziyatlarning oqibatlarini bilan bog'liq turli musibatlarini inson irodasining sifati darajasida kechib o'tish qobiliyatini bo'lishi, havfli va favqulotda vaziyatlarda harakat qilishi, o'ziga va o'zaro yordam choralari ko'rsatishi, tazyiq va shikastlanish parametrlari adekvat bo'lishi kerak. Bundan tashqari, ushbu iroda sotsium, atrof-muhit, ekologik meyorlarga rioya qilishning xavfsizligini ta'minlash uchun talab qilinadigan burch hissi darajasida yo'l tutish imkonini bersin, o'zida xavfsizligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan maqsadga intilish, jur'atli, mustaqil, tashabbuskor, matonatli, qanoatli, intizomli, jasur bo'lish kabi sifatlarni ishlab chiqishi kerak.

6. Shaxsning emotsional sezgi sohasi tarkibi Vatanni, xalqini, jonajon yurtining tabiatini sevish, ularning taqdiriga javobgar bo'lish, turli havf va

tazyiqlardan o'z yaqinlarini, tanishlarini, tabiiy muhitni, vatandoshlarini, shaxsiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha faol hayotiy xolat bo'lishini tashkil etishi kerak.

7. Xavfsiz turdagi shaxsning qobiliyatlarini rivojlanish darajasi an'anaviy hayot faoliyati havfsizligini, shu jumladan, professional sohada, o'z xavfsizligini umumiy va maxsus funksiyalarini bajarish imkonini ta'minlanishi kerak.

8. Insonning jismoniy sifatleri tazyiq va havfli, favqulotda vaziyatlarning salbiy, shu jumladan uzoq muddatli tavsifga ega bo'lgan ta'sirini amalga oshirish sharoitida samarali harakat qilishi kerak.

9. Xavfsiz turdagi shaxs harakatlari asosan o'z havfsizligini, sotsium, davlat, tabiiy muhit xavfsizligini ta'minlashga zarurat orqali aniqlanishi kerak. Yanada yuqori darajadagi barcha talablar xuddi ana shu ehtiyojlardan unib chiqishi va xizmat qilishi kerak.

Xavfsiz turdagi korporatsiya xizmatchilarini yuqoridagi keltirilgan tavsiflaridan tashqari, asosiy parametrlari quyidagilar (4.2 va 5.2 qaralsin):

1. Muhim korporativ qadriyat "hayot faoliyati havfsizligi" bo'lishi kerak. U korxonada, tashkilot va muassasalar faoliyatini reglamentlovchi, barcha ustavli, meyoriy va boshqa asos qilib olinuvchi hujjatlarda o'z aksini topadi.

2. Xizmatchilar ko'rsatilgan qadriyatning mavjudligini aniq bilishi, uning asosiy tarkibiy qismlarini tushuntira olishi kerak.

3. Rahbariyat har doim ushbu qadriyatlarga tarafdorlikni ta'minlash uchun quyidagi faoliyatni amalga oshirishi kerak:

- tarkibiy bo'linmalar, xizmatchilar uchun hayot faoliyati havfsizligini ta'minlash borasida maqsad, vazifa, majburiyatlar va javobgarlik xududlarini aniqlaydi va o'zgartirishlar kiritadi;

- xavfsizlik, aniq va o'rnatilgan talablarga mos ravishda kelishi bilan bog'liq ishlarning bajarilishini qarab turish va nazorat tizimining faoliyatini yaratadi va boshqaradi;

- personalni tayyorlash va qayta tayyorlash, uning kompetentligi va malakasini baholash tizimi faoliyatini tashkil etadi;

- xavfsizlikni yuqori ko'rsatkichlari rag'batlantiruvchi mukofotlash va jazolash tizimni faoliyat ko'rsatishni yaratadi va boshqaradi;

- korxonalar, tashkilotlar, muassasalarni xavfsizlik darajasini oshishiga yo'naltirilgan faoliyat va muolajalarni mukammallashtirish, foydalanishning yangi yondashuvlarini ishlab chiqish hamda foydalanishga katta e'tibor beradi.

4. Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar personalini ruhiy muhiti shunday bo'lishi kerakki, xavfsizlikni ta'minlash har birining bosh maqsadi va ichki zarurati bo'lib, o'zini nazorat qilishiga, havfsizlikka taalluqli xar qanday ishni bajarganda e'tiborli bo'lishi va javobgarlikni his qilishsin.

5. Korporatsiyada xizmatchining or-nomusini Kodeksi ishlab chiqilgan. Personal ushbu hujjatda zikr etilgan asosiy professional hulq-atvor haqida qat'iy taassurotga ega.

6. Ishga yollash bo'yicha birlamchi so'rovnomalarda, kasbiy-ruhiy tanlovlarda asosiy kalitli bo'limlardan biri nuqtai nazaridan, uning faoliyati xavfsizligini baholash hisoblanadi.

7. Korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda meyoriy huquqiy va uslubiy hujjatlarga to'liq rioya qilgan holda barcha tarkibiy qism o'quv-mashqlar o'tadi.

8. Rahbarlar va xizmatchilarning harakatlari va shaxsiy javobgarligini reglamentatsiya darajasi personal faoliyatini reglamentlovchi barcha kasbiy yo'riqnomalarda aks etsin.

9. Jarohatlanish, kasbiy kasalliklar, mehnatni muhofaza qilish bo'yicha qoida va yo'riqnomalar mumkin bo'lgan darajada, ishlovchilarni sug'urtalash faol olib boriladi.

10. Mehnat intizomini nazorati rasmiyatchilik tusida emas, balki uning natijasi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar bo'yicha chiqarilgin buyruqlarda, shaxsiy hujjatlarda, ishlovchilarning mehnat daftarchalarida o'z aksini topadi; rahbariyat tomonidan mehnat intizomiga rioya qilganlar ma'nan va moddiy rag'batlantiriladi.

Eng yuksad maqsadli HFXM shakllantirish obektining modeli jamiyat davlat darajasida yana qo'shimcha quyidagi parametrlar bilan tavsiflanadi:

1. Mamlakatning ko'pchilik aholisi tomonidan hayot faoliyati havfsizligi sohasidagi ijtimoiy qadriyatlar va birlamchilik huquqi, umummilliy g'oyalar va ideologiyalar mavjud va tan olingan

2. Davlat siyosatining sezilarli yo'nalishlaridan biri mamlakat va jamiyat xavfsizligini, har bir insonning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash hisoblanadi.

3. Meyoriy-huquqiy baza hayot faoliyati havfsizligi sohasida mavjud bo'lgan barcha munosabatlarni tartibga soladi. Uning rivoji yangi munosabatlarning, faoliyat mexanizmining meyoriy-huquqiy maydonini yaratishga yo'naltirilgan.

4. Hayot faoliyati havfsizligi sohasida ilmiy izlanishlar faol olib borilayapti. Ilmiy texnikaviy faoliyat davlatning uzluksiz e'tibori obekti hisoblanadi.

5. Hayot faoliyati havfsizligi sohasida ijtimoiy reklama, ommaviy kommunikatsiya texnologiyalari, san'atning turli xillari va janrlari, hayot faoliyati havfsizligi ta'minlash borasida diniy institutlar bilan dunyoviylarning bir-biriga ta'siri faol rivojlanmoqda.

Shunday qilib, havfsiz turdagi shaxs, korporatsiya va jamiyat ning sifat va xossalari keltirildi. Kelgusida uning nomenklaturasi va sonli parametrlashishining tafsilotlarini aniqlash zarur.

V- bob xulosalari

1. Tashxiz shuni ko'rsatadiki, havfsiz turdagi shaxs, korporatsiya va jamiyat ning XFXM darajasini baholash mavjud bo'lgan quyidagi prinsipial murakkabliklar bilan bog'liq: predmet sohasining yangiligi, HFXM shakllantirish sohasi bo'yicha ko'rib chiqilayotgan xolatlarning kuchsiz tasdiqi, madaniyat tushunchasini hajmiy va ko'pqirraligi, HFXM darajasini obektiv baholash imkonini beruvchi vakolatli umumlashgan (integral) ko'rsatkichlarning yo'qligi, madaniyat rivojini darajasi ko'pgina hususiy ko'rsatkichlarini sifatli tabiati va boshqalar. Bular rivojlangan ilmiy uslubiy apparatni ishlab chiqishni o'ta qiyinlashtiradi. Hozirgi vaqtda havfsiz turdagi shaxs, korporatsiya va jamiyat ning XFXM shakllantirish bo'yicha faqat yanada umumlashgan uslubiy yondashuvlarni asoslash imkoni mavjuddir.

2. HFXM baholashning individual darajadagi asosiy yondashuvlari quyidagilardir:

- individual darajadagi hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini shakllantirish obektlari ega bo'lishi kerak sifat va xossalarni e'tiborga olgan xoldagi hususiy ko'rsatkichlarining kompleksi orqali HFXM darajasining integral ko'rsatkichini aniqlash;

- uzoq muddatli ruxiy tarbiyachiik kuzatishlar to'la natijalari orqali individual darajadagi HFXM ko'rsatkichlarini baholash;

- hayot faoliyati havfsizligini individual darajadagi madaniyatini rivojlanishi HFXM shakllantirish bo'yicha insonlarga ko'rsatiladigan xizmatlar orqali baholash.

Hayot faoliyati havfsizligini individual darajadagi madaniyatini rivojlanish darajasini obektiv baholash uchun bir vaqtning o'zida yuqoridagi yondashuvlarni kelgusida eng kam baholash orqali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

3. Korporativ darajadagi HFXM baholashning asosiy yondashuvlari quyidagilar:

- korporativ darajadagi hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini

shakllantirish obektlari ega bo'lishi kerak sifat va xossalarni e'tiborga olgan xoldagi hususiy ko'rsatkichlarini kompleksi orqali HFXM korporativ darajasining integral ko'rsatkichini aniqlash;

-tekshirishlar, o'quv-mashqlarning natijalari orqali HFXM korporativ darajasini baholash;

- korporativ hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishi darajasini korxonalar, tashkilot va muassasalarining xizmatchilariga ko'rsatiladigan xizmatlar orqali baholash;

- HFXM mo'ljallanayotgan rivojlanish darajasini korxonalar, tashkilot va muassasalardagi FV tavakkali, ijtimoiy tavakkal kabi kompleks ko'rsatkichlardan foydalangan xolda baholash va b.

Korporativ hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishi darajasini baholash obektivligini oshirish uchun bir vaqtning o'zida yuqoridagi yondashuvlarni kelgusida eng kam baholash orqali foydalanish maqsadga muvofiqdir.

4. HFXM baholashning jamiyat davlat darajadagi asosiy yondashuvlari quyidagilardir:

- jamiyat davlat darajadagi hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini shakllantirish obektlari ega bo'lishi kerak sifat va xossalarni e'tiborga olgan xoldagi hususiy ko'rsatkichlari kompleksi orqali HFXM darajasining integral ko'rsatkichini aniqlash;

- jamiyat davlat hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishi darajasini aholiga HFXM bo'yicha ko'rsatiladigan xizmatlar orqali baholash;

-HFXM rivojlanishi darajasi bo'yicha baholash quyidagi ko'rsatkichlar kompleksi orqali baholash, bular: ijtimoiy tavakkal, xavfli va favqulotda vaziyatlarda aholini son va moddiy yo'qotishlari miqdori, o'rtacha yashash davrini qisqarishi va x.k.

Jamiyat davlat darajasida hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishi darajasini baholash obektivligini oshirish uchun bir vaqtning o'zida yuqoridagi yondashuvlarni kelgusida eng kam baholash orqali

foydalanish maqsadga muvofiqdir.

5. Inson, tashkilot, jamiyat ning madaniyatini rivojlanish darajasini sonli baholash, hamda bu rivojlanishni perspektiv maqsadlarini o'rnatish uchun birinchi yaqinlashuvda quyidagi yuksad maqsadli HFXM shakllantirish obektlarini modellari ishlab chiqilgan: havfsiz turdagi shaxs, havfsiz turdagi korporatsiya, havfsiz turdagi jamiyat .

6. Ko'rib o'tilgan uslubiy asoslar HFXM joriy darajasini sonli baholashni uslubiy, uslubiyatini, uslubiy yondashuvini ishlab chiqish, hamda perspektiv chora-tadbirlarini inson, tashkilot, jamiyat ning hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanishini bashoratlovchi darajasini baholash imkonini beradi.

Nazorat savollari

1. HFXM baholashning individual darajadagi asosiy yondashuvlari nimalardan iborat?

2. Jamiyat davlat darajasida hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishi darajasini baholash obektivligini oshirish nimalarga bog'liq?

3. Bilim va ko'nikmalarning saviyasini baholash ko'rsatkichlarini ta'riflang.

4. HFXM baholashning korporativ darajadagi asosiy yondashuvlari nimalardan iborat?

5. Korporativ darajada qaysi kattaliklar baholanadi?

6. Jamiyat davlat darajasida hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishda xizmatlar darajasidan foydalanib, qanday ko'rsatkichlar baholanadi?

7. Jamiyat davlat darajasida hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishi darajasini baholash

8. HFXM obyektlarini barcha darajalarini shakllantirishning yuksak maqsadli modellariga qaysi parametrlar kiradi?

VI - bob. Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlanish bashoratlanishi.

6.1. Umumiy chora-tadbirlar

HFXM rivojlanishining umumiy chora-tadbirlari quyidagilardir:

- “Tabiiy va texnogen tUSDagi favqulotda vaziyatlardan aholini va xududlarni muhofaza qilish”, “Yong‘in xavfsizligi”, “Mehnatni muhofaza qilish” haqidagi va boshqa meyoriy huquqiy aktlarning muhim muxofaza uslubiga tegishli hisoblangan hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish qismini tayyorlash va o‘zgartirishlar kiritish;

- O‘zbekiston Respublikasi aholisini hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning tashkilotlararo Konsepsiyasini ishlab chiqish;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishni tashkilotlararo va respublika miqyosidagi maqsadli dasturlarni ishlab chiqish;

- HFXM shakllantirish, shu jumladan, zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalaridan foydalangan xolda madaniyatni rivojlantirishda qonunosti meyoriy -huquqiy aktlarni rivojlantirish;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish bo‘yicha regional va tashkilotlararo muvofiqlashtiruvchi kengashlarni barpo qilish;

- turli xildagi madaniy informatsion ta’sirlarning texnikaviy, iqtisodiy samarasini baholash bo‘yicha eksperimental izlanishlar olib borish;

- madaniy informatsion ta’sirlarni amalga oshirishning zamonaviy texnikaviy vositalarini ishlab chiqish;

- hayot faoliyati xavfsizligi borasida konferensiyalar, simpoziumlar, seminar va festivallar o‘tkazish;

- “Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish” maxsus kursini, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari uchun ta’lim standartini, namunaviy va o‘quv dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati darajasini, shu jumladan, ko‘rsatkichlar tizimi, baholash shkalasi, hisob-kitob uslubiyatining qurilmasini

ishlab chiqish;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini FV individual va ijtimoiy tavakkalining hissasini aniqlash.

6.2. Individual darajada hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlari

Individual darajada hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning perspektiv chora-tadbirlari quyidagilardir:

- individual darajadagi HFXM shakllantirish obektlari klassifikatsiyalarini takomillashtirish, ularning asosiy sifat va xossalarni asoslash;

- ushbu sifat va xossalarga ta'sir etishning turli uslub va vositalarini amaliyligini baholash, individual darajadagi HFXM shakllantirish bo'yicha chora-tadbirlarning tarkibini ratsional (samaradorligi va kamharjligi nuqtai nazaridan) asoslash;

- aholini individual qadriyatlari yo'nalishini baholash bo'yicha ijtimoiy izlanishlarni olib borish, hayot faoliyati xavfsizligi borasida yuksak maqsadlar va qadriyatlarni shakllantirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish;

- hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlash holati bo'yicha g'ayrat, iroda, emotsional muhit va qobiliyatning rivojlanishni ilmiy-uslubiy asoslarini ishlab chiqish;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida ilmiy-uslubiy, ruhiy tarbiyachiik asoslarini, shu jumladan, oilaviy tarbiyani, yoshi katta odamlarni hayot tajribasi borasidagi yutuqlardan foydalanib, rivojlantirish va diniy-ahloqiy, hamda ish jarayonidagi murabbiylarni tarbiyalash;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida o'z-o'zini tarbiyalash va bilimni oshirish bo'yicha uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqish.

“Ta'lim to'g'risidagi Milliy Dastur” miqyosida:

- havfsiz turdagi shaxsning sifat va xossalarni aniqlash va sonli parametrlash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish;

- havfsiz turdagi shaxsni shakllantirish bo'yicha tarbiyachiik faoliyat modellarini yaratish, ruhiy tarbiyachiik texnologiyalarni shakllantirish;

- havfsiz turdagi shaxsni rivojlantirish bo'yicha darsdan tashqari ishlarni amalga oshirish markazlarini bunyod etish, hayot faoliyati xavfsizligi sohasida innovatsion bilim dasturlarini ilmiy muassasalarda tatbiq etishni rag'batlantirish mexanizmini yaratish;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasini o'quv darsliklari va qo'llanmalaridagi tarbiyaga taalluqli qismlari kamu-ko'stini ishlash;

- havfsiz turdagi shaxs xususiyatlarini rivojlanish darajasini baholash bo'yicha maxsus ruhiy testlar, hayot faoliyati xavfsizligi nuqtai nazaridan shaxsning qadriyatli-muammoli ustamalarini baholash bo'yicha maxsus ruhiy testlar ishlab chiqish;

- yangi uslub va o'qitish uslubiyatini, ilg'or axborot - o'qitish texnologiyalarini, o'qish jarayonida multimediyaviy darsliklar, kompyuterli o'rgatuvchi va o'yin dasturlarini, ilg'or bilim shakllarini faol tatbiq etishni, shu jumladan, masofadan o'qitish tizimini, keltirilgan o'qitish shakllari va usullarini yaratish, bu o'qitish shakllari va usullarni egallash maqsadida tarbiyachi personallarni tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil etish;

- o'quv-moddiy bazaning rivojlanish darajasini oshirish, maxsus va kompleks o'quv shaharchalarini, o'quv sinflarini, binolarni yaratish, zamonaviy o'quv -texnik vositalarni, o'quv axborotini aks ettiruvchi, maxsus (shu jumladan, virtual) audiovizual vositalarni amaliyotga tatbiq qilish;

- turli aholi guruhlari uchun maxsus darsliklar va o'quv vositalarini ishlab chiqish;

- tarbiyachiik mahoratni oshirish, o'qituvchilar, o'quv muassasalar faoliyatini takomillashtirish, o'quv strukturasi yanada ratsional tashkillashtirishni qidirish va tanlash;

- turli aholi guruhlarini o'qitish, shu jumladan, havfli va favqulotda vaziyatlarda bilim va ko'nikmalar darajasini baholash jarayonida, kriterial apparatni va baholash usulini rivojlantirish, jarohatlar o'chog'ida, FV zonasida o'quv sharoitini real sharoitga mos kelishini qayd qiluvchi koeffitsiyentlar tizimini ishlab chiqish;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida o'quv obektlarning ratsional jihozlanishini, darsliklar, kompyuterli o'quv dasturlar, plakatlarning tarkibi va mazmunini asoslash bo'yicha ilmiy yondashuvni yaratish;

- barcha aholi guruhlari uchun havfli va favqulotda vaziyatlardan muhofazalanishning usul va yo'llarini yaratish maqsadida meyorlar kompleksini ishlab chiqish va ishga tushirish;

- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida tarbiyachiik personallarni tayyorlash tizimini ishlab chiqish, HFX fanidan tarbiyachilar, o'qituvchilar tayyorlashning yangi texnologiyalarini yaratish;

- HFX asoslari, HFX fanidan tashkilotchi -tarbiyachilar, o'qituvchilar nufuzini oshirish, mohir tarbiyachilarni aniqlash, qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, ularning tarbiyachiik mohirligini oshirish;

- HFX asoslari, HFX fanidan ilg'or tajribani aniqlash va tarqatish, HFX asoslari, HFX fanining statusini ko'tarish;

- favqulotda vaziyatlar va fuqaro muxofazasi, yong'in xavfsizligi, sog'lom turmush tarzi, hamda insonni atrof-muhit bilan xavfsiz o'zaro munosabatlarni ta'minlash masalalari bo'yicha o'quvchi va talabalar bilimi sifatini oshirish;

- "HFX asoslari" va "HFX" kurslari bo'yicha konkurslar tizimini rivojlantirish;

- "Yosh o't o'chiruvchilar", "Yosh qutqaruvchi" kabi tizimlarni rivojlantirish;

- haftasiga 1 soatlik dars sifatida o'qitishni 5 dan 11 sinflarda HFX asoslari fanini respublika miqyosida Davlat ta'lim standartiga kiritish;

- fuqaro muhofazasi guruhiga kirmagan, hamda qishloqda ishlamaydigan aholini tayyorlash uchun o'quv-konsultativ punktlarni yaratish va rivojlantirishni ilmiy- uslubiy kuzatish;

- hayot faoliyatini dalilli xavfsiz bo'lishini shakllanishi ilmiy- uslubiy asosini yaratish;

- turli aholi kategoriyalarida hayot faoliyatini dalilli xavfsiz shakllanishi bo'yicha eksperimental izlanishlar olib borish;

- turli aholi kategoriyalarida hayot faoliyatini dalilli xavfsiz shakllanishi bo'yicha tarbiyachi xodimlarga uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqish;
- zamonaviy sharoitlarni e'tiborga olgan xolda hayot faoliyati xavfsizligi sohasi bo'yicha bilimlarni tashviqot qilishning ilmiy uslubiy asoslarini yaratish;
- FV oldini olish va bartaraf qilishda ishtirok etgan harbiylar, qutqaruvchilar, qahramonona faoliyat ko'rsatgan fuqarolarga bag'ishlab kinofilmlar, turkum kitoblar, spektakl va konsertlar o'tkazish;
- hayot faoliyati xavfsizligi timsolini aks ettiruvchi marka, belgi, otkritka, suvenir mahsulotlar, vimpellarni, ko'rgazmali vositalarni yaratish va ishlab chiqish;
- hayot faoliyatni xavfsizligini ta'minlashga atalgan video va audiokassetalar yaratish va ishlab chiqish;
- individual chetlash vositalaridan foydalanib, madaniy- informatsion ta'sir etish texnologiyalarini ishlab chiqish;
- HFXM shakllantirish borasida aholiga hizmat ko'rsatish darajasini baholashga ko'rsatkichlar tizimini, shkalalarini, uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish va boshqalar.

6.3. Korporativ darajada hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlari

HFXM korporativ darajada rivojlantirish bo'yicha perspektiv chora-tadbirlar quyidagilardir:

- HFXM obektlarini korporativ darajada shakllantirishni yanada takomillashtirish, ularning asosiy sifat va xossalari asoslash;
- bu sifat va xossalarga ta'sir ko'rsatishning turli uslub va vositalarni ta'sirchanligini baholash, korporativ darajada hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlarining ratsional (samaraligi va tejamligi nuqtai nazaridan) tarkibini asoslash;
- korxonalar, tashkilot va muassasalar personalining individual oriyentirli qadriyatlarini baholash bo'yicha ijtimoiy va ekspert savolnomalar o'tkazish, hayot faoliyatni xavfsizligi sohasida yuksak maqsadlar va qadriyatlarni

shakllantirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish;

- ishlovchi aholi, qutqaruv xizmatining shaxsiy tarkibini ahloqiy ruhiy tayyorgarligining ilmiy uslubiy asoslarini yaratish;

- havfli va favqulotda vaziyatlarda jabrlangan personalni ahloqan va ruhan oqlash bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi soxasidagi personallarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish mexanizmini ishlab chiqish;

- kasbiy etika (kasbiy ahloq)ning rivojlanishning ilmiy uslubiy asoslarini yaratish, korxonalar, tashkilot va muassasalarning xizmatchilarini namunaviy vijdon kodeksini ishlab chiqish;

- mehnat jamoalardagi qulay ahloqiy va ruhiy holatini yaratish (hayot faoliyatni xavfsizligi nuqtai nazaridan) bo'yicha uslubiy takliflarni yaratish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi soxasini o'rganuvchi ishchi, aholi va qutqaruv xizmatining shaxsiy tarkibi uchun aniq matematik shakldagi bilim va ko'nikmalar massivlarini, xizmat funksiyalarini, mehnat operatsiyalarini shaklan bayon etishini o'z ichiga olgan zamonaviy ilmiy ishlanmalardan foydalanib, ishchi dasturlarni yaratish;

- yangi uslub va o'qitish usullarini, ilg'or informatsion bilim texnologiyalarini rivojlantirish, o'quv jarayonida multimediali darsliklardan, kompyuterli o'rgatuvchi va o'yin dasturlaridan foydalanish, faol ilg'or o'quv shakllarini, shu jumladan, masofaviydan foydalanish;

- o'quv moddiy bazanirivojlanish darajasini oshirish, kompleks va maxsus o'quv sinflarini, binolarini, shaharchalarini yaratish, zamonaviy texnik, o'quv axborotlarini aks ettirishning audiovizual vositalarini, maxsus (shu jumladan, virtual) trenajerlarni tatbiq etish;

- ishlovchi aholi, FVV shaxsiy tarkibi va qutqaruvchilar uchun maxsus darsliklar va o'quv qo'llanmalar ishlab chiqish;

- tarbiyachiik mahoratni oshirish, o'qituvchilar, sikl rahbarlar faoliyatini rivojlantirish, o'qish tarkibini ratsional tashkil etishni qidirish va tanlash;

- ishlovchi aholi, FVV shaxsiy tarkibi va qutqaruvchilar, shu jumladan,

havfli va favqulotda vaziyatlarda bilim va ko'nikmalarining darajalarini baholash vaqtida, kriterial apparatni va usullarini rivojlantirish, jarohatlanish o'chog'idagi sharoitlar o'quv sharoitlariga mos kelishini qayd qiluvchi koeffitsiyentlar tizimini ishlab chiqish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi soxasida o'quv obektlarni, plakatlarni, o'quv dasturlarni darsliklarning mazmuni va tarkibi, ilmiy yondashuvini va asoslanishini ratsional ta'minlash;

- ishlovchi aholi, FVV shaxsiy tarkibi va qutqaruvchilarni havfli va favqulotda vaziyatlardan muhofazalashning usul va ko'nikmalarni bilib olishning meyorlar kompleksini ishlab chiqish va amalda qo'llash;

-havfsiz turdagi korporatsiyaning sifat va xossalarini oydinlashtirish va sonli parametrlashtirish;

- HFXM korporativ darajada rivojlantirishni havfsizlik borasida vakolatli, batafsil, sonli baholashni ta'minlash maqsadida korxonalar, tashkilot va muassasalarni xavfsizlik borasidagi xolatini tekshirish bo'yicha tavsiyanomalarning kamu-ko'stini tuzatish;

- HFXM shakllantirish bo'yicha ishlovchi aholiga ko'rsatiladigan xizmatlar darajasini baholash bo'yicha ko'rsatkichlar tizimini, baholash shkalalarini, uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish va boshqalar.

6.4. Jamiyat -davlat darajasida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlari

Jamiyat -davlat darajasida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish chora-tadbirlari quyidagilardir:

- Jamiyat -davlat darajasida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish masalalari bo'yicha ijtimoiy izlanishlarni olib borish, hayot faoliyatni xavfsizligi soxasida ijtimoiy qadriyatlarni va birlamchilik huquqini o'rnatish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi soxasida umummilliy g'oyalarni shakllantirish va amalga oshirish, ijtimoiy ongini rivojlantirish bo'yicha dasturiy chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

- ko'rsatilgan sohada umummilliy g'oyalarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi borasida davlat siyosatini mukammallashtirish, bunga taalluqli meyoriy huquqiy bazani rivojlantirish;

- turli aholi qatlamlarida oqartuv va tarbiyaviy ishlar olib borish, ularda hayot faoliyatni xavfsizligi sohasida huquqiy anglashning yuqori darajasini tarbiyalash;

- atrof muhit bilan o'zaro ta'sir natijasida insonga keltirilgan havflarning to'liq spektrini o'rganishga mo'ljallangan hayot faoliyatni xavfsizligi sohasidagi g'oya va tasavvurlar tizimi nazariyasini rivojlantirish, FVda aholi va hududlarni yong'indan, avariya va falokatlardan, mehnatni muhofaza qilish, ekologiya yo'nalishlari bo'yicha ilmiy izlanishlarni mukammallashtirish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi borasida O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini tarbiyalash konsepsiyasini ishlab chiqish;

- yoshlarni hayot faoliyatni xavfsizligi borasida diniy ahloqiy tarbiyalashni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;

- Ta'lim to'g'risidagi Milliy dasturning "Hayot faoliyatni xavfsizligi" faniga muvofiq ravishda chora-tadbirlarini adaptatsiya mexanizmini ishlab chiqish;

- aholida turg'un sog'lom turmush tarzi stereotipini shakllantirishning tarbiyaviy va oqartuv dasturlarini ishlab chiqish;

- turli aholi qatlamlarini FM sohasida muhofazalanish uchun o'qitish maqsadlariga mos ravishda tuzatishlar kiritish;

- bilim standartlarini, o'quv dastur va rejalarni mukammallantirish, ularni oxirgi paytda meyoriy huquqiy bazalariga kiritilgan o'zgartirishlarga mos ravishga keltirish, yangi taxminiy o'quv dasturlarini ishlab chiqish;

- tarkibni optimallashtirish, o'quv guruhlarni bir turliligiga erishish, alohida aholi guruhlari tayyorgarligini mukammallashtirish bo'yicha ishlarni kuchaytirish;

- o'quv tizimi boshqaruvini mukammallashtirish, masalalar tavsifini va

tarkibini o'zgarish tendensiyasini e'tiborga olgan xolda, turli kategoriyalardagi bilim oluvchilarga yuklatilgan yuqoridagi tizimni rivojlanishini ilmiy asoslangan bashoratlarini berish;

- FV bo'yicha respublika xizmatchilari malakasini oshirish bo'yicha faoliyatni mukammallashtirish;

- O'zbekiston Respublikasining turli aholi subektlari kategoriyalari xususiyatlarini e'tiborga olgan xolda bilimlarni ishchi dasturlariga o'zgartirishlar kiritish;

- aholini FV borasida subektlarga bilim berish uchun moddiy bazani mukammallashtirish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi borasida ta'lim organlari boshqarmalari bilan O'zR FVVning hududiy organlari orasidagi o'qitishni tashkil etish va moddiy ta'minoti bo'yicha o'zaro aloqasini mukammallashtirish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi borasida aholini davlat va jamoaviy rag'batlantirish mexanizmini ishlab chiqish;

- ijtimoiy muhim (xavfsizlikni ta'minlash nuqtai nazaridan) daliliy reklama dasturini yaratish;

- hayot faoliyatni xavfsizligi soxasida O'zbekiston Respublikasi subektlarida bilimlarni tashviqot qilishni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

- turli darajadagi televizion va radioeshittirish dasturlarida hayot faoliyati xavfsizligiga bag'ishlangan doimiy faoliyat ko'rsatuvchi rubrik bo'yicha tele va radioeshittirish sikllarini yaratish;

- zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalaridan foydalanib, hayot faoliyatini xavfsizligi madaniyatini shakllantirish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqish;

- yagona global portal doirasida hayot faoliyati xavfsizligi sohasida informatsion resurslarni birlashtirish;

- jamiyat -davlat darajasida hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish bo'yicha xavfsiz turdagi jamiyat ning sifat va xossalarini aniqlash

va sonli parametrlash, bu sifat va xossalarga ta'sir ko'rsatuvchi turli usul va vositalarning ta'sirchanligini baholash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish, hamda ratsional (samaradorligi va tejamkorligi nuqtai nazaridan) chora-tadbirlar tarkibini asoslash;

- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirish darajasini aholiga ko'rsatilayotgan xizmatlarini, ijtimoiy va global tavakkallar hissasini aniqlash, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini xissasini baholashda ko'rsatkichlar tizimini, baholash shkalalarini, uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqish.

VI- bob bo'yicha xulosalar

1. Ushbu bobda hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllantirishning individual, korporativ va jamiyat -davlat darajasidagi perspektiv chora-tadbirlar keltirilgan.

2. Bu chora-tadbirlarni amalga oshirish aholining tayyorgarligini, ruhiy ahloqiy va vatanparvarlik tarbiyasining darajasini sezilarli oshiradi, turli havflar oldida jamiyat ning jipslashuvini kuchaytiradi, favqulotda vaziyatlarda insoniy yo'qotishlar va moddiy zararlar qisqaradi va davlatning ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishini stabil ta'minlashning asosiy faktorlaridan biri bo'ladi.

3. Xususan madaniyatning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga qo'shgan hissasini aniqlash uchun uning texnik- iqtisodiy baholanishini ishlab chiqish zarur.

Nazorat savollari

1. HFXM rivojlanishining umumiy chora-tadbirlariga nimalar kiradi?
2. Individual darajada HFXMni shakllantirishning perspektiv chora – tadbirlari nimalardan iborat?
3. Korparativ darajada HFXMni shakllantirishning perspektiv chora tadbirlari nimalardan iborat?
4. Davlat jamiyat darajada HFXMni shakllantirishning perspektiv chora – tadbirlari nimalardan iborat?
5. «Ta'lim to'g'risidagi Milliy dasturning yangi taxminiy o'quv dasturlariga nimalarni kiritish mumkin.
6. Talabalarning turli havflar oldida jipsligini kuchaytirish choralari
7. HFXMning texnik-iqtisodiy baholanishiga nimalar kiradi?

VII-bob. Hayot faoliyati xavfsizligini rivojlantirishni ijtimoiy iqtisodiy samarasi

Shu narsaga shubha yo'qki, insonlar madaniyatini saviyasi, ularning tayyorlanganligini darajasi, ahloqiy ruhiy turg'unligi, tarbiyaning xarakteri hayot faoliyati xavfsizligini ijtimoiy iqtisodiy samarasini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Biroq bunday ta'sirni baholash bir qator qiyinchiliklar bilan bog'liq. Masalan, hozirgi vaqtda real statistikadan, matematik modellashtirishdan, mashinaviy yoki natural eksperimentlardan olingan hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga ta'sir ko'rsatuvchi haqqoniy sonli ma'lumotlar yo'q.

HFXMning ijtimoiy iqtisodiy samarasi (IIS)ni, samara ko'rsatkichlari va kriteriyalarini, hisoblash uslubiyatini, IISning ko'rsatkichlarini madaniyatning rivojlanish darajasi parametrlarini qiymatlariga bog'liqligini baholovchi uslubiy yondashuv mavjud emas. HFXMning ijtimoiy iqtisodiy samarasi (IIS)ni baholashda ma'lum saviyadagi madaniy rivojlangan alohida olingan inson yoki odamlar jamoasi hissasini baholash ham odobsizlik hisoblanadi. Bunday baholash huquqi mamlakat, jamiyat uchun amalga oshiriladi. Bundan tashqari, ko'pgina madaniy informatsion ta'sirlarning tabiiy kelib chiqishi sababli (teatr, rassomchilik, kino, televideniye va b) ularning butun madaniy rivojlanish darajasini baholash o'ta qiyindir.

Yuqorida aytilganlarni e'tiborga olgan holda, HFXMning (IIS)ni 6 bobda ko'rilgan chora-tadbirlarning amalga oshirish orqali faqat taxminan baholash mumkin. Yanada detallashtirilgan baholash zamonaviy ommaviy axborot vositalarini, hususan, FV texnik vositalarni, havfli va favqulotda vaziyatlardagi talofotlar, aholi va moddiy yo'qotishlarning miqdoriga ta'sirini aniqlash vaqtida amalga oshiriladi.

7.1. Hayot faoliyatining xavfsizligi madaniyatini rivojlanishidan bo'ladigan ijtimoiy - iqtisodiy samarani taxminiy baholanishi

Hayot faoliyati xavfsizligi ta'minlashni natijaviyligiga madaniyatni ta'sir ko'rsatishi haqida obektiv ma'lumotlar yo'qligi sababli, boshlang'ich holatlar sifatida quyidagilar qabul qilinadi:

- ekspertlarning fikricha, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati darajasini oshishi hisobiga (shu jumladan, 6- bobda ko'rilgan perspektiv chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali) FVlarda, yong'in, yo'l-transport hodisalarida aholi va moddiy jihatdan qaytmas, sanitar yo'qotishlarini ikki barobar qisqartirish mumkin;

- inson xatolarini aybi tufayli 80 dan 94% avariya va texnogen falokatlar ro'y beradi.

Birinchi boshlang'ich holatni tashhizi odamlarning vafoti va jarohatlar (yarador bo'lishi, lat yeyishi) olishini bartaraf etishda HFXM sezilarli hissasi haqida dalolat beradi. Undan foydalanish vaqtida perspektiv chora-tadbirlarni amalga oshirish turli xildagi sarflarni talab qilishi, ulardan ko'pchiligi pullarda aks etish ehtimoli bor. Shuning uchun, HFXM rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy samarasini birinchi yaqinlashuvda baholashda insonning etalon hayotini o'rtacha narhi kabi ko'rsatkichdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu ko'rsatkichlar AQShda o'rtacha 10 - 20 mln dollarni, jarohat va yaradorlikni bartaraf etish bo'lsa, 4 mln. dollarni tashkil etishi mumkin. Statistik ma'lumotlarga qaraganda, har yili yuqorida keltirilgan xolatlarda oxirgi paytda 10 ming kishini, jarohat va yaradorlar 12 ming kishini tashkil etmoqda. Shularni e'tiborga olgan xolda, HFXM darajasini oshishi natijasida odamlarning jarohatlanishi va yarador bo'lishini oldini olishdan iqtisodiy samara yiliga taxminan 80.0 mlrd. dollarni tashkil etishi mumkin.

Har yili yong'inlar, avariya, FV dan keladigan moddiy zarar o'rtacha 14.0 mlrd.dollarni tashkil etsa, uning bartaraf etish 7.0 mlrd.dollarni tashkil etadi.

Shu sababli, birinchi boshlang'ich holatni e'tiborga olgan xolda, HFXM darajasini rivojlanishi natijasida olinadigan iqtisodiy samara 59,5 dan 87.0

mlrd. dollar diapazonida bo‘ladi.

Ikkinchi boshlang‘ich xolatdan foydalanib, quyidagilar e‘tiborga olinadi:

- aholini qaytmaydigan yo‘qotishlari soni tabiiy favqulotda vaziyatlarda texnogen FV larning faqat 0,5% tashkil etadi;

- yo‘l harakati qatnashchilarining aybi bilan sodir bo‘lgan yo‘l-transport hodisalarining soni 80% hosil qiladi;

- sanitar yo‘qotishlar va FVdagi moddiy zararlar quyidagi rasmlarda keltirilgan.

Qayd etilgan vaziyatlarda AQShda har yili insonlar talofoti 52 ming odamni, jarohatlanishi va yarador – 225 ming kishini tashkil etadi. HFXM darajasini rivojlanishi natijasida olinadigan iqtisodiy samara 55,6...126,4 mlrd. dollarni tashkil etadi. Har yilgi moddiy yo‘qotishlarni (ikkinchi boshlang‘ich holatga ko‘ra) e‘tiborga olgan xolda HFXM rivojlanishidan olinadigan ijtimoiy-iqtisodiy yalpi samara 65,0 dan 136, mlrd. dollar diapazonida bo‘ladi.

Shunga e‘tibor berish kerakki, bunday baholash inson hayotining o‘rtacha etalon qiymatini kattaligiga sezilarli darajada bog‘liq bo‘ladi.

Xususan HFXMni rivojlantirishning ijtimoiy samarasiga quyidagi shartlar qo‘yiladi:

- odamlarni bilimdonlik saviyasi nafaqat hayot faoliyati sohasida, balki boshqa bir-biriga bog‘liq fanlar borasida ham oshirish kerak;

- jamiyatni tabiiy (shu jumladan, ekologik), texnogen va boshqa xavflar oldida jipsligini kuchaytirish, aholini turli guruhlar orasidagi ijtimoiy farqlarni yo‘qotish;

- yoshlarni diniy ahloqiy va vatanparvarlik tarbiyasi saviyasini oshirish;

- aholini hayot faoliyati xavfsizligini ta‘minlovchi mamlakat, davlat xizmatining imidjini oshirish.

Bundan tashqari, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini rivojlantirish effekti orqali ilmni rivojlanishi, ilmiy- informatsion texnologiyalarini, aloqa va telekommunikatsiya tizimini, uskunalar ishlab chiqarish uchun yangi ishchi o‘rinlarini yaratish, axborot kontinentini ishlab chiqish va b. bilan bog‘lash mumkin bo‘ladi.

7.2. Zamonaviy ommaviy kommunikatsiya vositalarining ta'sirida (Umumrespublikaviy aholiga xabar berish va ma'lumotlashning kompleks tizimi (UAXBKT) misolida) ijtimoiy iqtisodiy samarani baholash

Avvalgi boblarda keltirilgan Umumrespublikaviy aholiga xabar berish va ma'lumotlashning kompleks tizimi (UAXBKT) yaratishdan maqsad, aholini krizis xolatlar yuzaga kelishini tazyiqlari haqida xabardor qilish va axborotlashni mukammallashtirish, aholini FVlarga tayyorgarligining samarasini oshirish, FVdan muhofazalanish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish asosida yong'in xavfsizligini va jamiyat tartibini qo'riqlash. Bu maqsadlarga erishish uchun quyidagi asosiy masalalar yechilishi kerak:

- FV haqida kafolatlangan xabar berish vaqtini qisqartirish;
- FV haqida aholini operativ axborotlashni oshirish;
- hayot faoliyati xavfsizligi sohasida aholini tayyorgarlik darajasini oshirish;
- hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini darajasini oshirish;
- jarohatlangan aholini tezda rehabilitatsiyalash maqsadida informatsion ta'sirni oshirish;
- odamlarni ommaviy yig'ilish joylarida tartibni saqlash holatini kuzatishni tashkillashtirish.

Keltirilgan masalalar o'z ichiga boshqa, kamroq umumlashgan masalalarni (masalan, hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini darajasi o'z ichiga aholini tayyorgarlik saviyasini olishini) qayd qilsak, quyidagi maqsadli tizim funksiyalari bo'lgan – xabar berish, axborotlash, tayyorlanish va kuzatishni ajratish mumkin.

Ushbu masalalarni yechishda quyidagi tushuntirishlar keltiriladi:

- xabar berish – 2 ta oddiy gapdan oshmaydigan hajmda xabar berish yoki qisqa audiovizual axborot yetkazish jarayoni bo'lib, signal va axborotlarga mos ravishda murakkab bo'lmagan, avvaldan ishlab chiqilgan amallar bajariladi;
- axborotlash – yanada detallashtirilgan audiovizual axborot (3-7 gapdan iborat) yoki 10 soniya davomidagi videoqator shaklida yetkazish jarayoni;

- tayyorlanish – bilimlarni FV va terroristik aktlar sharoitida harakatlanishning boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha axborotlarni (10- 12 soniya davomidagi roliklar, elektron plakatlar, diktorlik xabari tarzida) yetkazish jarayoni;

- kuzatish – odamlarni ommaviy yig'ilish joylarida huquqiy tartib-qoidalar xolatini baholash va ijtimoiy havfli harakatlarning oldini olish maqsadida videonazorat qilish jarayoni.

Keltirilgan funksiyalar uchun tizim oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish darajasini tavsiflovchi ma'lum funksional (to'g'ri) samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlangan.

Xabar berish uchun funksional samaradorlik ko'rsatkichlari: xabar berish vaqti va aholini qamrab olganligi hisoblanadi. O'z navbatida aholini qamrab olganlik terminal komplekslar (TK)ning soni va samarasiga bog'liq bo'ladi. TK samaradorligini ko'rsatkichi sifatida xabar berishni o'tkazuvchanlik qobiliyatiga (TK vaqt birligida axborotni qancha odamlar kuzata olishi) va signalni tushunish ehtimoli (axborotlar) dan foydalaniladi. Tushunish darajasi avvaldan ishlab chiqilgan harakatlarga mos xolda harakatlarni xatosiz amalga oshirish imkonini berishi kerak.

Axborotlashtirish funksiyasi uchun bunday ko'rsatkichlarga xabar berish vaqti va aholini qamrab olganligi ham kiradi. Biroq, xabar berishdan farqli, TK samaradorligi tasnifi bo'lib, yetib borayotgan signalni tushunish ehtimoli hisoblanadi. Agar xabar berish signali avvaldan ishlangan, murakkab bo'lmagan tashabbusli amalga oshiruvchi faktor bo'lsa, yanada murakkabroq axborot olganda harakatlanish uchun, uni tushunish zarur.

Aholini FV yuzaga kelishi va rivojlanishiga tayyorlash bo'yicha chora-tadbirlardan biri, ularni avvaldan o'tkazilishi bo'lsa, (UAXBKT) ning tayyorlanish funksiyasida tatbiq etilishiga ko'ra funksional samaradorligining vakolatli ko'rsatkichi bo'lib aholini qamrab olish hisoblanadi. Bu ko'rsatkich aholini tayyorlash jarayonining hususiyatini qayd etgan xolda TK soni va samaradorligiga bog'liq. Bu xususiyatni qayd etish bilimlarni shakllantirish

ehtimoli va birlamchi ko'nikmalar orqali amalga oshiriladi. Kuzatish uchun funksional samaradorlik ko'rsatkichi TK soniga va o'tkazish qobiliyatiga va ijtimoiy havfli odamlarni va harakatlarni tenglashtirish imkoniga bog'liq aholini qamrab olish hisoblanadi.

Bu yerda TK o'tkazish qobiliyati texnik vositalarning tizimosti axborotlarini yig'ishni qo'llab videokuzatuv o'rab olgan jarayon vaqt birligidagi odamlar soni bilan aniqlanadi. Tenglashtirish imkoni videokuzatuv o'rab olgan odamlarni ommaviy yig'ilgan joylardagi ijtimoiy havfli harakatlarni yoki shaxslarni erta aniqlash ehtimoli bilan tavsiflanadi. Bu ko'rsatkichlarni sezilarli turli-tumanligi sababli, ularni yagona uslubiy pozitsiyalarda ko'rib chiqish qiyinlashadi, shuning uchun ularni baholash jarayoni yagona natural ko'rsatkichlar kompleksiga keltiriladi, ulardan asosiysi aholini oldi olingan qaytmas va sanitar yo'qotishlari soni va moddiy zararlarini o'lchamlari hisoblanadi.

Turgan gapki, o'sha oldi olingan qaytmas va sanitar yo'qotishlar va moddiy zararlar xabar berish, axborotlash va kuzatuv chog'ida tizimlar funksiyalarini (ya'ni, konkret inson ko'rsatilgan funksiyalarni bir vaqtda bajarilishi natijasida qo'shimcha qutqarilgan) natijalarini oqibati bo'lishi mumkin.

7.3 Axborotlashtirish funksiyasi uchun UAXBKT samaradorligini baholash hususiyatlari

Axborotlash vaqtida tizimning samaradorligi axborotlash vaqtiga va aholini qamrab olishiga bog'liq. UAXBKTning bu funksiyasini amalga oshirish uchun ekspertlarning fikricha, barcha turdagi TKdan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Axborotlash vaqti yuqorida keltirilgan yondashuv orqali aniqlanadi, farqi esa faqat axborotlash vaqtini qisqarish kattaligi hisoblanadi. Bu xolat axborot qabul qilish vaqtida ratsional harakatlanish ketma-ketligini tanlashga qo'shimcha vaqt sarf bo'lishiga bog'liq bo'ladi.

Axborotlash vaqtida aholini qamrab olish TK soni, ularni

o'tkazuvchanlik qobiliyati va yetkazilayotgan axborotni tushunish ehtimoli bilan hamohangdir. Bu ko'rsatkichlar yuqorida keltirilgan yondashuv orqali aniqlanadi, bundan mustasnolar quyidagilardir:

- aholini qamrab olish soni har kungi tartibda, FV tartibida va krizisdan so'nggi tartibda aniqlanadi;

- har kungi tartibdagi qamrab olingan aholini soni shunga o'xshab aniqlanadi. FV tartibida va krizisdan so'nggi tartibda qamrab olingan aholini soni TK o'tkazuvchanlik qobiliyati va axborotni tushunish ehtimolini qayd qilgan xolda o'rnatiladi. Bu ehtimol ekspert yo'li bilan aholini xolatini va ushbu axborot bilan harakat qilish ehtimolini e'tiborga olgan xolda baholanadi;

- har kungi tartibda, FV tartibida va krizisdan so'nggi tartibda qaytmas va sanitar yo'qotishlari sonini kamaytirish bo'yicha ekspert so'rovlarni ma'lumotlaridan foydalaniladi.

7.4. Tayyorlash funksiyasi uchun UAXBKTning samaradorligini baholash xususiyatlari

Tayyorlash funksiyasini amalga oshirish tizimini samaradorligi asosan aholini qamrab olinganligiga bog'liq.

Hayot faoliyati xavfsizligi borasida aholining ilm olish jarayonini tashxizi shuni ko'rsatadiki, tayyorlash tizimini darajasi yetarlicha yuqori bo'lishiga qaramay, aholining bilim va ko'nikmalarini darajasi bilim dasturi talablariga to'laligicha mos kelmaydi. Ko'rilayotgan tizim funksiyalarini amalga oshirish orqali kamchiliklarni katta qismi bartaraf etiladi. Mutahassislarning baholashicha, bilimlar va boshlang'ich ko'nikmalar darajasini oshirishda UAXBKT ning hissasi 50 % gacha bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ekspert baholash shundan dalolat beraliki, aholining tayyorgarligi FV, AQI, avariya va yong'inlarda harakat qilishning samarasi bir xil miqdorda bo'lmaydi.

VII- bob bo'yicha xulosalar

1. Tashhizlar ko'rsatadiki, hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishidan yuzaga keladigan iqtisodiy samarani baholash hayot faoliyati havfsizligini natijaviyligiga madaniyatni xaqqoniy ta'sirini aks ettiruvchi sonli ma'lumotlarning, madaniyat rivojlanishidan yuzaga keladigan ijtimoiy - iqtisodiy samarani baholovchi uslubiy yondashuvlarning yo'qligi, ko'p turdagi madaniy-informatsion ta'sirning tabiiy kelib chiqishi va b. shu kabi qiyinchiliklar bilan tutashib ketgan.

Shu sababli, hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishining ijtimoiy- iqtisodiy samarasini 6 bobda ko'rib chiqilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish orqali faqat taxminiy baholash mumkin.

2. Turli boshlang'ich ma'lumotlardan foydalanib olib borilgan izlanishlarning natijalari shuni ko'rsatadiki, insonning o'rtacha etalon hayotini ko'rsatkichi e'tiborga olingan xolda HFXMni rivojlanishidan olinadigan har yilgi ijtimoiy- iqtisodiy samarani kattaligi 5. 950 dan 13. 600 mlrd. so'm diapazonida joylashadi.

3. Bundan tashqari, HFXMni rivojlanishidan olinadigan ijtimoiy samara quyidagilar bilan shartlangan bo'ladi: insonlarning nafaqat hayot faoliyati havfsizligi borasida, balki boshqa o'xshash ilm sohalarida bilimlarini darajasini oshirish; jamiyat ning tabiiy (shu jumladan, ekologik), texnogen va boshqa xavflar oldida jipsligini kuchaytirish, turli aholi guruhlari orasidagi ijtimoiy farqlarni o'chirish; yoshlarning ruhiy ahloqiy va vatanparvarlik tarbiyasining darajasini ko'tarish; hayot faoliyati havfsizligini ta'minlovchi mamlakat, davlat xizmatining imidjini oshirish.

Shu bilan birga, hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishi samarasi ilmlarning, ilg'or ilmiy, hajmli informatsion texnologiyalar, sanoat, aloqa va telekommunikatsiya tizimlarning rivojlanishi, uskunalar ishlab chiqarish uchun yangi ish joylarini yaratish va b. bilan bog'liq.

4. Hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishidan ijtimoiy -iqtisodiy samarani yanada batafsil baholash favqulotli xolatlar va havflardan aholining

yo‘qotishlarini o‘lchamlariga zamonaviy kommunikatsiya vositalarining ta‘siri (shu jumladan, UAXBKTning texnik vositalari)ni aniqlash chog‘idagi yondashuvlarni tuzatish orqali bajarilishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishidan ijtimoiy - iqtisodiy samaraning ko‘rsatkichlari qaday baholanadi?
2. Hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishidan ijtimoiy - iqtisodiy samaraning taxminiy baholanishining boshlang‘ich xolatlari
3. Hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini rivojlanishidan ijtimoiy - iqtisodiy samarani hisoblashga qanday shartlar qo‘yiladi?
4. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish asosida yong‘in xavfsizligini va jamiyat tartibini qo‘riqlashga qanday asosiy masalalar yechilishi kerak?
5. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish asosida yong‘in xavfsizligini va jamiyat tartibini qo‘riqlash maqsadlariga erishish uchun qanday tushuntirishlar keltiriladi?
6. Axborotlash vaqti qanday yondashuv orqali aniqlanadi?
7. Hayot faoliyati xavfsizligi borasida aholining ilm olish jarayonini tashxizi nimadan iborat?

XULOSA

Oxirgi yillardagi hayot faoliyati havfsizligi borasida keng spektrdagi qonuniy, meyoriy huquqiy, tashkiliy, muxandis- texnik va boshqa chora-tadbirlar amalga oshirilishiga qaramay, maishiy, ijtimoiy sohada, ishlab chiqarishdagi avariya, falokat, tabiiy ofatlar, turli havfli xolatlar natijasida insoniy va moddiy yo'qotishlar miqdorini kamayishining turg'un tendensiyasi kuzatilmayapti.

Tajribalarning ko'rsatishicha, inson faktorini qayd etmaslik texnik obektlarning mustahkamligini oshirish, ularni xavfsiz boshqaruvining algoritmini yaratish, tabiiy, texnogen va biologik - ijtimoiy tavsifli FVdan zamonaviy muhofazalanish vosita va uslublarini ishlab chiqish kam samarali beradi.

Shu bilan birga, hozirgi vaqtda shu narsa ayon bo'ldiki, hayot faoliyati havfsizligini ta'minlashda keltirilgan faktorni qayd qilish odamlarda oddiy bilim va ko'nikmalar jamlanmasini shakllantirish bo'libgina qolmay, balki atrof-muhit bilan o'zaro ratsional munosabati ruhida bilim va tarbiyani yangi tuslovini yaratish, turli xildagi shart-sharoitlarda yo'l topib olmoq uchun yangi dunyoqarashni rivojlantirish, barcha bog'lanishli va munosabatli havfli obektlarni tashhizlash, tavakkalni baholash, xavfli xolatlarning yaqin va yiroqdagi oqibatlarini bashoratlashni yaratish zarur.

Ushbu global masalani yechish hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini shakllanitirish yo'li bilan hal qilish mumkin. Buning tagida shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlar tizimida hayot faoliyati havfsizligini ta'minlash masalalarini ahamiyatliligi bilan tavsiflanadigan, har kungi hayotda va havfli xamda favqulotda vaziyatlarda xavfsiz ahloq stereotiplarini tarqatilishi, barcha hayot faoliyati sohalarida tazyiq va xavflardan muxofazalanish darajasini tushunish yotadi.

Hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini shakllanitirish zarur bo'lgan asosiy obektlar va uning asosiy tashuvchilari shaxs, mehnat jamoasi, jamiyat hisoblanadi. Shu sababli individual, korporativ va jamiyat , davlatni HFXM

shakllantirishning asosiy darajalari sifatida qarash mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining FVV ko‘rsatilgan darajalarda HFXM shakllantirishga doimo sezilarli e‘tibor berib kelmoqda.

Individual darajada hayot faoliyati havfsizligi sohasida bilim berish amalga oshirilmoqda, shu jumladan, “Hayot faoliyati havfsizligi asoslari” fanidan umumiy bilim berish kursini va umumkasbiy “Hayot faoliyati havfsizligi” fani o‘rgatilmoqda, maktab, litsey, kollej va dala lagerlarida o‘quvchilarni “Yosh qutqaruvchi”, “Yosh o‘t o‘chiruvchi” markazlarida tayyorlash amalga oshiriladi. Talabalar orasida ko‘ngilli yong‘inni o‘chirish, qutqaruvchilar korpusini tashkil etish va o‘quv mashqlar o‘tkazish orqali amalga oshiriladi.

Korporativ darajada potensial havfli va o‘ta muhim obektlarda turli havfsizlik meyorlariga rioya qilish, yong‘in havfsizligi qoidalari, ishlovchi aholini, iqtisodiyot obektlari, korxonalar va muassasalarning qutqaruv xizmati xodimlarini o‘qitish ishlab chiqiladi va nazorat qilinadi.

Jamiyat davlat darajasida O‘zbekiston Respublikasi FVV tomonidan o‘tkazilayotgan chora-tadbirlar quyidagilardir: fuqaro muxofazasi, favqulotda vaziyatlardan muxofazalanish, yong‘in xavfsizligini ta‘minlash, hayot faoliyati havfsizligi umummilliy g‘oyasini rivojlantirish, shunga mos meyoriy huquqiy bazani yaratish va rivojlantirish, tavakkallarni boshqarish sohasida ilmiy-texnikaviy faoliyatni amalga oshirish, havafsizlikni ijtimoiy reklamasi va b. borasida davlat siyosatini shakllantirish.

Insonlarga zamonaviy kuchli destruktiv informatsion ta‘sir etish sharoitlarida hayot faoliyati havfsizligi masalalariga pozitiv munosabatlarini shakllantirishda ommaviy axborotning zamonaviy texnik vositalari, informatsion-telekommunikatsion texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining FVV tashabbusi bilan yaratilayotgan hayot faoliyati havfsizligi sohasida aholini tayyorlashga, favqulotda vaziyatlardan va terrorchilik aktlarinig tazyiqidan o‘z vaqtida xabar berish va operativ axborotlashga, zamonaviy texnik vositalar va texnologiyalardan foydalanish

asosida aholi ommaviy yig'ilgan joylarda huquq-tartibot xolatlari ahvolini monitoringiga mo'ljallangan Umumrespublikaviy aholiga xabar berish va ma'lumotlashning kompleks tizimi sezilarli ahamiyat kasb etadi.

Ko'rsatilgan barcha darajalarda hayot faoliyati havfsizligi madaniyatini kompleks va tizimli rivojlanishi aholining tayyorgarligini, ruhiy –ahloqiy va vatanparvarlik tarbiyasi darajasini sezilarli ko'tarishga, turli havflar oldida jamiyat ning jipsligini kuchaytirishga, favqulotda vaziyatlarda insoniy va moddiy yo'qotishlarini qisqarishiga va mamlakatning stabil ijtimoiy-iqtisodiy ta'minotining asosiy faktorlaridan biri bo'lib qoladi.

GLOSSARIY

Xavflar - hodisalar, jarayonlar yoki ob'ektlar muayyan sharoitlarda inson sog'lig'iga to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita zarar etkazadi.

Xavfni belgilaydigan belgilar- hayot uchun tahdid, sog'likka zarar etkazish ehtimoli, huquqbuzarlik - kishilarga organlar va tizimlarning normal ishlashi uchun sharoitlar.

Xavfli vaziyat - bu vaziyat inson shikastlanishi yoki baxtsiz hodisaga yoliqish tahdidi.

Potentsial xavf - insonning atrof-muhit va uning tarkibiy qismlari bilan o'zaro munosabati universal xususiyatdir. Shaxsiy xavf har doim mavjud - baxtsiz hodisadan vafot ehtimolligi. Potentsial xavf "tavakkal" tushunchasidan foydalangan holda baholandi.

Tavakkal - xavf paydo bo'lishi ehtimoli. Xavfsizlik holati hech qanday tavakkalni o'z ichiga olmaydi, ya'ni yo'q xavfni amalga oshirish imkoniyati bo'lmaydi. Amaliyotda to'liq xavfsizlikka agar xavf manbai mavjud bo'lsa, unga erishib bo'lmaydi. Xavfsizlik ba'zi bir shartli maqbul darajaga tavakkal bilan kamayishi ta'minlanadi. Tavakkal uzoq vaqt davomida amalga oshmagan bo'lishi mumkin, yoki avariya shaklida paydo bo'ladi.

Xavfsizlik madaniyati - madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, u mehnat mahsulotlarining tarkibida, vositalarida aks etadi, insonlarning o'zaro munosabatlarining rivojlanishi va moddiy dunyoni o'zgarishiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Madaniyat- insonning ma'lum ijodiy kuch va qobiliyatning rivojlanish darajasidir.

Hayot faoliyatining xavfsizligi – bu hayot faoliyatini xavfsizlik qonunlari (profilaktika, minimizatsiya, xavfli va zararli faktorlarni yengib o'tish va bartaraf etish) orqali olib borishdir.

Umumrespublikaviy aholiga xabar berish va ma'lumotlashning kompleks tizimi -tashkiliy-texnikaviy tizim bo'lib, aholini fuqaro muxofazasi borasida tayyorlash, favqulotda vaziyatlarda muhofazalanish, yong'in havfsizligini ta'minlash, jamoa tartibini ta'minlash, o'z vaqtida aholini terroristik aktlarning tazyiqidan xabardor qilish, joylardagi tartib-qoidalar ahvolini va zamonaviy

texnik vositalar va texnologiyalar asosida monitoringini o'z ichiga qamrab oladi.

Hayot faoliyatining xavfsizligi madaniyati (HFXM) tushunchasining asosiy mazmuni alohida tashkil etuvchilari bo'lgan "madaniyat", "xavfsizlik", "hayot faoliyati" ni semantik tashxiz qilish va ularni bir-biriga zid bo'lmaydigan xolatda birlashtirish zarur.

Madaniyat – turli xil namoyon qilinishi bo'yicha – ko'pgina konkret fanlarning obyekti va predmeti bo'lib, har biri o'z tasavvuriga qarab alohida talqin qiladi, insonning ma'lum ijodiy kuch va qobiliyatning rivojlanish darajasidir.

Hayot faoliyati xavfsizligini shaxsiyat darajasi – insonning tavsifini va hayot faoliyatini, uning xavfsizlik madaniyatini ijodiy o'zlashtirishining asosiy shart-sharoitidir.

"Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyati" (HFXM)- insonni ijtimoiy uyushmasining xolati bo'lib, hayot faoliyati jarayonida ma'lum darajada uning xavfsizligini ta'minlovchisidir.

Madaniyatni shakllantirish - shunday jarayon tushuniladiki, uning tashkil etuvchilari bo'lib, maqsad va vazifalarni o'rnatish va to'g'rilash, HFXMning asosiy usul va yo'nalishlarini shakllantirish, HFXMning meyoriy huquqiy va o'quv-uslubiy asoslarini ishlab chiqish, madaniy- informatsion ta'sirning samarali uslublarini uchratish va takomillashtirish va b. tushuniladi.

Hayot faoliyati xavfsizligi madaniyatini shakllanishining asosiy darajasi bo'lib, individual, korporativ va jamoaviy davlat tuzumi hisoblanadi.

Klassifikatsiya kriteriyalari obyektlarni o'zaro taqqoslash uchun ajratib turadigan alomatlarini tushuniladi.

Eng yuksak maqsad, insonlarni konkret, tarixan yetilgan masalalarni xal etishi uchun birlashgan universal va absolyut qadriyatli yanada umumiyroq, faol ongini tashkil etuvchi kuch sifatida ezgulik va zarurat haqida tasavvuridir.

Qadriyat – shaxsiy va jamoat ezguligi nuqtai nazaridan inson tomonidan musbat baholanuvchi ma'lum hodisalar voqyeligining yig'indisidir.

Ezgulik - insonni pozitiv ehtiyojlarini qoniqtirish nuqtai nazaridan ijtimoiy rivojlanishga ko'maklashuvchi predmet va hodisalarning ijobiy qadriyatlarini belgilovchi umumiy tushunchadir.

Temperament, insonning ruhiy faoliyatini dinamik xususiyatlari (tezlik darajasi, ritm, asabiy jarayon va xolatlarni intensivligi, o'zini tutish xolatlari, faoliyatning individual uslubi) tushuniladi.

Xarakter, faoliyat va muloqat chog'ida, o'ziga va odamlarga, atrof-muhitga nisbatan turg'un namoyon bo'ladigan va shunga o'xshash xolatlarida shaxsga xos axloq shakllarining individual xossalarini jamlanmasi tushuniladi.

Xarakterning asosiy elementlari – turli sharoitlarda odamlarning axloqiy xossalarini tizimiy, yuqori chastotada namoyon bo'ladigan shaxsiy xislari chizgilaridir.

Iroda, inson ichki va tashqi to'siqlarni yengib o'tishida o'zining ahloqini va faoliyatini ongli ravishda tartibga solishi tushuniladi.

Hissiyot, insonni hayot faoliyatida ahamiyatli vaziyatlariga tegishli hossalari bilan bog'liq bo'lgan alohida asabiy xolatlar tushuniladi.

Sezgi kuchli anglashga ega bo'lish, eng yuksak maqsad va qadriyatlar bilan birga insonni subyektiv dunyoqarashining pozitsiyasini tashkil etadi.

Qobiliyatlar faoliyatning yo'naltirilganligi nuqtai nazaridan *umumiy va maxsus* bo'ladi. Faoliyatlarning ko'plab turlari tomonidan muhim talablarini bajarish va insonlar bilan muvaffaqiyatli muloqotni *umumiy qobiliyatlar* ta'minlaydi.

Maxsus qobiliyatlar esa o'ziga xos turli xil faoliyat turlari nuqtai nazaridan talablar bajarilishini ta'minlaydi.

HFX asoslari fanining masalasi- o'quvchining ruhiy dunyosini ommaviy axborot vositalarining zararli ta'sirdan muxofazalash, ularga ijtimoiy immunitetni ishlab chiqishga, yo'nalish olishga, axborot oqimlari ichida yo'l topa bilishiga yordam berish hisoblanadi.

Dalillashltirish, shaxsning faolligini va faoliyatining yo'nalganligini rag'batlantirishini chaqirish faktorlarining jamlanmasi tushuniladi.

Dalillashltirish o'ziga ehtiyoj, asosli dalil va xolatiy faktorlarni qamrab oladi.

Ehtiyoj asosli dalillarni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy faktordir, u shaxsning normal hayot va faoliyat ko'rsatish talablaridan qoniqmaslik xolati bo'lib, ushbu qoniqmaslikni bartaraf etishga yo'nalgan bo'ladi.

Sug'urtalash iqtisodiyotning noyob tarmog'i sifatida tavakkalni boshqarish bilan kasban bog'liq bo'lib, ishlab chiqarish va hayot faoliyati xavfsizligini rivojlanishiga ta'sir qiladi. Sug'urtalash jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini zaruriy elementi hisoblanib, kutilmagan tabiiy, texnogen va boshqa xolatlarda moddiy rag'batlantirishning buzulishlarini tiklash kafolatini vakili bo'ladi.

Sug'urtalash insonning juda muhim, fundamental zaruratini– havfsizlik zaruratini qondirishga mo'ljallangan.

Ko'ngilli tibbiy sug'urtalash – sug'urtalashning eng keng tarqalgan turidir.

Sug'urtaviy muxofazalash xodimlarning kasbiy faoliyati kuchaygan tavakkal bilan bog'liq xolatlarda ayniqsa zarurdir. Korxonada xodimlarini ishlash qobiliyatini yo'qolishiga, ba'zi xollarda o'limga olib keluvchi kutilmagan noxush oqibatlar bo'lgan portlashlar, yong'inlar, texnika nosozligi, ba'zi predmetlarni tushib ketishi, boshqa ko'plab kutilmagan voqealar sabab bo'ladi.

Xabar berish – 2 ta oddiy gapdan oshmaydigan hajmda xabar berish yoki qisqa audiovizual axborot yetkazish jarayoni bo'lib, signal va axborotlarga mos ravishda murakkab bo'lmagan, avvaldan ishlab chiqilgan amallar bajariladi;

Axborotlash – yanada detallashtirilgan audiovizual axborot (3-7 gapdan iborat) yoki 10 soniya davomidagi videoqator shaklida yetkazish jarayoni;

Tayyorlanish – bilimlarni FV va terroristik aktlar sharoitida harakatlanishning boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirish bo'yicha axborotlarni (10-12 soniya davomidagi roliklar, elektron plakatlar, diktorlik xabari tarzida) yetkazish jarayoni;

Kuzatish – odamlarni ommaviy yig'ilish joylarida huquqiy tartib-qoidalar xolatini baholash va ijtimoiy havfli harakatlarning oldini olish maqsadida videonazorat qilish jarayoni.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Кевин У. Найт. Управление рисками. От верного решения –к успешному выполнений. Материалы рабочей группы ИСО по терминологии управления рисками.– М.: Высшая школа, 2009. – 367 с.
2. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века (по материалам международных исследований). Под редакцией: В.Э. Шляпентоха, В.Н. Шубкина, В.А. Ядова. Московский научный общественный фонд Института социологии РАН, 2009.
3. Рождественский Й.В. Словар терминов. (Общеобразовательный тезаурус): Общество. Семиотика. Экономика.Культура.Образование. – М.: Издательство «Флинта», «Наука» 2007. – 87 с.
4. Дурнев Р.А. Культура безопасности жизнедеятельности как ключевой фактор снижения рисков. Доклад на ВИ Всероссийской конференции «Современное состояние и перспективы развития курса ОБЖ». Москва, АП Ки ПРО Минобрнауки России, 2006 год.
5. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. – М.: Висшая школа, 2007. – 207 с.
6. Вензел Е.С. Исследование операсий. Задачи, принципы, методологии. М.: Наука, 2008. – 208 с.
7. Рибалкин Н.Н. Природа безопасности. Диссертасия на соискание ученой степени доктора философских наук. М.: НИТС ФСБ России, 2003. – 353 с.
8. Дурнев Р.А. Культура безопасности – культура разума и просвешений. Журнал «Основы безопасности жизни», вип. 5, 2006.
9. Мошкин В.Н. Воспитание культуры безопасности школьников. — Барнаул: Издательство БГПУ, 2002. — 318 с.
10. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017

yil istiqbollariga bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.

11. Mirziyoyev SH.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr –T.:“O'zbekiston” NMIU, 2016.– 48 b.

12. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi xukumat portali.

13. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

14. www.mintrud.uz Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi sayti.

15. www.standart.uz Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi sayti

16. www.sanoatktn.uz Sanoatda, konchilikda va kommunal-maishiy sektorda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (Sanoat Qo'mitasi) sayti

17. www.uznature.uz Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi sayti

18. www.bilim.uz OUMTV sayti

19. www.mchs.gov.uz Favqulodda vaziyatlar vazirligi sayti.